

Ára: 1000 Ft

SOMMAIRE

<i>Kiss, Farkas Gábor</i> : Franciscus Pescennius Niger dans la cour de Miklós Báthory, évêque de Vác et le <i>Scholasticum Orosianae iuventutis drama</i>	265
<i>Németh, András</i> : La visite d'un bibliophile en 1525 dans la bibliothèque royale de Buda: l'inventaire de legs de Johannes Alexander Brassicanus (1539)	282
<i>Fekete, Csaba</i> : 'Ortodoxa Eklésiáknak tetszésekből' (Par le consentement des communautés) Rectifications et contributions aux éditions de Hongrie de la Deuxième Confession Helvétique	306
<i>Oláh, Róbert</i> : La culture livresque d'un pasteur calviniste. Les lectures de Miklós Apáti Madár. 2. partie	322
<i>Lőkös, Péter</i> : <i>Ponam thronum eius sicut dies coeli</i> . Sermon allemand du 17 ^e siècle du couronnement en roi de Hongrie de Joseph I ^{er} et de la reconquête de Eger en 1687	336
CONTRIBUTIONS HISTORIQUES	
<i>Mátyus, Róbert</i> : A l'histoire de la formation de <i>Missale Ultramontanorum</i>	357
<i>Knapp, Éva</i> : Liste de livres inconnue du 17 ^e siècle dans un incunable de la Bibliothèque Universitaire de Budapest	362
<i>Bánfi, Szilvia</i> : Qui et quand a-t-il imprimé les feuilles recomposées de la Bible de Jansonius, conservée à la Bibliothèque Universitaire de Budapest	365
<i>Kádár, Zsófia</i> : Deux petits imprimés provenant des Archives de la Province de Hongrie de la Société de Jésus. Supplément à Imprimés Anciens de Hongrie (RMNY)	372
<i>Sárközi, Éva</i> : La possibilité d'identification des auteurs de la rubrique 'Deçà et delà' du magazine 'A Hét' (La Semaine)	381
CHRONIQUE	
<i>Barlay, Ödön Szabolcs</i> : Officina Erasmiana	389
<i>Buda, Attila</i> : Livres de la Bibliothèque Universitaire de Pécs	392
REVUE	
Revue Philosophique, Répertoire 1886–1906, Publications de la Société de Philosophie Hongroise, Répertoire 1901–1914. Les répertoires sont composés, et le volume rédigé par Éva Balog et Sándor Laczkó, Szeged, Kolozsvár, PRO Philosophia, SZTE EK Társadalomtudományi Gyűjtemény, 2010 (Les sources de la littérature de philosophie en langue hongroise, XI.) (<i>Lengyel, András</i>)	397
Fáy, Zoltán, La Bibliothèque des Franciscains de Gyöngyös. Gyöngyös, 2012, Paroisse et Masion conventuelle Franciscain. (<i>Monok, István</i>)	398
Budapest coupable de Tábori. Réd., intr. et choix des images Péter Búza. Choix de textes, notes de Tamás Gusztáv Filep. Budapest, Association de la protection de ville de Budapest, Bibliothèque Nationale Széchényi, 2013. (<i>Lengyel, András</i>)	401
Justh, Zsigmond, La philosophie du voyage. Choix, réd., publ. par Franciska Dede, Budapest, Éd. Kortárs, Bibliothèque Nationale Széchényi, 2013. (<i>Fabó, Edit</i>)	402
De l'occupation de la forteresse de Várad par les Turcs. Mémoire de János Szalárdi du désastre de Várad de l'année 1660. Édition fac-simile. Réd. par Tünde Balla et Attila lakatos, les textes latin trad. et publ. par Róbert Szvorényi. Budapest – Nagyvárad, , Bibliothèque Nationale Széchényi, Éditions Partium, 2013. (<i>Farkas, Gábor Farkas</i>)	405
Csáki, Árpád, Mission pauliste à Háromszék au 18 ^e siècle. La masion conventuelle de Illyefalva et ses livres. Sepsiszentgyörgy, Musée National Sicule, 2013. (Collection de livres de la Terre Sicule, 1) (<i>Bánfi, Szilvia</i>)	407

MAGYAR KÖNYVSZEMLE 2013. 3. SZÁM

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV-
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE
ET DE LA PRESSE

129. ÉVFOLYAM

2013

3

ARGUMENTUM KIADÓ

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE ÉS AZ
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRATA

CENTRE DE RECHERCHES EN SCIENCES
HUMAINES DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES
DE HONGRIE ET DE LA
BIBLIOTHÈQUE NATIONALE SZÉCHÉNYI
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA
PRESSE

129. ÉVFOLYAM 2013. 3. SZÁM

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MONOK ISTVÁN *főszerkesztő* ÁCS PÁL *társzerkesztő*
TERBE ÉRIKA *szerkesztő*
BOKA LÁSZLÓ BUDA ATTILA
CSÁSZTVAY TÜNDE FARKAS GÁBOR FARKAS
KULCSÁR PÉTER MADAS EDIT
NAGY LÁSZLÓ ROZSONDAI MARIANNE
P. VÁSÁRHELYI JUDIT

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Telefonközpont: 279-2760

Internet címünk: <http://www.epa.oszk.hu>

(Keresés: Magyar Könyvszemle)

Elektronikus levélcímünk: mksz@oszk.hu

*Articles appearing in this journal are abstracted
and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Megjelenik negyedévenként – Trimestrielle

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: 303-3440; További információ: 06-80-444-444. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: a *Kis Magiszter Könyvesbolt*ban (1053 Budapest, Magyar u. 40.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és az *Osiris Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Egyetem tér 5.). Külföldön terjeszti a *Bathány Kultur-Press* Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: 201-8891).

Előfizetési díj egy évre 4000 Ft.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg alatt vagy után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokhoz fél oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 30 példány) a szerkesztőséghez a szerzői korrektúrával együtt visszaküldendő *Adatlap*on rendelkezhető meg az ott olvasható tájékoztatás szerint.

TARTALOM

<i>Kiss Farkas Gábor: Franciscus Pescennius Niger Báthory Miklós váci püspök udvarában és a Scholasticum Orosianae iuventutis drama</i>	265
<i>Németh András: Egy bécsi bibliofil 1525-ös látogatása a budai királyi könyvtárban: Johannes Alexander Brassicanus hagyatéki leltára (1539)</i>	282
<i>Fekete Csaba: Ortodoxa Eklésiáknak tetszésekből. Helyesbítések és adalékok a II. Helvét Hitvallás hazai kiadásaihoz</i>	306
<i>Oláh Róbert: Egy református lelkész könyves műveltsége. Apáti Madár Miklós olvasmányai, II. rész</i>	322
<i>Lőkös Péter: Ponam thronum eius sicut dies coeli. Egy 17. századi német prédikáció I. József magyar királlyá koronázásáról és Eger 1687-es visszafoglalásáról</i>	336

KÖZLEMÉNYEK

<i>Mátyus Róbert: A Missale Ultramontanorum keletkezéstörténetéhez</i>	357
<i>Knapp Éva: Ismeretlen XVII. századi könyvjegyzék a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik ősnymtatványában</i>	362
<i>Bánfi Szilvia: Ki és mikor nyomtatta Debrecenben a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Jansonius-féle Biblia pótlólag újrasedett leveleit?</i>	365
<i>Kádár Zsófia: Két ismeretlen társulati kisnyomtatvány a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltárából. Pótlás az RMNy-hez</i>	372
<i>Sárközi Éva: A Hét „Innen-Onnan” rovata szerzőinek azonosíthatósága</i>	381

FIGYELŐ

<i>Barlay Ödön Szabolcs: Officina Erasmiana</i>	389
<i>Buda Attila: Könyvek a Pécsi Egyetemi Könyvtárból</i>	392

SZEMLE

Bölcseleti Folyóirat, Repertórium 1886–1906, Magyar Filozófiai Társaság Közleményei. Repertórium 1901–1914., A repertóriumokat készítette és a kötetet szerkesztette Balog Éva, Laczkó Sándor, Szeged, Kolozsvár, PRO Philosophia, SZTE EK Társadalomtudományi Gyűjtemény, 2010 (A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai, XI.) (<i>Lengyel András</i>)	397
Fáy Zoltán, A Gyöngyösi Ferences Könyvtár. Gyöngyös, Ferences Plébánia és Rendház, 2012 (<i>Monok István</i>)	398
Tábori bűnös Budapestje. A kötetet szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta, a képeket válogatta Buza Péter, A szöveggyűjteményt összeállította, a jegyzeteket készítette Filep Tamás Gusztáv, Budapest, Budapest Városvédő Egyesület, Országos Széchényi Könyvtár, 2013 (<i>Lengyel András</i>)	401
Justh Zsigmond, Az utazás filozófiája. Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte Dede Franciska, Budapest, Kortárs Kiadó, OSzK, 2013 (<i>Fabó Edit</i>)	402
Várad várának, az pogány török által megh szállásáról. Szalárdi János emlékirata és Lakatos Attila, a latin szövegeket fordította és gondozta Szvorényi Róbert. Budapest–Nagyvárad, Országos Széchényi Könyvtár–Partium Kiadó, 2013 (<i>Farkas Gábor Farkas</i>)	405
Csáki Árpád, Pálos misszió Háromszéken a 18. században. Az illyefalvi rendház és könyvei, Sepsiszentgyörgy, Székely Nemzeti Múzeum, 2013 (Székelyföldi könyvgyűjtemények, 1) (<i>Bánfi Szilvia</i>)	407

KISS FARKAS GÁBOR

Franciscus Pescennius Niger
Báthory Miklós váci püspök udvarában
és a *Scholasticum Orosianae iuventutis drama*

A magyar irodalomtörténetírás általában Bartholomaeus Frankfordinus *Gryllusát* tekinti az első magyarországi latin nyelvű humanista drámának: a budai magiszter 1518–19 táján írhatta plautusi minta nyomán ezt a komédiát, és diákjai segítségével talán be is mutatták.¹ A velencei, de Magyarországon többször is megfordult Franciscus Niger ennél már két-három évtizeddel korábban írt egy „scholasticum dramma”-t, amelyet címe alapján akár iskoladrámának is magyarázhatnánk. Az alábbiakban arra a két fontos kérdésre próbálok választ adni, hogy valóban drámával van-e dolgunk és mennyire köthető ez a szöveg Magyarországhoz.

Giovanni Mercati kardinális, a Vatikán könyvtárosa, 1939-ben tette közzé tanulmányát Franciscus Pescennius Nigerről,² amelyben arról közölt adatokat, hogy az olasz humanista Magyarországon járt, és itt Báthory Miklós pártfogását élvezte, tanított a váci püspök gymnasiumában. Adatai nem maradtak ismeretlenek a magyarországi szakirodalomban; többek között Pajorin Klára, majd Klaniczay Tibor utaltak Mercati eredményeire.³ Eddig azonban nem került sor annak alapos feltárására, hogy mérlegeljük a Pescennio Negróról szóló adatok hitelességét, felmérjük ennek a kapcsolatnak a mélységét, és megkeressük azokat a mecenatúrához köthető műveket, amelyek gazdagíthatták Báthory Miklós – sajnos csak virtuálisan elképzelhető – humanista könyvtárát.

Báthory Miklós váci püspök nem szorul bemutatásra a magyarországi reneszánsz humanizmus kutatói számára. Galeotto Marzio *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről* szóló könyvében ő a főhőse annak a történetnek, ahol a királyi tanács résztvevői kinevetik Miklós püspököt, amiért az a várakozás üres perceit Cicero *Tusculumi beszélgetéseinek* olvasásával tölti. A tanácskozássra megérkező Mátyás aztán rendre utasítja az urakat, majd Miklóst, akit Galeotto a saját tanítványának nevez, az uticai Catóhoz hasonlítja, és azt mondja, hogy az apostoli

¹ KISS Farkas Gábor, *Drámák a bécsi és a budai udvarban: Benedictus Chelidonius és Bartholomaeus Frankfordinus Pannonius = Irodalomtörténet*, 87(2006), 498–514.

² MERCATI, Giovanni, *Francesco Pescennio Negro Veneto protonotario Apostolico = Uő., Ultimi contributi alla storia degli umanisti*, Vatikán, Biblioteca Apostolica, 1939, 3.k., 24–109, *1–*75.

³ PAJORIN Klára, *Bonfini Symposionja = Irodalomtörténeti Közlemények*, 1981, 513–514 és KLANICZAY Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Bp., Balassi, 1993.

hagyomány szerint a püspököknek tanult embereknek kell lenniük.⁴ A tudós püspök életéről azonban meglehetősen kevés történeti forrással rendelkezünk.

Báthory Miklós nevével az okleveles adatokban először 1445. április 10-én találkozunk (DL 13843), ahol apja, Báthory István halála után anyja, Borbála, és a fiúk András, István, Péter, Pál, László és Miklós a nagybátyjuk özvegye által a leánynegyed ügyében indított pert elhalasztják.⁵ Tanulmányairól nem rendelkezünk pontos adatokkal: Galeotto említi itáliai tanulmányait, és (Mátyást beszélgetve) saját tanítványának nevezi. Így elképzelhető, hogy Báthory Bolognában tanult, ahol Galeotto korábban tanított – meg kell jegyezni azonban, hogy a történet Galeotto előadásában inkább arra volt hivatva, hogy Galeottonak a magyar udvarban betöltött szerepét kiemelve a mű célközönsége, az itáliai humanisták előtt. Marsilio Ficinóval folytatott levelezése miatt az életrajzi irodalom gyakran tette meg Báthoryt a firenzei mester személyes tanítványának is, azonban erre nincs semmilyen adatunk. 1469 szeptemberében lett választott szerémi püspök, így ha járt Itáliában egyetemen, az valószínűleg ezelőtt történt. Ezt követte 1475-ben a váci püspökség elnyerése: szemben számos alulról érkezett kortársával, akik az egyházi pályájuk során a hierarchia egyre magasabb pozícióira törekedtek, Báthory haláláig megmaradt váci püspöknek, amely az egyik legcsekélyebb jövedelemmel rendelkező püspökség volt. Ahogy Maffeo Triviliensis milánói követ megjegyezte a Mátyás halála utáni helyzetelemzésében: „a váci püspök, az erdélyi vajda testvére, inkább művelt, mintsem tapasztalt, és nincs tekintélye, ha nem segít neki testvére tekintélye”.⁶

A kor egyházi vezetőinél elvárt politikai tekintélyt a humanista kapcsolatrendszer pótolta Báthorynál: „az olaszok nagy kedvelője”, mondta róla Petrus Ransanus világtörténete.⁷ Ficinóval már igen korán kapcsolatba került, a neoplatonizmus firenzei újjáélesztője 1479-ben neki küldte el *Quinque claves sapientiae* (A bölcsesség öt kulcsa) című munkájának egyik „kulcsát” (*Forma corporea dividitur et movetur*

⁴ MARTIUS, Galeottus, *De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae*, ed. Ladislaus Juhász, Lipcse, Teubner, 1934, 31. c.

⁵ WERTNER, MORIZ, *Ausländische Geschlechter in Ungarn*, Jahrbuch der K. K. heraldischen Gesellschaft „Adler” = *Neue Folge*, 8(1898), 180. Kiadva: HORVÁTH Richárd, NEUMANN Tibor, C. TÓTH Norbert, *Oklevelek a Bátori család történetéhez = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 41(2006), 327–368, itt 335. L. még C. TÓTH Norbert, *A Bátori-család ecsedi ága az 1440-es években = Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 41(2006), 266–289.

⁶ VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*, 324. lj. 9a. (Buda, 1490. június 20.)

⁷ „Italorum amantissimus, utpote quos ad se accedentes alicuius vel virtutis vel officii gratia benignissime suscipit, hospitio et muneribus cumulat.” Báthory Miklós Ransanus szerint a szicíliai Angelus Callimachust is nagyon tisztességesen fogadta, és arany ajándokkal kedveskedett neki. HUSZTI József, *Angelus Callimachus Siculus költeménye Báthory Miklóshoz = Magyar Könyvszemle*, 1929, 12. Érdekes módon Callimachus dicsőítő költeménye is Catóhoz hasonlítja Báthoryt („Alter consilii, et gravitate Cato”), ahogy Mátyás király is Galeotto szerint. Bonfini hasonló szavakkal dicsérte: „olasz szokásokkal és tanultsággal teljes”. BONFINI, Antonio, *A magyar történelem tizedei*, ford. Kulcsár Péter, Budapest, Balassi, 1995, 16.

ab alio) bemutató gyanánt az egész műből, és a váci püspök kapcsolatát az elithumanizmussal Ficino nyomtatásban megjelenő levélkiadásai is reprezentálták a kor értelmisége számára 1495-től kezdve.⁸ A szintén firenzei, teológus Sebastiano Salvini két munkáját ajánlotta számára.⁹ Az egyik a kereszténységre tért zsidó Sámuel (Samuel Iudaeus) Izsák rabbihoz írt, megtérést sürgető levelének a görögből készült új fordítása volt, a másik pedig a szentségekről (*De sacramentis*) szóló mű: mindkét esetben a Báthorynak szóló ajánlás kéziratban maradt, Samuel Iudaeus művének nyomtatott kiadása végül Riario kardinális számára ajánlva jelent meg.¹⁰

Báthory könyvtára ennek megfelelően gazdag lehetett: a középkori magyarországi könyvhagyományozódás különös véletlene, hogy a Galeotto által említett *Tusculanae disputationes*-kötet fennmaradt, a Báthory-címerrel díszített, a Mátyás-kori Budán kötött példánya az Országos Széchényi Könyvtárban található (cod. lat. 150).¹¹ A másik két ismert kötet a püspök neoplatonikus érdeklődését jelzi: az oxfordi Keble Collegeban található Ficino-kötetbe (*Commentaria in Platonem*, Firenze, Lorenzo de Alopa, 1496; jelzet: Hatchett Jackson 85) a magyarországi könyvkötő Battista Guarinonak, a veronai Guarino fiának Báthory Miklóshoz szóló levelét kötötte – nyilván a püspök kérésére,¹² az MTA Könyvtárában pedig egy Iamblichosz-kötet (Velece, Aldus Manutius, 1497) található, amelynek kötése az oxfordi Ficino kötésével, ’notabene’ jelzései pedig a Cicero-kötettel azonosak.¹³ Mindkét kötet arról tanúskodik, hogy a püspök kapcsolata Ficinóval egészen annak haláláig (1499) élénk maradt. Báthory

⁸ Marsilio FICINO, *Epistole Marsilii Ficini Florentini*, Venetiis, Capcasa, 1495, 46r–47r, 152r. A kötetben három Báthorynak szóló levél szerepel: ezekről l. Valery REES, *Ad vitam felicitatemque: Marsilio Ficino to his friends in Hungary = Verbum*, 1(1999), 70–85.

⁹ KRISTELLER, Paul Oskar, *Sebastiano Salvini, a Florentine humanist and theologian, and a member of Marsilio Ficino's Platonic academy* = ID., *Studies in Renaissance thought and letters*, Roma, Edizioni di Storia e Letteratura, 1993, vol. 3., 173–206. L. még MIKÓ Árpád, *Reneszánsz emlékek Báthory Miklós püspök idejéből = Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete*, szerk. Horváth Alice, Vác, 2007, 117–130.

¹⁰ Két kézirat hagyományozza Salvini ajánlását: Firenze, BN, Magl. XXXIV 72 (autográf példány, Samuel Iudaeus Báthorynak ajánlva, a *De sacramentis* ajánlásánál a név helye ki van hagyva, 1477. okt. 9. – innen kiadva: *Analecta nova ad historiam...*, ed. Eugenius Ábel, Stephanus Hegedüs, Budapest, Akadémiai, 1903, 442.) és Riccob. 1454 (mindkét mű Báthorynak ajánlva). A Vat. lat. 5140-ben a lapszéken szereplő Báthory mellett Iohannes Nicholinus athéni érsekhez szól egy levél (KRISTELLER 1993, i. m. 204.; HUSZTI, Giuseppe *Tendenze platonizzanti alla corte di Mattia Corvino*, *Giornale critico della filosofia italiana*, 1930, 135–162, 220–287, itt: 273–275).

¹¹ ROZSONDAY Marianne, *Báthory Miklós váci püspök könyvtárának egy darabja* = HOFFMANN Edit, WEHLI Tünde, *Régi magyar bibliofelek*, Művészettörténeti Kutatóintézet, 1992, 258–259; és Uő., *Báthory Miklós feltételezhető könyvtára = Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete*, szerk. Horváth Alice, Vác, 2007, 131–144.

¹² RHODES, Dennis *Battista Guarini and a book at Oxford* = *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 37, 1974, 349–353. A levélben (Ferrara, 1499. február 20.) Battista Guarini afőlött sajnálkozik, hogy Péter, Báthory pártfogoltja kénytelen megszakítani itáliai tanulmányait, mert otthon (egyházi?) javadalmat kapott.

¹³ ROZSONDAY Marianne, *A Hungarian Renaissance binding in Oxford and its counterpart in Budapest* = *The Book Collector*, 40, 1991, 371–381. A Iamblichus-kötet egyik bejegyzéséből („hoc idem Plotinus sentit”) sejthető, hogy Ficino Plótinosz-fordítása is megvolt neki.

fennmaradt sírfelirata azt is megemlíti, hogy maga a püspök is tollat ragadott.¹⁴ Arról, hogy a püspök humanista érdeklődése haláláig fennmaradt lengyelországi kézirat is tanúskodik, amelynek tanúsága szerint a krakkói egyetemen tanult Valentinus de Montevidri (Valentin von Grünberg) 1502–1504 között Vácott volt kanonok, minden bizonnyal a tudománykedvelő Báthory invitálására.¹⁵

Franciscus Pescennius Niger életével jóval szűkebb szakirodalom foglalkozik, Mercati 1939-ben írt cikke óta csak Olja Perić foglalkozott személyével elmélyültebben.¹⁶ Pedig az egyik legnépszerűbb levelezési-retorikai értekezés szerzőjéről van szó, mindenképp érdemes lenne alaposabban feltárni, minek köszönhető a munkái iránt mutatkozó lankadatlan lelkesedés a 15. század utolsó évtizedében.¹⁷ Niger 1452-ben született Velencében, amint azt maga számára készítette asztrológiai nativitása elárulja,¹⁸ de szláv szülőktől: néhol Cernoevichnek nevezi néhol magát. Családját a „Historia Augustá”-ban szereplő, 193–194-ben uralkodó császárjelöltől, C. Pescennius Nigertől származtatta, így a Pescennius nevet is felvette. Életrajzában azt is elmeséli, hogyan kellett Moesiába, majd Liburniába, azaz Dalmáciába menekülnie családjának, a Pescenniusoknak Septimius Severus haragja miatt, és hogyan alapított helyi, moesus származású feleséggel családot Trebius; majd két fia, Sestius és Aruns közül a gonosz Sestius hogyan űzte el Arunsot Liburniába, hogy ott az megalapítsa a Niger, azaz Cernoevich-családot, és a Frangepánokkal házasságra lépve letelepedjen Zengg városában.

¹⁴ A „Hystorias omnes celebravit carmine vates” sor értelmezéséről I. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Báthory Miklós sírverse = Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete*, szerk. Horváth Alice, Vác, 2007, 157–172. Juhász László verses egyetemes történelemként értelmezte („fortasse historiam generalem versibus composuit”, ELTE EK H 287/8, f. 3).

¹⁵ Valentinus de Montevidri váci kanonokként asztrológiai praktikát adott ki 1502-ben, ars memoratíváját pedig 1504-ben másolta Vácott. L. KISS Farkas Gábor, *Valentinus de Montevidri (Grünberg) and the art of memory of Conrad Celtis = Culture of Memory in East Central Europe in the late Middle Ages and the Early Modern Period*, ed. Rafał Wójcik, Poznań, 2008, 105–118. Vácott volt kanonok Hieronymus Balbus is: VARGA Lajos, *A váci székeskáptalan Báthory Miklós korában = Báthory Miklós váci püspök (1474–1506) emlékezete*, szerk. Horváth Alice, Vác, 2007, 73–111, itt 82.

¹⁶ PERIĆ, Olja, *Franjo Niger i njegov milanski kodeks = Latina et Graeca*, (Zagrabensia), 22(1983), 159–164; 23(1984), 133–142; 24(1984), 118–125. Marina Miladinováknak köszönöm, hogy segített megszerezni ezt a tanulmányt.

¹⁷ Friedrich Riederer retorikája (1493) alapul veszi a *Modus epistolandi* felosztását (KNAPE, Joachim, LUPPOLD, Stefanie, *Kommentar zu Friedrich Riederers Spiegel der wahren Rhetorik*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2010, 138). Krakkóban egyetemi előadásokon tanították Niger művét (erről I. *Liber diligentiarum facultatis artisticae universitatis Cracoviensis*, szerk. Henrik Wisłocki, Krakkó, 1886, 496 és KEDVEK Vera, KISS Farkas Gábor, *Egy bártfai peregrinus tanulmányai Krakkóban – 1498–99*, megj. alatt, az OSZK Inc. 1016 alapján) és később Johannes Aesticampianus (Sommerfeld) saját levélgyűjteménye is Franciscus Nigerét követte. L. Jacqueline GLOMSKI, *Patronage and humanist literature in the age of the Jagiellons*, Toronto, University of Toronto Press, 2007, 230. A magyarországi ars epistolandikról I. még EKLER Péter, „*Margarita poetica*” – *a humanista alapműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig*, Bp., OSZK, 2010, 114–117, 128–136.

¹⁸ HENDERSON, Judith Rice, *Francesco Negro of Venice*, = *Contemporaries of Erasmus*, ed. Peter G. Bietenholz et al., Toronto, Toronto University Press, 1987, vol. 3, 10–11; MERCATI 1939, i. m. 33.

A Niger öregkorában lejegyzett családi genealógia nem nélkülözi a mitologikus elemeket: Az ifjú Aruns menekülés közben félholtan feküdt le pihenni egy erdei barlang mellett, amikor a barlangból egy sárkány ugrott elő és megcsókolta háromágú nyelvével. Ettől a sárkány szépséges leánnyá változott, és addig édesgette, ölegette, simogatta az ifjút, amíg az belé nem szeretett, és össze nem házasodtak. A leányba bújt sárkány aztán ötösikreket szült, de első és ötödik gyermekét rögtön szülés után megfojtotta, és csak a középső gyerekeket hagyta életben. A férj – bár felesége távol tartotta a szüléstől – megleste a szörnytetet, és felháborodott felesége kegyetlenségén. A sárkánylány erre azzal indokolta tettét, hogy csak férjét védte, mert első és utolsó gyermeke ellene támadt volna, és felháborodottan elhagyta Arunsot, megátkozva, hogy attól kezdve egyszer sem lehet háromnál több gyerek a családban.¹⁹ Niger a történet hitelességére – értve ezalatt annak ismertségét Dalmáciában – nem csak a liburniai kortársakat, hanem az akkor már Velencébe menekült Thuz Jánost is tanúként hívja.²⁰ Nagyapja, Paulus Cernoevich aztán Hunyadi János, vagy (Niger másik történetváltozata szerint) Mátyás király miatt volt kénytelen Liburniából, azaz Dalmáciából Velencébe menekülni. E történetet élete végén, X. Leó pápának ajánlott *Cosmodystychiájában* (Világ szerencsétlensége) meséli el, amely a reneszánsz 'infelicitas litteratorum'-műfaj kitűnő példája.²¹ Bár a célja az, hogy az emberek bűneit, hazugságait, csalásait mutassa be benne enciklopédikusan, lépten-nyomon visszatér benne saját sorsára, önként vállaltak mondott, de erősen fájlalt szegénységére.²² Ebben a műben találunk részletes beszámolót tanulmányairól is. Velencében többek között Domizio Calderini volt a mestere,²³ majd Padovában

¹⁹ MERCATI 1939, i. m. 27–33 és *16–23. Báthory Miklós és Franciscus Niger humanista patrónusi kapcsolatához pozitív háttérrel nyújthatott az, hogy a Báthory család legendáriumában is szerepel egy sárkány, igaz, azt épp a családalapító ős ölte meg.

²⁰ „Haec ego omnia ex iurato etiam genitore cognovi, et cum vix credere vellem, Ioannem Tuccium, virum heroicum et potentissimum Pannoniae gentis principem, a Matthia severissimo rege Venetias deportatum, conveni” MERCATI 1939, i. m. *21. Niger egykori tanára, Giorgio Valla révén is ismerhette a Velencében letelepedett Thuz Jánost, akinek Valla 1486-ban megjelent Iuvenalis-kiadását ajánlotta. L. IUVENALIS, Decius Iunius, Aquinas, *Satyrae*, cum commentariis Georgii Vallae Placentini, Venetiae, Antonio de Strada, 1486, a2r–a3r.

²¹ A műfaj neves példája Pierio Valeriano dialógusa: Julia Haig GAISSER, *Pierio Valeriano on the Ill Fortune of Learned Men*, University of Michigan Press, 1999. Érdemes megjegyezni, hogy a *Cosmodystychia* X. Leó pápához szóló ajánlása azonos vagy hasonló frazeológiai egységet tartalmaz az Ippolito d'Estének ajánlott Firmicus Maternus-kiadás (1497) dedikációjával. („ab illa scilicet Gottica immanitate, de Latino eloquio barbaries triumphavit? ... qui Leonardi Aretini vaframento, longo tanquam postliminio Latino e barbarorum manibus codices suo Latio restituit...”) (MERCATI 1939, i. m. *12–13). A humanista irodalomban gyakran előfordul az ajánlások és prefációk ehhez hasonló újrafelhasználása.

²² Vö. MERCATI 1939, i. m. 54–55.

²³ Domizio Calderini jól ismerte Galeotto *De hominè*-jét (1471), ez kiderül saját *Observationes*-ainak (1475) Galeottót kritizáló fejezeteiből (CAMPANELLI Maurizio, *Polemiche e filologia ai primordi della stampa: Le Observationes di Domizio Calderini*, Róma, Edizioni di Storia e Letteratura, 2001, 172–173). Elképzelhető, hogy Niger már Velencében megismerte a számára később fontossá váló narni humanistát, akár hírből, akár személyesen.

Cristoforo da Recanati; itt tizenhat éves korában maga III. Frigyes császár koronázta költővé 1468–69 telén, majd az artes-tanulmányok után világi és egyházi jogot tanul, 24 éves korára doktori címet szerez, pap lesz, és 30 éves korára már mindent tud, amit élete végén, életrajza írásakor tudott. Pályaösszegző vallomásában érdekesen tanúskodik arról, hogy életében mintegy 800 kötetet olvasott, és ezekre mind jól is emlékezik; 34 könyvet írt és 46 éven át tanított.²⁴

Tanulmányai befejezése után 1478-tól asztronómiai tárgyú művek kiadásánál működött közre: 1478-ban Sacrobosco *De sphaera*ját, 1480-ban Cremonai Gerardus *Theorica planetarum*át adta ki. Saját művei 1480-tól kezdve jelentek meg nyomtatásban: írt egy *Grammaticát* (1480), amely hosszasan beszél a poétikáról, metrikáról és a költészet műfajairól is,²⁵ Zsigmond osztrák főherceg házasságára epithalamiomot (Padova, 1484), majd rövid római karrierkísérlete után egy levélmintakönyvet (*Modus epistolandi*, 1488), és talán egy holdnaptárat is (Velence, Erhard Ratdolt, 1481). *Modus epistolandi*ja 1488 és 1501 között 43 kiadásban jelent meg Itáliában és Észak-Európában,²⁶ és oly népszerű lett, hogy még maga Erasmus sem volt rest kritikus szavakkal illetni.²⁷ Kapcsolatba került a kor egyik velencei hírességével, a tudós Cassandra Fedelével: Ő volt az első nő, aki a padovai egyetemen nyilvános szónoklatot tartott egy baccalaureus-avatás alkalmából. Ennek nyomtatott kiadásához kísérő költeményt írt Niger (kiadva: Velence, 1489. január 19.)²⁸ Cassandra Fedelének, a szerény származású, de tudós nőnek tanára is lehetett Niger Velencében, mert Cassandra levélgyűjteményében egy barátja a „te Favorinusod”-ként említi Nigert, így

²⁴ MERCATI 1939, i. m. 42.

²⁵ Erről és a hatásáról átfogóan l. Carmen Lozano GUILLÉN, *Franciscus Niger y la gramática exegetica = Humanistica Lovaniensia*, 46(1997), 1–12.

²⁶ MACK, Peter, *A History of Renaissance Rhetoric 1380–1620*, Oxford, Oxford University Press, 2011, 238–241. (Oxford-Warburg Studies). A *Gesamtkatalog der Wiegendruckten*ben bizonytalanul 1487-re datált németországi megjelenésű kiadás minden bizonnyal csak az 1488-as velencei editio princeps (*Modus epistolandi*, Velence, Hermann Lichtenstein, 1488. febr. 5., Jacobus Giraldu, a padovai studio rectorának dedikálva) megjelenését követte, ezért a mű nyugodtan datálható 1488-ra.

²⁷ „quo tandem consilio legitur a pueris Franciscus Niger? cuius non modo praeceptiones triviales sunt, neque ex intimis (ut oportebat) rhetorum fontibus petitae, sed nulla etiam extat epistola, non dicam elegans et venusta, sed ne Latina quidem” – kérdezi korai, 1499-ből származó, felháborodott levelében Erasmus. (*Opus Epistolarum Desiderii Erasmi*, ed. P. S. Allen, Oxford, Clarendon, 1906, 1. k., 272.) L. még RUMMEL, Erika, *Erasmus' Manual of Letter-writing: Tradition and Innovation*, Renaissance and Reformation, 1989, 299–312.

²⁸ A második kiadás (Nürnberg, 1489. nov. 22. után) fametszeteit lehet, hogy Albrecht Dürer metszette tanulóévei alatt) első lapján Cassandra Fedeléről látható egy szép metszet, a kötet végén pedig Conrad Celtis verse olvasható, „Ad Apollinem repertorem poetices”.

utalva a római magisterre, aki az ókorban Gellius és Fronto tanára volt.²⁹ Cassandra Fedele egyébként egyetemi padovai szónoklatával egyidejűleg Beatrix királynét is megkereste, és három levelet is írt hozzá, így Negro első, közvetett kapcsolata a magyar udvarral tulajdonképp Cassandrához köthető.

Velencét azonban politikai ballépései miatt el kellett hagynia. Sajnos az ezt követő időszokról nagyon szűkszavúan emlékezik meg Niger önéletrajza: Azt mondja, „visszatértem a padovai akadémiára a szokott előadásaim tartására, ahonnan Horosium polgárai (Horosiani cives) és Galeotto Marzio hívott el a nyilvános iskola igazgatására a legjobb feltételekkel, náluk két évet időztem.”³⁰ Ezt követően küldte el Esztergomba Ippolito d’Este nevelőjeként Ercole d’Este, majd Beatrix királyné kérte meg, hogy tartson előadásokat Pliniusról és a dialektikáról, vélhetőleg a királynői udvarban. Megpróbálta családja egykori horvátországi birtokait is visszaszerezni Beatrix pártfogása által, de erre aztán már nem került sor, mert Beatrix visszatért Itáliába.

A királynét hamarosan követte Niger is: Itáliába visszatérve állítása szerint egy magyarországi kéziratból adta ki Aldus Manutiusnál Firmicus Maternus asztrológiai munkáját, a *Mathesis* (1499, de az ajánlás kelte 1497), amelyről azt állította, hogy elsőként találta meg teljes szövegét. Niger *Mathesis*-kiadása sokáig a 16. századi szövegkiadások alapja maradt; csak a 20. századi szövegkritika mutatta ki, hogy az inkunábulum 174 lapjából mintegy 20-at Niger, vagy a Niger által használt kézirat kompilálta hozzá középkori szövegekből ott, ahol a *Mathesis* magyarázatait nem érezte elég részletesnek.³¹ Az 1497-re datált, Ippolito d’Estének szóló ajánlás diadalittas szavai mindenestre nem lojálisak magyarországi kenyéradóihoz: „ezt követően emelkedett fel a keleti horoszkópból a te csillagod, áldott Hippolitom, ami – ahogy egykor Lucifer (Vénusz) Aeneast [...], így engem a szkíták utolsó saráig (ad extremam scytharum fecem) vezetett el, hogy a barbárokat kifosszam, ahol Firmicus gót vadságú

²⁹ FEDELE, Cassandra, *Letters and orations*, ed. Diana Robin, Chicago, The University of Chicago Press, 2000, 25–30; 67–68. A fordítás alapjául szolgáló műhöz (*Clarissimae feminae Cassandrae Fidelis, venetae Epistolae et orationes*, ed. Jacopo Filippo Tomasini, Padua, Franciscus Bolzetta, 1636.) sajnos nem jutottam hozzá. Angelo Tancredi levelében (1488) említi Niger Cassandrához írt verseit – ez minden bizonnyal azonos a Cassandra szónoklatkötetében megjelent carmen sapphicummal. Beatrixhoz 1488 januárjában (tehát a velencei újév szerint 1489 januárjában, a padovai egyetemi szónoklat tartásának hónapjában) írt Cassandra dicsérő levelet, amelyben – Bonfinihez hasonlóan – Beatrix tisztaságát és tanultságát méltatja. Szűziességét (castitas) Lucretiához, Sulpitiához és a szabin nőkéhez hasonlítja, méltóságát (gravitas) Veturiához, szónoki készségét Calpurniához és Hortensiához. Cassandra és Beatrix kapcsolatának további bizonyítéka a velencei költő- és szónoknő részletes életrajza Iacopo Filippo Foresti (Iac. Phil. Bergamensis) Beatrix királynénak ajánlott, és metszetét tartalmazó *De plurimis claris selectisque mulierum*ában (1497).

³⁰ „ad publici gymnasii sui moderationem cum optima conditione Horosiani cives et Martius Galeottus me evocarunt, apud quos per biennium moratus sum.” MERCATI 1939, i. m. 59.

³¹ Forrása az a Pietro d’Abano volt, akit egyébként a kiadás bevezetőjében, mint arab asztrológián alapuló író, elítél. Az azonosságokra I. FIRMICUS MATERNUS, Iulius, *Matheseos libri VIII*, ed. W. Kroll, F. Skutsch, K. Ziegler, Lipcse, Teubner, 1913, 2. k., XXXII–XXXIII. A hozzászótt fejezetek jegyzékét I. Uo., 2. k., 556–558.

börtönbe vetve rejtőzködött. Jöttem, láttam, győztem, és hazavezettem magammal ezt a fényes útitársat, aki sugaraid alatt immár biztonságban lesz.”³² A kinyomtatott kötet eljutott II. Ulászló budai könyvtárába is (a példány Uppsalában maradt fenn), és lehetséges, hogy Budán nem örültek ezeknek a szavaknak.³³

Ha korábban nem, akkor ezt követően, második magyarországi látogatásakor került kapcsolatba Báthory Miklóssal Niger. A *Cosmodystychiában* arról számol be, hogy „eközben folytattam szokott tanulmányaimat Pannóniában is, és emiatt Báthory Miklós váci püspöknél a jeles művészetek nyilvános gimnáziumát állítottam fel, elsőként Magyarországon az artes teljes fakultásában (?), nagy létszámú hallgatósággal, együtt az udinei Barnardinusszal,³⁴ a világi és egyházi jog nemes doktorával, úgy, hogy a király is ösztönzőleg biztatott. Itt igen jövedelmező kanonoki címet is kaptam.”³⁵ Ezt követően állítása szerint Budára jött Niger, hogy 300 arany királyi ösztöndíjjal folytassa Bonfini befejezetlen magyar történetének írását. 1497-ben még bizonyosan Ferrarában volt, onnan keltezi Firmicus Maternus Ippolito d’Estehez szóló ajánlását, Bonfini pedig 1503-ban halt meg, így Niger váci tartózkodása e két dátum közé eshetett.³⁶ Épp ekkor járt az asztrológiai praktikát készítő, és mesterséges emlékezzetannal foglalkozó Valentinus de Monteviridi is Vácott (1502–1504). Bár nem rendelkezünk konkrét adatokkal Niger váci tevékenységéről, érdemes megjegyezni, hogy egyik kéziratába (Vat. Lat. 4033.) Raymundus Lullus *Ars brevis*ének

³² „Hinc lucidissimum ab orientali horoscopo tuum sidus emersit, Hippolyte faustissime, quod sicut olim Lucifer Aeneam [...], ita me barbaros spoliaturum, ad extremam scytharum fecem devexit. Ubi detrusus in carcerem gottica feritate Firmicus latitabat. Veni, vidi, et vici, mecumque tam praeclarum comitem tuis radiis tutus, in patriam deduxi.” Ezek szerint Ippolito d’Este irányította e barbár földre Nigert, így a barbár föld bizonyosan Magyarország. FIRMICUS MATERNUS, Iulius, *Astronomicorum libri octo integri*, et emendati, ab Scythicis oris nuper allati..., Velence, Aldus Manutius, 1499, IIIr. A *Cosmodystychiában* azt mondja, hogy a kézirat „ex media Pannoniae barbarie” származik. A kiadás alapjául szolgáló kézirat annak a Γ-családnak egy nem túl kiváló példánya lehetett, amelyből Johannes Regiomontanus és társai tervezték a mű kiadását az 1470-es években (FIRMICUS MATERNUS, *Mathesis*, ed. Kroll, XXX–XXXI). Ha figyelembe vesszük Regiomontanus szoros kapcsolatát Vitéz Jánossal, és azt, hogy Niger Esztergomban Ippolito d’Este nevelője volt, könnyen adódik a feltételezés, hogy a forráskódex Vitéz könyvtárából származhatott.

³³ CSAPODI-GÁRDONYI, Klára *Eine unbekannte Corvinen-Inkunabel in Uppsala = Gutenberg Jahrbuch*, 59(1984), 171–174.

³⁴ Udinei Bernardinust nem tudtam azonosítani.

³⁵ „Non destiti interim consueta studia etiam in ipsa Pannonia prosequi, hacque de causa apud Nicolaum Bathorem episcopum Vatiensem bonarum artium gymnasium publicum cum multa auditorum frequentia una cum Barnardino Utinense, egregio utriusque iuris consulto, regis etiam stimulante persuasione, in omni artium facultate primus in Hungaria erexi, ubi opulentissimo canonicatu donatus fui.” MERCATI 1939, i. m. 71.

³⁶ Mercati felsorolja a kronológiai ellentmondásokat, amelyek Niger életleírását átjárják (73–74). Magyarországon több megaláztatás is érte: 100 szapphói verset olvasott fel egyszer a magyar király előtt (valószínűleg II. Ulászlóról lehet szó, mivel később Mátyásról dicséretileg emlékezik meg), és ezt meg sem köszönték neki, miközben az a bohóc és kötélzáncos, aki utána következett, 50 aranyat és 2 selyemruhát kapott. (MERCATI 1939, i. m. 73 n. 2)

tárcsáit is bemásolta, így, ha ezeket már váci tartózkodása idején ismerte, valódi mnemotechnikus-kombinatorikus kör alakulhatott ki Báthory körül.³⁷ Érdeklődése egészen a mágiáig terjedt: „végül nem csak magát a tudáson (artes), hanem a tudás fegyverein és fortélyain is annyit törtem a fejem, hogy néha még varázsénekekre, és más, többféle varázslatra is vetemedtem” – mondja a *Cosmodystichiában*.³⁸

Niger a fentebb említett „horosiumi” tanárkodása alkalmával írhatta azt a „drammá”-t, amely a vatikáni (Vat. Lat. 4033, 127r–132v) és egy milánói, Ambrosiana-beli kéziratban (C 12 sup., 57r–63r) is fennmaradt.³⁹ A rövid mű címe *Scholasticum Orosianae iuventutis drama*, amelyet elsöre talán az *Orosiumi ifjúság iskoladramájának* fordíthatnánk. Niger azonban számos poétikai kifejezésnek sajátos, a megszokottól eltérő értelmet tulajdonít, tanú erre először 1480-ban kiadott *Grammaticája*, s különösen annak poétikai része. Ott a költészet felosztásában alapvetően Diomedes grammatikust követi, aki Arisztotelész *Poétikája* nyomán a mimészis módja alapján osztja fel a költészetet: „A költemény háromféle lehet: cselekvő, elbeszélő vagy kevert. A cselekvő vagy utánzó költemény, azaz amit a görögök δραματικὸν ἢ μιμητικὸν-nak hívnak az, amelyben csak a szereplők cselekszenek a költő megszólalása nélkül, ahogy az a tragédiákban és komédiákban történik. A cselekvő költeménynek három fajtája van: a tragédia, komédia és a szatíra.”⁴⁰ A tragédia és a komédia tulajdonságainak és különbségeinek részletes ismertetése után tér rá egyes részfogalmak, mint a ’drama’ ismertetésére, amelyet úgy határoz meg, mint „fabulae actio, quae per varias personas in scaena exercetur”,⁴¹ azaz, mint „a mese cselekménye, amelyet több személy mutat

³⁷ A Vat. Lat. 4033, 138r–145v a lullusi *Ars brevis* fontosabb táblázatait és tárcsáit tartalmazza.

³⁸ „Et demum non artes solum ipsas, sed artium etiam ipsarum arma et calliditates adeo speculatus sum, ut etiam aliquando in magica cantamina et pleraque etiam praestigia devolverer”. MERCATI 1939, i. m., 40. A milánói kéziratban (Ambr. C 12 sup.) megtaláljuk a Raimundus Lullusnak tulajdonított Bölcsek kövéről szóló értekezést (*De lapide philosophico*, 27v–34v), egy alkímiai receptet (*Ad aurum potabile*, 34v–35v), szerelmi ráolvasást (87r), fiziognómiai értekezést (101r–124r), és egy álmoskönyv töredékét (86r–86v).

³⁹ Az utóbbi részletes leírását l. *Inventory of Western Manuscripts in the Biblioteca Ambrosiana*, vol. 2., ed. Louis Jordan, Susan Wool, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1986, 5–16. A kéziratról, amely Pier Paolo Vergerio Paulusát is tartalmazza, és amelybe valószínűleg Niger maga vezette be az öt felvonásra történő felosztást, l. Alessandro PEROSA, *Per una nuova edizione del 'Paulus' del Vergerio = L'umanesimo in Istria*, kiad. Vittore Branca, Sante Graciotti, Firenze 1983, 274–280, 296–298. A milánói kézirat később egybekötött szerzői miscellána, így a dátumbejegyzések – 1491 (151v) és 1494 (100r) – és a Galeotto Marzio halálát (1497) említő epigrammák (78v) sajnos nem adnak támpontot a *Scholasticum drama* datálásához.

⁴⁰ „Poema est triplex, scilicet activum, enarrativum et mixtum. Activum poema vel imitativum, quod Graeci δραματικὸν ἢ μιμητικὸν vocant, est illud, in quo personae agunt solae, sine ulla poetae interlocutione, ut se habent tragicae vel comicae fabulae.” NIGER, Franciscus *Grammatica*, Velence, 1480, aa8v. A forrás: Diom. gramm. *Ars grammatica*, 3.k., de poematibus (*Grammatici Latini*, ed. Keil, 1,482,13–25.) Niger műfaji példaképe is Diomedes lehetett, aki grammatikájának harmadik könyvében a poétikát tárgyalja.

⁴¹ NIGER, Franciscus, *Grammatica*, Velence, 1480, bb7r. Niger további különbségtétele meglehetősen sajátos: a „tragicum drama” görög mese, amelyben nincs sok szereplő, a „comicum drama” latin mese, amelyben sok szereplő van.

be a színpadon.” Niger tehát a drámát nem műnemenként értelmezi (erre ott a ’poéma’, illetve annak actívum, cselekvő válfaja), hanem színre vitt, előadott, többszereplős cselekményként. A dramma ezért a *Scholasticum dramma* címében sem a szó szoros értelmében vett dráma, ahogy az 1483-ban Zsigmond főherceg házasságára írt epithalamiumot is egy „Buccolicum drama” zárja, amely mai fogalmaink szerint ekloga. Csak ebben az értelemben dráma az *Orosiumi ifjúság drámája*, amelyet modern fogalmakkal liturgikus szövegekönként lehetne leírni.

A ’dramma’, amit Niger, az iskola igazgatója (academiae moderator) tanított be, két disztichonnal kezdődik, majd ezt követi a pap(ok?) három imája, akiket antikizálva flamen Dialisnak (Juppiter papjának) nevez. A flamen először Szt. Miklós pártfogását kéri az iskola diákjai és tanára számára, a második ima arra kéri a szentet, hogy segítse az erény elérését számukra, a harmadik pedig a bűnök elkerülését tűzi ki célul. Ezt követően egy „epentica” szónoklat (tulajdonképpen egy panegirikusz, amelyet egy diák mondhatott el) olvasható Miklós püspökhöz (Szt. Miklóshoz), amelyet az egész egyháznép jelenlétében szónokoltak el: a magnificus praetor és az iskolaigazgató (academiae moderator) előtt zajló szónoklat az iskolások védőszentjét dicséri, majd a ’dramma’ egy közös, hangos latin imával zárul a szenthez. Ezt követi egy húsz verspárból álló latin örömeinek („Paeon proseucticum icosisticum”), amelyet „equestris concio”-ban, lovas beszédben (= versben) mondtak el, nyilván a prózai „pedestris concio”, azaz gyalogbeszéd ellentétéként. A *Scholasticum dramma* zárása egy „Paeonium exodium”, azaz egy záró ünnepi beszéd, a felvonulás bevégeztével, ezúttal prózában: mi mást ajánlhatnának fel a diákok Miklósnak, akit ezüstpénzekkel ékesített fáklyákkal ünnepelnek, mint hogy az erény útján maradnak, ha Hercules válaszútjához érnek? A három imát követő „epentica”, dicsőítő szónoklatból egyértelműen kiderül, hogy azt egy fiatal gyermek mondta el, „aki nem csak gyermek, hanem szinte csecsemő létére erre a méltóságos helyre, igen tanult férfiak ily nagy gyűlésébe merészkedett előlépni” („qui non puer tantum, sed pene infantulus hunc in locum dignissimum in tanto uirorum doctissimorum consessu dicturus prodire ausus fuerim”). Amint Mercati is utal rá, az események dramaturgiája (vagy inkább liturgiája) és a gyermekek fellépése a Szt. Miklós-napi iskolai szokásokat idézi fel, a diákok beöltözése püspöki ruhába pedig a gyerekpüspök, az ’episcopus puerorum/scholarium’ szokását, aki Szent Miklós napjától, december 6-tól, egészen Aprószentekig viselhetette a püspöki ruhát.⁴²

Utoljára hagytam a legfontosabb kérdés feltevését: hol lehet Orosium, ahol e liturgikus játékot bemutatták? Mercati – nyilván az *Orbis Latinus* legközelebbi szóba jöhető címszava, Orodinum alapján és Niger számos magyarországi

⁴² L. MEISEN, Karl, *Nikolauskult und Nikolausbrauch im Abendlande*, 1931, 289–333; STRAETER, Michael, *Knabenbischoftum und geistliches Spiel im Mittelalter* = „Et respondeat” *Studien zum deutschen Theater des Mittelalters*, Leuven, Leuven University Press, 2002, 177–194, és Y. DAHHAOU, *Enfant-évêque et fête des fous: un loisir ritualisé pour jeunes clercs? = Temps libre et loisir du 14e au 20e siècles*, Zürich, Chronos, 2005, 33–46.

tartózkodása alapján – Aradnak értelmezi Orosiumot.⁴³ A késő-középkori Arad humanista iskoláiról azonban semmit sem tudunk, nem volt egyházi központ,⁴⁴ Mercati megfejtése valószínűtlennek hat. Niger sajnálatos módon teljesen önkényesen, és kiszámíthatatlanul antikizálja a neveket (pl. Ferrara Foraria), így némiképp a fantáziánkra vagyunk kénytelenek hagyatkozni. Gyanút ébreszthet viszont az olvasóban, hogy a mű épp Báthory Miklós névadó szentjének, Szt. Miklósnak az ünnepére készült. Emlékezhetünk rá, Orosiumba az önéletrajz szerint Galeotto Marzio és a „horosiani cives” hívták Nigert, és arra is, hogy Galeotto Báthory Miklós közeli barátja volt. Sajnos nem tudjuk, hol tartózkodott Galeotto az 1480-as évek második felétől kezdve 1490-ig (ekkor ajánlja a *De doctrina promiscuát* Lorenzo de’ Medicinek), sem az ezt követő időszakban, amikor csak a francia királynak, VIII. Károlynak dedikált *De excellentibus* (1491–1492) datálható jól térben és időben.⁴⁵ Galeotto kapcsolata Báthoryval épp alátámaszthatná, hogy Orosium Magyarországon keresendő, és Miklós váci püspöknek minden bizonnyal nem lett volna ellenére Szent Miklós napjának méltó megünneplése sem. De vajon említés nélkül hagyta volna Niger *Cosmodystichia*jában, ha későbbi patrónusa, Báthory Miklós már ekkor magához hívja? Vajon a *Scholasticum drama* nem szólna-e részletesebben a püspök dicséretéről, ha jelen lett volna az eseményen? Mindenesetre a milánói kéziratban találunk egy verset egy másik Miklós püspökhöz, Niccolò Maria d’Estéhez, Rovigo püspökéhez is, akivel Niger 1490-ben indult egy félbeszakadt, Zágrábig jutott magyarországi követségre, de Galeotto a jelek szerint nem állt vele kapcsolatban.⁴⁶

Hol lehetett hát Orosium? Mint láttuk, nincs arra bizonyíték a Galeotto-kapcsolaton kívül, hogy a „Horosiani cives” és az „Orosiana iuventus” Magyarországon volt található. Ha mégis elfogadjuk, hogy Magyarországon kell keresni ezt a várost, akkor talán gondolhatunk a Várad melletti Olaszira, Váradolaszira, amelyet az Árpád-kortól kezdve idegen származású kereskedők népesítettek be. Az egyik első, III. Béla korából származó oklevél is így említi a bihari püspök székhelyét: „Episcopus Biarch, cuius sedes dicitur *Orosiensis* habens mille marcas.”⁴⁷ Akár Váradra, akár Váradolaszira értjük a Nigernél szereplő Orosinumot, mindkettőről könnyen el tudjuk képzelni, hogy befogadhattak egy Itáliából érkezett grammatika- és poétikatanárt. Annyit azonban mindenképp hozzátehetünk, hogy még akkor is,

⁴³ Erre már Pajorin Klára felhívta a figyelmet: PAJORIN 1981, i. m. 512–513.

⁴⁴ MÁRKI Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, 1892, 1. k.

⁴⁵ L. MIGGIANO Gabriella, *Galeotto Marzio*, = *Dizionario Biografico degli Italiani*, 71. k., 2008, 478–484. L. még BÉKÉS Enikő, *Galeotto Marzio and the Court of King Matthias Corvinus* (De egregie, sapienter, iocose dictis ac factis regis Mathiae) = *Studi Umanistici Picensi*, 29(2009), 287–296.

⁴⁶ Ambr. C 12 sup., 148v–149r = Nicoleon Mariam Estensem Adr. pont. Illm. Francisci Nigri Liburni prompouseutica [!] ode tricolos tetrastraphos. Vö. POERTONE, Paolo *Niccolò Maria d’Este* = *Dizionario biografico degli Italiani*, Róma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 43. k., 1993, 406–407.

⁴⁷ BUNYITAY Vince, *A váradi püspökség története*, Nagyvárad, 1883, I, 38. BALOGH Jolán (*Váradinum: Várad vára*, Budapest, 1982, 24) és GYÖRFFY György (*Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, Budapest, 1987, I, 682.) ezzel szemben a Varadiensis alak torzulásaként értelmezi az Orosiensis formát.

ha a mű nem Báthory Miklós számára keletkezett, Niger hasonló liturgikus játékok bemutatásával próbálkozhatott a püspök váci publicum gymnasiumában.

Az alábbiakban közlöm Niger *drammájának* szövegét a két kéziratból, a milánói kéziratot alapul véve (A = Milánó, Biblioteca Ambrosiana, C 12 sup., 57r-63r és B = Róma, Vat. Lat. 4033, 127r-132v). A v és u használatát egységesítettem.⁴⁸

*Scholasticum Orosianae iuventutis drama instituyente Francisco Nigro Veneto Lorita*⁴⁹ *academiae moderatore in diui Nicoleo sacris anniversario et panegyrico et donariis publice elaboratum.*

Cerei funis argirotico aere vallati titulus

Gymnica Cecropias studiosae turba Iuventae

Nicoleos defert in tua templa faces.⁵⁰

Quae velut e dulci deducunt nectare lumen

Sic tribuant dulcis tempora cana dies.

Prima flaminis⁵¹ inter agendum supplicia⁵²

Omnipotens rerum omnium moderator et iuste deus qui a mortalibus huiusce mundi stipendiis ad caelestem illam divinamque militiam piaentissimum [!] pontificem Nicolaum scholastico stemmate decoratum evocare dignatus es, ut qui in excanescentibus undis studiosae turbae ductor extiterat, is etiam apud clementissimam maiestatem tuam eius tutor adesset. Annue, quaesumus, lucubranti ephaebiae: ut cum tanti parentis adiuta praesidio nihil ad bene beateque vivendum amplius exoptarit, quod reliquum est, una cum Magnifico praetore nostro probatissimaque civium istorum Caterva ad pollicitam haereditatem tuam adeundam toto mentis feratur affectu. Per dominum.

Alter arcanae linguae aditorum sacra murmura.

Siquis apud clementissimam maiestatem tuam innocentiae precibus relictus est locus, respice tenellas puerilis catervae uoces, Sanctissime deus, et praesta ut beati pontificis Nicolai opitulante suffragio ad eam possimus virtutem attingere, sine qua tua nobis est incerta potentia. Per dominum.

Tertia litatis sacris adiecta piamina

Libata caelesti victima piaentissime deus, maiestatem tuam supplices exoramus, ut scolastica turba, quae benignissimo pontificis tui Nicolai patrocínio gubernatur, tuo lumine illustrata et sinistram declinet flagitiorum callem, et in dextrum directa verticem ad divinum utriusque virtutis apicem tendat, quo tibi deo summo maximo placens a tua numquam voluntate discedat. Per dominum.

⁴⁸ A szöveget már kiadta a vatikáni, javított helyesírású változat alapján PERIĆ, i. m. Latina et Graeca 24(1984), 120–125. Én a milánói, autográf kézirat mellett döntöttem, mert ez jobban reprezentálja Niger sajátos ortográfiáját, és csak ennek nehezen olvasható részeinél követtem a vatikáni kéziratot.

⁴⁹ Niger szóhasználatában doctor artium. L. MERCATI 1939, i. m. 63. n. 3.

⁵⁰ A Cecropias faces a méhviasz fáklyára vonatkozhat (ahogy a következő sor nektárhasonlata is a méhekre utal).

⁵¹ Niger máshol is flamen dialisnak nevez egyszerű papokat (vö. MERCATI 1939, i. m. 46 n. 3)

⁵² om. A

Epentica in divum Nicoleon pontificem⁵³ paludataque pedestris contio in totius plebis consessu⁵⁴ perorata

Consuevere mortales, Magnifice pretor, academiae nostrae moderator insignis, vosque reliqui viri clarissimi, si quid praeter assiduam consuetudinem eveniret bonum dignum laudabile,⁵⁵ non solum merito laudem preconio celebrare, sed magna quoque admiratione prosequentes divinum potius quam humanum existimare. Quod cum in presenciarum imo facile contingere posset, qui non puer tantum, sed pene infantulus hunc in locum dignissimum in tanto uirorum doctissimorum consessu⁵⁶ dicturus prodire ausus fuerim. Vereor tamen ne praeter admirationem vestram quid gravioribus annis ornamento et laudi mihi temeritate potius ascribendum existimetis. Sed illud me solatur, cives egregii, quod licet Octavium imitatus, qui duodecimum annum⁵⁷ aetatis agens avam Iuliam defunctam pro concione⁵⁸ laudavit, plusquam meae paciantur vires, honeris⁵⁹ ultro susceperim Has nihilominus lucubratiunculatum mearum primitias tali tantoque numini dicatas esse conspicio, quod etiam ad enumerandas laudes suas obmutescentium posset ora resolvere, quarum cum difficilius sit exitum, quam principium inuenire, a quo potissimum exordiar incertum est. Dicendum est enim de sanctissimi pontificis Nicolai laudibus, cuius integra fides, constancia, probitas ac vite sanctimonia caeteras hominum laudes tantum imminuit, ut - scelus - ipse cum scribentium, tum legentium vires defatigari possit. Nam ut eius patriam domumque subticeam, de quibus cum multa atque ea quidem relatu dignissima occurrant, nolo tamen nimium aliena laude temporis consumere, nequid suum est parvum in dicendi argumentum suppeditare videatur: quis enim hac tempestate mortalium divum Nicoleon ingenio clarum vite integritate clariorem, sed mea quadam miraculorum prerogativa clarissimum non amet, non colat, non admiretur. Curas primaeva uirtutis exercitamenta quae tum litaeris [!] ac bonarum artium disciplinis operam navando tum <faelicitata>⁶⁰ facilitate semper et mansuetudine ac munificentia cum ceteris equalibus decertando pueriles somnos suos senili gravitate indutos in omnium oculis mirabiles [!] reddidere Quanta prudentia equitas fortitudo modestia! post ea naturalia prima, quibus sibi natura conciliatus est, homo ineuntem etiam aetatem incessit. Quanta in omnes beneficentia, quanta pietas suavissime mores, quae vite institutio, quanta probitas fides integritas religio robustiorem deinceps aetatem firmioremque illustravit!

Deficeret me profecto dies, si omnia prosequi, si singula percensere vellem eo, quod magis tedium, potius quam delectationem auditoribus fortasse pararet,⁶¹ quod

⁵³ Kiázzott hely, a tinta teljesen eltűnt az A-ban.

⁵⁴ concessu A

⁵⁵ laudabile A

⁵⁶ consensu A

⁵⁷ animus A

⁵⁸ per concionem?

⁵⁹ sic, pro *oneris*.

⁶⁰ törölve A

⁶¹ parerem B

cum iam omnibus ita manifesta sint, ut eorum fama ad celum⁶² usque tranaverit. Talis commemoratio in hoc presertim et loco et tempore supervacanea est. Nullus enim est, qui nesciat qua mente, quove animo divus hic pontifex noster neglectis omnibus fortune bonis, neglecta omne dignitate et gloria, quae etiam modestissimam quamque sanctitatem, ut Valerius inquit [!], sui dulcedine contingere solet, neglectis etiam propriis parentibus, qui eum a coepto⁶³ itinere retardare conabantur, pauperculam istam et corpore et spiritu religionem susceperit, susceptam deinde tum sapientia sua et optimis saluberrimisque consiliis, tum fide et auctoritate ita instituerit ut cum ab ipso primum et verbo et opere tocius humilitatis et obedienciae, tocius continenciae et castitatis, tocius denique vitae sanctimoniae non obscura quidem exempla sumsisset. Stabili deinceps veluti quodam plebiscito formata quid ad utramque animae et corporis salutem pertineret, nullo unquam tempore ignoraret. Unde non difficile quidem effectum est, ut qui ad cristiana stipendia facienda a suo caelesti principe hoc in mundanam miliciam cum imperio missus erat, et regiis dimicando fascibus illustraretur: et peracta milicia in principis sui capitolio triumpharet. Nam ut eius mirabillem [!] doctrinam omittam, qua fretus in doctissimorum virorum medio saepenumero disputavit, ut assiduos caelestium numinum afflatus subtericeam, quibus quotidie visitatus ab humanis penitus sensibus rapiebatur, et in iucundissimam dei maximi optimi contemplacionem eductus mirifice gaudebat, ut denique varia miraculorum eius genera praeteream, quibus humanum populum pientissime donavit. Nonne maximum fuit illud mirabileque pietatis opus, quod tres scholastici ordinis adolescentes ab acerrimo cristiani nominis hoste compressos ad vitam redegit.⁶⁴ Mirabile quidem fuit et omni laudationis preconio prosequendum, et nostri praecipuae academiae, quae a tanto tutore servata intrepida securitate florescit. Eya, igitur, agite mecum omnes scholastici ordinis adolescentes, hunc adeo clementissimum parentem viva voce salutemus: salve pientissime pater Nicolae, academiae turbae columen, spesque fidissima, salve, qui gymnastici ordinis salutem gloriamque tutaris, sanctissime parens, hanc tibi iuvenilem catervam iure quodam ascripticie servitutis⁶⁵ sacratam suscipe, hanc foveas, hanc tuearis, ut te clementissimo maecenate nostro apud deum maximum optimum curante et patria nostra triumphet felicissime, et nos tandem omnes caelestis regni participes effecti in peroptatam possimus apotheosim penetrare. Dixi.

⁶² coelos B

⁶³ accepto A

⁶⁴ A Szt. Miklós-legenda hagyományos része a három tanuló feltámasztása. MERCATI 1939, i. m. 64. Talán őket jelképezhet a mű elején a három, imát elmondó diák.

⁶⁵ Az ascriptitii a középkori szóhasználatban a máshonnan a birtokra települt, röghöz kötött, éves adójáradékkal tartozó szolgákat jelentette. L. DU CANGE, s.v.

Peon proseucticum icosisticum elegon ibidem equestri concione decantatum

Carmina deponit veteri de more December,
Carmina Nicoleos turba diserta petit
Dona ferunt alii lautos signancia festos
Nos parvo e pluteo Carmina parva damus.
Eya igitur iuvenes rumpamus pectora voces
Et resonent dulces sidera cuncta sonos
Nicoleon canimus, Clarie resonare puellae,
Nicoleo cantus dic, elegia, tuos.
Respice quam laeto doctissima turba sophorum
Hunc celebret vultu, hunc veneretur, amet.
O quam felicem sensit Parnassia lucem
Inclita gens tanto condecorata deo.
Lucifer Experias [=Hesperias] Enean ut duxit in oras
Et dedit optato moenia firma solo
Palladys auspiciis adiutus Agenore natus
Prompsit Echionios anguigenasque viros.
Ac velut Euander divino numine tutus
fatidicae matris venit ad Italiam
Sic nos Aonias cupientes scandere sedes
Dum petimus pavidum quod tueatur iter
Tu nunc, sancte pater, foelici numine primus
Occurris tamquam lucida stella poli,
Qua monstrante viam portus intrare salubres
Speramus facili non remorante Noto.
Sic igitur tenebras subeant tua sidera nunquam
Et nunquam Stygio sint violata lacu,
Sed potius radio semper meliore nitescant
Et maneant capiti stemmata firma tuo.
Fac niteat claro nobis tua stella nitore,
Qua duce tendamus sidera ad alta poli.
Da Phoebum Phoebique choros, da Delphica nobis
Templa corimbiferas funde benignus aquas.
Castalios concede pater sentire liquores
Et grauibus decores pectora nostra sonis.
Nos tibi perpetuas dicemus carmine laudes,
Nicoleos, doctae firma columna togae.
Nicoleo caeli resonabant sidera montes,
Flumina convalles equora stagna lacus.
Te solum Phebus, te solum Musa parentem
Cantabit doctis portus et aura viris.
Cecini.

Paeonium⁶⁶ exodium tyranthino sirmate⁶⁷ post peractam pompam in academica contione adornatum.⁶⁸

Iniciati quondam caelestibus sacris maiores nostri, Excellentissime praeceptor, vosque reliqui scholastici ordinis iuvenes integerrimi, quicquid Etrusco foculis instituto mactassent, id mistica quadam obseruacione in humanos actus transire volebant. Hinc iocos xenia apophoretaque sive lemmata in Saturnalibus genio Caricas autem Himetios liquores leuique bra[c]tea circumdatam cariotam⁶⁹ aera seu magis placentia bicipiti deo obtulere mortales, utraque scilicet munerum genera ab animi contemplacionibus ad fausta corporis exercitamenta deducentes. Quid nos igitur, qui diuo Nicoleo tutori nostro Cecropias faces argenteis nummis circumdatas obtulimus, nonne animo prius indeficiens lumen optavimus? non sine mellita dulcedine profuturum? non canam tacitamque fidem? non operum emolumenta peccati sumus, et omnia tamen Attico perfusa eloquio. Eya igitur, scolastica turba, quid alacri vultu deorum altaribus libata victima sumus polliciti, id felicibus huius anni curriculis alacriori fronte prosequamur, ut superum iuvante numine, cui per gymnasmatum nostrorum primitias rite sacrauimus et patriae utiles et honesti cives evadamus: et pientissimo praeceptoris nostro non minus honoris et laudis adicere possimus, quo moderante a deviis voluptatum anfractibus in dextram Xenophonii iam possimus Herculis⁷⁰ ypodromum tuti cursitare. Dixi.

Franciscus Niger két epigrammája Galeotto Marzio halálára (Ambr. C 12 sup., 78v)

P. Francisci Nigri Veneti doctoris in Galeotum Martium epitaphium
 Heu Galeote iaces villi [!] miserande sepulcro
 Quod tibi nec dignum Gallica terra dedit.
 Heu pietas, virtutis eras spoliandus alumno
 Rhetor et astronomus philosophusque bonus.
 Comprime sed lacrimas superi voluere magistrum
 Tendere ad Elisios quem rapuere uirum.
 Efficit hic nobis Galeotus, invitat ipse
 Hic ubi caelicolum splendida turba micat. TELOS

⁶⁶ Postremum B

⁶⁷ Tyrianthino syrmate B. „Bíborkék kosztümben”. Niger a *Historia Augustából* vette ezeket a szavakat, ahonnan a Pescennius név is származik. (Hist. Aug. Flavius Vopiscus, Carinus, 20, 4–5.)

⁶⁸ conclamatum B

⁶⁹ „aranyfüsttel borított pálma(levél?)”

⁷⁰ *Xenophontius Hercules*nek nevezi magát Franciscus Niger több művében is. A nativitásából kiderül, hogy a prodikoszi példára, a „Herkules a válaszüton” toposzára gondol, amelyet Xenophón írt le. Cf. „Sub tali igitur caelorum sideratione in lucem productus, cepi quum licuit, tanquam alter Xenophontius Hercules, mecum ipse pensitare, quamnam potissimum vitae viam ingredi deberem...” MERCATI 1939, i. m. 35.

Tempore materia paribus Galeotus egoque
 Scripsimus: imparibus sed tamen auspiciis
 Morte dedit penas Galeotus, namque Latinum
 lemmate barbarico commaculavit opus.
 Ast ego principibus Venetis mea scripta dicavi
 Hinc vivam ducibus gratior experiis [=Hesperis].⁷¹

KISS, FARKAS GÁBOR

**Franciscus Pescennius Niger in the court of Nicholas Báthory
 and his *Scholasticum Orosianae Iuventutis Dramma***

Franciscus Niger (Franjo Niger, Francesco Negro), a Venetian humanist with Dalmatian origins, was the author of one of the most popular letter writing handbooks of the late 15th and early 16th century. In his autobiographical *Cosmodystichia* he recounts his times spent in the court of Nicholas Báthory, bishop of Vác, in detail. The aim of this study is to analyze the historical context of this relationship, and to consider the possible connection of his *Scholasticum Orosianae Iuventutis Dramma*, performed on the day of St Nicholas, to bishop Nicholas Báthory. This study argues that the literary genre of this work (dramma) written in 'Orosium' has to be interpreted on the basis of the definition given to 'dramatic' works in the *Rhetorica* (1480) of Niger, and its plot follows the tradition of late medieval Boy Bishop (episcopus puerorum) plays, where a child bishop was elected by its fellow students on the day of St Nicholas. The identification of Orosium with Arad is difficult to maintain, given the scarcity of late medieval sources on the history of the city, but significantly an earlier medieval charter uses the name 'Orosiensis' for Várad (Oradea, RO).

⁷¹ Az utóbbi epigramma megtalálható a velencei Marciana Lat. IX, 77, f. 158-on is Niger *Peri archonjának* egy másolata mellett. Innen kiadta Joseph Valentinelli, *Bibliotheca manuscripta ad S. Marci Venetiarum*, Venecia, 1870, 3. köt., 60.

NÉMETH ANDRÁS

**Egy bécsi bibliofil 1525-ös látogatása
a budai királyi könyvtárban:
Johannes Alexander Brassicanus hagyatéki leltára (1539)***

Johannes Alexander Brassicanus (1500–1539)¹ fontos szerepet játszott a „Bibliotheca Corviná”-ról mára rögzült kép formálódásában, mivel sok görög és latin kéziratot vitt el Budáról Bécsbe, és könyvtárlátogatásának élményeiről is részletesen beszámolt. Miután Tübingenben baccalaureus és magister fokozatot szerzett 1515-ben és 1517-ben,² Brassicanus a latin és görög irodalom tárgykörében oktatott Tübingenben és Ingolstadtban, ahol végül a jogi doktori címet 1522-ben nyerte el. 1524-től kezdve retorikát, jogot és görög irodalmat tanított a Bécsi Egyetemen. 1524 és 1525 folyamán³ az ifjú bécsi tudós diplomataként több mint 10 hónapot töltött Budán a királyi palotában és később többször is visszatért Magyarországra.⁴ Így csaknem egy évvel azelőtt, hogy I. Szulejmán szultán (1494–1566) a királyi könyvtárral együtt kifosztotta Budát,⁵ Brassicanus elég időt töltött a palota könyvei között ahhoz, hogy legalább két tucat latin és görög nyelvű kéziratot válasszon ki magának.⁶ Erre utalnak azok a könyvek, melyeket – feltehetőleg

* Ez a tanulmány a „Corvina Graeca” OTKA projekt (K 75693), illetve a bécsi Collegium Hungaricum 2007-es és 2011-es ösztöndíjának támogatásával jött létre. A tanulmány angol változatát I. NÉMETH András, *A Viennese Bibliophile in the Hungarian Royal Library in 1525: New evidence from the inventory of Johannes Alexander Brassicanus' bequest (1539)* = *Gutenberg Jahrbuch*, 88(2013), 149–165.

¹ HARTL, Wenzel, SCHRAUF, Karl, *Nachträge zum dritten Bande von Joseph Ritter von Aschbach's Geschichte der Wiener Universität, Die Wiener Universität und ihre Gelehrten 1520–1565*, Wien, Holder, 1898, 43–101; GÜNTER, Ilse, *Johannes Alexander Brassicanus = Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, I. A–E, ed. Peter G. Bietenholz, Thomas B. Deutscher, Toronto, University of Toronto Press, 1985, 191–192; RAU, Reinhold, *Die Tübinger Jahre des Humanisten Johannes Alexander Brassicanus = Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte*, 19(1960), 89–127.

² RAU 1960, I. jegyzetben i. m. 15.

³ 1524 végén Brassicanus részt vett a Markus Beck von Leopoldsdorf (1491–1553) által vezetett bécsi diplomáciai küldöttségben. 1525 áprilisától Wilhelm von Eberstein (1497–1562) és Sigmund von Herberstein (1486–1566) által vezetett küldöttség tagjaként tartózkodott Budán legalább 1526 januárjáig.

⁴ HARTL, SCHRAUF 1898, I. jegyzetben i. m. 62 (66. jegyzet).

⁵ CSAPODI Csaba, *The Corvinian Library: History and Stock*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973, 79–90.

⁶ L. HARTL, SCHRAUF 1898, I. jegyzetben i. m. 63–64 (71–77. jegyzetek). A 74. jegyzet: „Legatus ibi negotiorum suorum rationem summa cura habuit; mihi vero, ne succisivis horis plane nihil agerem, inspiciendae isthic bibliothecae beneficio serenissimae ac inculpatissimae reginae Mariae potestas facta est.”

ajándékként⁷ – Bécsbe vitt és gazdag könyvtárába illesztett. Ez utóbbit a kutatás korábban nem vizsgálta. Az elvitt könyvek közül több kódex első kiadások forrása lett, így a 16. század elején a Corvina könyvtárból több ókori és középkori latin és görög szerző művét Brassicanus közvetítette a művelt európai olvasóközönség felé.

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan illesztette Brassicanus a Budáról elhozott könyveket a saját könyvtárába. Ehhez fő forrásként a bécsi humanista korábban nem vizsgált hagyatéki leltárát használom. Az itt talált adatokat Brassicanus saját könyveinek, kéziratának és nyomtatványainak, illetve az általa kiadott több mű előszavának vizsgálatával igyekszem pontosítani. Ez az esettanulmány támpontot adhat a hagyatéki leltár teljesebb feltárásához, az itt szereplő könyvek azonosításához is, ami elengedhetetlen Brassicanus műveltségének, és a bécsi humanista mozgalomban elfoglalt helyének feltárásához.

Brassicanust sajátos írásképpű, így könnyen felismerhető kézírásán kívül az a gyakorlat is jellemezte, hogy kézírataiba és nyomtatványaiba olvasás közben bátrabban jegyzetelt, mint kortársainak többsége. E két körülmény nyújtja a legbiztosabb támpontot Brassicanus könyveinek azonosításához.⁸ Könyveinek elejébe gyakran beleírta tulajdonos-bejegyzését („Sum Joannis Alexandri Brassicani philosophi ac iureconsulti”). Ezen kívül az első és hátsó kiragasztott és repülő előzékekre gyűjtötte össze azokat a jegyzeteket, melyeket az adott könyvvel kapcsolatban fontosnak tartott. A jegyzetekben a tinta színének változása, illetve jegyzeteinek eltérő sűrűsége és rendszertelen elhelyezése egy falánk olvasó széles körű érdeklődéséről árulkodik.

Brassicanus saját kezű bejegyzésein és jegyzetein kívül a könyvekben más nyomát is fellelhetjük annak, hogy a tulajdonában voltak. Könyvekben négy fajta exlibrist találhatunk. Ezek egy olyan Janus-fejes címert tartalmaznak, melyet Brassicanus I. Miksa (1459–1519) császártól kapott.⁹ Mind a négy típuson egy latin¹⁰ és egy görög epigrammát¹¹ találunk, amelyek a könyvtolvajlás ellen figyelmeztetnek. Az

⁷ L. Brassicanus megjegyzését a Salvianus-kiadásához írott előszavában (Bázel: Froben, 1530, VD16 S 1511, f.α3v): „ex munificentia atque liberalitate optimi regis Ludovici quosdam Graecos autores consecutus sum.”

⁸ Brassicanus jellegzetes kézírására I. Bécs, ÖNB 9615, f. 3r, (1536-ban íródott), és Bécs, ÖNB 9846, f. 59r, (1517-ben Tübingenben készült). UNTERKIRCHER, FRANZ, *Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek von 1501 bis 1600*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976 (Katalog der datierten lateinischen Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich, 4), 87, 91, 134. és 69 kép.

⁹ LANG, Helmut W., *Ein bisher unbekanntes Exlibris des Humanisten Johannes Alexander Brassican = Österreichisches Jahrbuch für Exlibris und Gebrauchsgraphik*, 65(2007–2008), 6–13. A Miksa császár által történt adományozás tényét Alexander Brassicanus egy korai exlibriséből tudjuk (Bécs, ÖNB Ink. 23.D.4).

¹⁰ „Ampla quidem merito linguae Graecae atque Latinae, / Commissa est fidei Bibliotheca meae. / Parte ab utraque oculis circumfero, possit iniqua / Ne quis forte bonum tollere fraude librum.” Ez a költemény bizonyára Brassicanustól származik.

¹¹ „κερδαλέους δίζεσθε δόμους λιγιστορες άλλους, / τοις δὲ γὰρ ἐστι φύλαξ ἐμπεδος ἡ πενήνη.” *Anthologia Palatina* IX. 654, 1–2. sor.

exlibriseken kívül Brassicanus számos könyvét bécsi vaknyomásos kötésbe kötötték, ehhez olyan bélyegzőket használtak, melyek gyakran az „IAB” monogrammal (Iohannes Alexander Brassicanus) együtt fordulnak elő. Holter ezeket a kötéseket Brassicanus könyvkötő mesterének tulajdonította.¹² A Brassicanus-mester könyvkötéseinek számát Holter listájához képest több új tétellel sikerült kiegészíteni.¹³ Brassicanus hagyatéki leltára sok tétel leírásához – főként a halála előtti években megjelent nyomtatványoknál – hozzáteszi „unpunden” (nincs kötve). Innét látszik, hogy sok könyve bekötetlen volt, amikor Brassicanus meghalt és javait összeírták. Többször előfordul, hogy a hagyatéki leltár egy-egy tétele két vagy három egybekötött nyomtatványt takar.¹⁴

Johannes Fabri (1478–1541) végrendeletében említi, hogy Brassicanus hagyatékából 1324 könyvet és Johannes Cuspinianus (1443–1529) hagyatékából 636 könyvet vásárolt.¹⁵ Az összehasonlítás kedvéért megemlíthetjük, hogy Brassicanus Cuspinianus könyvtárát 1200 aranyra becsülte.¹⁶ Egy több mint kétszer ekkora könyvtárat csak óriási anyagi befektetéssel lehetett összegyűjteni. Legfőbb szponzora maga Johannes Fabri volt, aki sok pénzzel támogatta Brassicanus költséges könyvgyűjtő szenvedélyét.¹⁷ Így nem meglepő, hogy jól ismerve a könyvtár gazdagságát, Fabri nem habozott megszerezni Brassicanus könyveit – bizonyára jutányos áron. Ez az oka, hogy Brassicanus könyveinek egyik fő ismervét Johannes Fabri exlibrise jelenti,

¹² HOLTER, Kurt, *Verzierte Wiener Bucheinbände der Spätgotik und Frührenaissance: Werkgruppen und Stempeltabellen*, Wien, Hollinek, 1977 (Codices manuscripti, Sonderheft), 30. oldal és 29. képtábla („H8” könyvkötőmester).

¹³ Köszönöm Friedrich Simadernek, hogy rendelkezésemre bocsátotta Brassicanus könyveinek listáját, melyek Johannes Fabri gyűjteményébe kerültek. Holter listáján kívül az alábbi kötetek vannak Brassicanus-kötésben: Bécs, ÖNB, *38.R.5, *38.S.63, *35.O.28, 49.B.13, 47.P.32, 47.P.17, 73.P.3, 80.O.36, 76.A.27/1–2, ÖNB suppl. gr. 30, Budapest, Egyetemi Könyvtár, cod. gr. 1.

¹⁴ Pl. f. 10r, 25f. tétel: „Stephanus de urbibus grece cum aliis arcus” egy két tartalmilag eltérő nyomtatványból készült kolligátum (ÖNB 49.B.13), amely két velencei nyomtatványt, (1) Stephanus Byzantinus 1502-es kiadását és (2) Ulpianus 1527-es kiadását egyesíti egy Brassicanus-kötésben. Mindkét részben szerepel Brassicanus possessor-bejegyzése: (1) f. AA1r: „Joannis Alexandri Brassicani philosophi ac juriconsulti”, (2) f. A1r (alsó margó): „Joannis Alexandri Brassicani philosophi ac juriconsulti”.

¹⁵ Joannes Fabri végrendeletét, l. Bécs, Egyetemi Levéltár, Lad. xxiv, 1 (Testament Fabri, 1540. nov. 17). Könyveinek jegyzéke szintén itt található: Bécs, Egyetemi Levéltár, R 44. 2. – LHOTSKY, Alphons, *Die Bibliothek des Bischofs von Wien Dr. Johannes Fabri (1530–1541) = Festschrift Karl Eder zum siebzigsten Geburtstag*, Hg. Helmut J. Mezler-Andelberg, Innsbruck, Universitätsverlag Wagner, 1959, 71–81, 72; SIMADER, Friedrich, *Materialien zur Bibliothek des Wiener Bischofs Johannes Fabri = Iohannes Cuspinianus (1473–1529) Ein Wiener Humanist und sein Werk im Kontext*, Hg. Christian Gastgeber, Elisabeth Klecker, Wien, Praesens Verlag, 2012 (Singularia Vindobonensia, 2), 267–286.

¹⁶ Bécs, ÖNB, cod. 9735. ff. 20r–21v, Johannes A. Brasicanus levele öccséhez J. Ludovicus Brasicanushoz (1529. január 1.).

¹⁷ HARTL, SCHRAUF 1898, l. jegyzetben i. m. 75–76, főként a 116. jegyzet. Brassicanus Johannes Fabrival folytatott levelezésében 17 olyan levél található, melyek Fabri anyagi és más jellegű támogatásáról árulkodnak.

amely gyakran teljesen elfedi Brassicanusét.¹⁸ Brassicanusnak néhány könyve azonban nem Fabrihoz, hanem másokhoz, pl. öccséhez, Johann Ludwig Brassicanushoz (1509–1549) vagy Johann Joachim Windhaaghoz (1600–1678) került.

Brassicanus hagyatéki leltára

Brassicanus 14 évvel a Corvina könyvtárban tett látogatása és híres könyveszerzése után 1539. november 25-én hunyt el. Kevéssel halála előtt vagyonát feleségére, Annára hagyta.¹⁹ Javait 1539 decemberében írták össze egy jegyzékbe, amelyet évszázadokon keresztül a bécsi egyetemi levéltár (Archiv der Universität Wien) őrzött. Egy véletlen folytán azonban ez a dokumentum átkerült a Haus-, Hof-, und Staatsarchivba, ahonnan nemrég került vissza eredeti őrzési helyére és kapott új azonosító jelzetet: „Fasc. 49 Nr. 100”.²⁰ Ez az öt papírfüzetből (48 fólióból, 125 × 165 mm) álló jegyzék 1369 tételt sorol fel,²¹ melyek kb. 50 tétel kivételével többségükben könyveket jelölnek. A jegyzéket egy előszó vezeti be, amely leírja az összeírás körülményeit (l. a német szöveget: Melléklet I):

„Lejegyeztetett, hogy a nagy műveltségű férfiú, Johann Alexander Brassican, jogi doktor javait hátrahagyta és javairól Magister Leonhart Wirttinger bécsi polgár, bécsi esküdt jegyző, a tiszteletreméltó és művelt Magister Georg Rithamer, Leonhart Williny, és Magister Abiben Gebfrid különleges tanuknak jelölt személyek jelenlétében az alábbi jegyzéket állította össze. Kelt Bécsben, csütörtökön, 1539 decemberének utolsó napján.”

¹⁸ LANG, Helmut W., *Die typographischen Donatorenexlibris des Wiener Bischofs Johannes Fabri = Österreichisches Jahrbuch für Exlibris und Gebrauchsgeschichte*, 62(2000–2001), 7–16.

¹⁹ Testamentbuch des Wiener Univ.-Arch. Fol. 148b–150b. HARTL–SCHRAUF 1898, 1. jegyzetben i. m. 79 (122. jegyzet).

²⁰ Brassicanus hagyatéki leltára a 19. század végén kerülhetett a Haus- Hof- und Staatsarchivba. A Bécsi Egyetemi Levéltárba (Archiv der Universität Wien) csak 2000 után tért vissza. HOCHEDLINGER, Michael, *Archivalischer Vandalismus? Zur Überlieferungsgeschichte frühneuzeitlicher Testamente und Verlassenschaftsabhandlungen in Österreich = Archivalische Zeitschrift*, 84(2001), 289–364: 345 és 358. – P. Karl Schrauf (1835–1904) vihette át a dokumentumot, aki mindkét intézményben (HHStA: 1872 és Archiv d. U. Wien: 1875) dolgozott, mint levéltáros, és a bécsi egyetem korai történetének kutatója volt. FELLNER, Fritz, CORRADINI, Doris, *Österreichische Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein biographisch-bibliographisches Lexikon*, Wien, Böhlau, 2006, 372; HARTL, SCHRAUF 1898, 1. jegyzetben i. m. 81–82 (128–129. jegyzet). — Az 1950-es években a leltár már nem volt a Bécsi Egyetemi Levéltárban. LHOTSKY 1959, 15. jegyzetben i. m. 80 (37. jegyzet). Amikor 2007 októberében tanulmányozni kezdtem a dokumentumot, még nem kapott jelzetet.

²¹ Az első levélen, amelyen „I” szám szerepel, a következő címjelölést találjuk: „Inventarium bonorum doctoris Jo<ha>n<i>s Alexandri Brassicani / 39 / N:10”. Az öt ívfüzet szerkezete a következő: IV (ff. 1–7) + IV (ff. 8–15) + VI (ff. 16–27) + IV (ff. 28–35) + VI (ff. 36–44 +3).

Maga a jegyzék az egyes tételekről, amennyiben könyvről volt szó, csupán néhány adatot közöl. Megadja a szerző nevét és a mű címét, olykor a mű nyelvét (valahányszor nem világos, hogy fordítás vagy eredeti nyelv, pl. latin vagy görög). Szintén feltünteti, hogy egy tétel kézirat, nem pedig nyomtatvány. Olykor a könyvek kötésére (kötött, nem kötött, aranyozott kötésben), illetve a méretére („4to”, „8to”, „in minimo”), és alkalomadtán az egyes kötetek lelőhelyére is utal (pl. „Regal”). A kéziratok esetében az íróanyag (papír vagy pergamen) is szerepel. Ezek az adatok, természetesen, sohasem fordulnak elő egyszerre mind. A legtöbb könyv esetében a jegyzék csak kevés támpontot ad az egyes tételek azonosításához. A vizsgálódásunk szempontjából lényegesnek tűnik, hogy Brassicanus javait abban a sorrendben írták össze, amelyben az elhunyt otthonában találták. A jegyzék néha megadja a lejegyzés napját és a könyvek helyét is.²² Így tehát láthatjuk azt a rendszert, ahogyan a bécsi bibliofil a saját könyveit csoportosította.

Mivel Brassicanus rövid idő alatt gyűjtötte össze könyveit (39 éves korában halt meg), bizonyára nehéz feladat lehetett több mint 1300 könyvet valamilyen áttekinthető rendben tartania. Több esetben megfigyelhető, hogy a könyvek különféle kisebb csoportokba rendezése nem követte a tematikus vagy alfabetikus elrendezést. Ez arra utalhat, hogy olykor a valamilyen szempontból közös eredetű, pl. az azonos helyről beszerzett könyveit nem bontotta meg. Mindenesetre Brassicanus a budai királyi könyvtárból szerzett latin nyelvű kézíratait egyben tartotta.

Latin korvinák a leltárban

Ez a megfigyelés egy 16 egymásután következő tételből álló egységen alapul (f. 24r–v: 720–735. tételek). Ezen a csoporton belül 12 címet biztosan a „Bibliotheca Corvina” kézírataival lehet azonosítani. Közülük hét tétel (728., 729., 730., 731., 732., 733., 735.) máig őrzi az aranyozott Corvina bőrkötését. E tételek leírásában megtalálhatjuk a „deauratus” jelzőt. A 720. tételt, amely mára elveszett, feltehetőleg szintén ilyen kötésbe kötötték. E tétel egy olyan kézirattal azonosítható, mely Giannozzo Manetti (1396–1459) a *De dignitate et excellentia hominis* című művét tartalmazta, melyet elsőként ebből a kódexből maga Brassicanus adott ki 1532-ben (Bázel: Andreas Cratander, VD16 M 563).²³ E kézirat esetében a magyarországi

²² E. g., a leírás napjait is rögzítették: f. 22r: „Snntag” (640–871. tételek), f. 29r: „Montag” (872–1244. tételek), f. 39v: „Erictag” (= Kedd): az 1245. tételtől kezdve. A könyvek lelőhelyét is feltüntették: f. 1v: „In der Stuben eynpunden bucher” (ff. 1r–14v: 1–409. tételek), f. 15r: „Im Cammer” (410. tételtől kezdve), a 611–612. tételeknél: „Regal”, f. 33v: „In dem Almar” a 1035–1051. tételek csoportjánál (Görög művek); f. 34r: „In einem anderen Almar” (1052–1086. tételek), f. 35r: „In einem Pulptet” (a 1087. tételtől kezdve), f. 40r: „In ainem anderen Camer” (az 1254. tételtől kezdve).

²³ Martin, SCHMEISSER „Wie ein sterblicher Gott...” *Giannozzo Manettis Konzeption der Würde des Menschen und ihre Rezeption im Zeitalter der Renaissance*, München, Wilhelm Fink Verlag, 2006 (Humanistische Bibliothek Texte und Abhandlungen, Reihe I, Abhandlungen, 58), 162–162 (530. jegyzet az elveszett forráskézirat provenienciájáról).

provenienciát, amit a szöveg legutóbbi kiadója Elisabeth Leonhard is valószínűnek tartott,²⁴ a leltár többi kódexének eredete erősíti meg. Giannozzo Manetti művén kívül, a 722. tétel Salvianus *De gubernatione Dei* című művének editio princepséhez szolgált forrásul, amelyet szintén Brassicanus adott ki (Bázel 1530: VD16 S 1511). Az itt található előszó kulcsszerepet játszott a Corvina könyvtár rekonstruálásában. Ezt az előszót a híres könyvtárak leírásai között szokták idézni.²⁵

A leltár két tételét (725–726. tétel) nem sikerült azonosítanunk, de minden bizonnyal nem voltak a jellegzetes aranyozott Corvina bőrkötésbe kötve, mivel a leírásukban nem szerepel a „deauratus” jelző. A 721. tétel valószínűleg egy olyan kéziratra utal, melyet Brassicanus Johannes Gremper, bécsi humanista hagyatékából szerzett (Bécs, ÖNB, cod. 2464) hasonlóan a másik Leonardo Bruni (1369–1444) kódexhez (730. tétel: ÖNB cod. 2384, aranyozott Corvina bőrkötésbe kötve).²⁶ A Bécs, ÖNB cod. 2464 jelzetű kódexben nem maradt nyoma annak, hogy valaha a Corvina könyvtárhoz tartozott, csupán annyi tudható, hogy Grepertől Brassicanus tulajdonába került. Mindenesetre a többi tizenkét kézirattal való közös budai eredetet sem lehet kizárni.

Az a tény, hogy Gremper bejegyzéseivel ellátott kéziratokat is találunk ebben a tizenhatos csoportban, arra utal, hogy vagy Gremper még Budán írt a kódexbe és Brassicanus hozta el végül, vagy Brassicanus a budai eredetű csoportba később emelte be a Grepertől szerzett könyveit a közös eredet alapján. Az a körülmény azonban, hogy a leltárban másutt is találunk humanista kéziratokat, arra enged következtetni, hogy a rendezőelvet nem a humanista pergamenkódexek jelentették.²⁷ A könyvek tartalmát tekintve találhatunk itt műveket a költészet, teológia és filozófia tárgyköréből, az alfabetikus rendnek semmi nyomát sem leljük.

A leírás ellentmondásaira az egyetlen magyarázat az lehet, hogy a lajstrom hűen követi azt a rendet, ahogyan a könyveket Brassicanus otthonában a jegyzék készítői találták. A köteteket a kisebb méretűektől a nagyobb méretűek felé írták le (l. Melléklet II). Valószínűleg a kisebb könyveket a nagyobbakra tették, és a lejegyző személy felülről kezdte a lajstrom készítését. Egy dolog biztos: Brassicanus ezeket a kéziratokat önálló egységnek tekintette. Érdemes itt megemlíteni, hogy több olyan kötet szerepel egymás mellett, melyeket Brassicanus – saját kezű

²⁴ *Ianotii Manetti De dignitate et excellentia hominis*, ed. Elisabeth R. Leonard, Padova, Editrice Antenore, 1975 (Thesaurus Mundi: Bibliotheca Scriptorum Latinorum Mediae et Recentioris Aetatis, 12), XVIII.

²⁵ E.g. Joachim MADERUS, *De bibliothecis atque archivis virorum classimorum libelli et commentationes*, Helmestad, Georg Wolfgang Hamm, 1702, 145–153.

²⁶ ANKWICZ-KLEEHOVEN, Hans, *Magister Johannes Gremper aus Rheinfelden, ein Wiener Humanist und Bibliophile des XVI. Jahrhunderts = Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 30(1913), 197–216, 214 (17–18. tétel).

²⁷ L. Brassicanus néhány pergamen kéziratát, pl. Bécs, ÖNB: cod. 1037, cod. 499, cod. 270 (talan azonos a lista 1096. tételével: f. 35v: „Terentius in pergameno scriptus 4”), cod. 229, cod. 191 (457. tétel, f. 16v: „Cicero de inventione et ad Herennium in pergameno in 4”).

bejegyzése szerint – ugyanazon a napon szerzett Budán (731., 733., 735. tételek: 1525. december 6.).²⁸

Görög korvinák a leltárban

A Salvianushoz írt előszóban Brassicanus említi, hogy a magyar királytól görög kéziratokat szerzett azzal a szándékkal, hogy majd kiadja azokat.²⁹ Két görög kézíraton, melyekbe Brassicanus lejegyezte a beszerzés idejét, korábbi időpont szerepel, mint a latin kéziratokban (826. tétel: november 28., és 830. vagy 832. tétel: 1525. december 4.). E két tétel egy 12 görög nyelvű kéziratot tartalmazó csoporthoz tartozik (821–832. tétel), melyet nyomtatott művek vesznek körül a leírásban. Az együttes – a díszített latin kéziratokhoz (720–735. tétel) hasonlóan – önálló egységnek tűnik, melyet közös eredetük – feltehetőleg a budai királyi könyvtár – köt össze. Ezt a feltevést támasztja alá, hogy az öt azonosítható kézirat (823., 825., 826., 827., 832. tétel) közül két kézirat (826., 830. vagy 832. tétel) Budáról származik és másik kettőnél (823. és 827. tétel) ez szintén valószínűsíthető. Ez utóbbi kettőt Brassicanus felsorolta ama görög kéziratok között, melyeket kiadásra szánt.³⁰

Ama tételeken kívül, melyekbe Brassicanus lejegyezte a beszerzés idejét (826. és 830. vagy 832. tétel), a 823. tétel szintén budai eredetűnek tűnik. Ez a feltevés azon a tényen alapul, hogy az itt jelölt kézirat a Par. suppl. gr. 607 központi részéről készült, annak csonkult részeinek kibővítésére szánt másolat. A másolat forrása a budai királyi könyvtár gyűjteményéhez tartozott.³¹ A Bessarión környezetében dolgozó Démétrios Tribólés másolta Rómában 1470-ben, aki egy a Corvina könyvtárhoz tartozó másik

²⁸ A 732. tétellel jelölt kódexben (Budapest, OSZK, Cod. Lat. 425) elveszett az kiragasztott első előzék, ahová Brassicanus a tulajdonosi bejegyzését szokta írni. A 734. tétellel jelölt kötetben (ÖNB cod. 438, f. IIr) megtalálhatjuk Brassicanus bejegyzését dátum nélkül. L. az idézeteket a mellékletben. Vö. Christian GASTGEBER, *Griechische Corvinen: Additamenta = Matthias Corvinus und seine Zeit: Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel*, Hg. Christian Gastgeber et alii, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011, 179–194, 181–185.

²⁹ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α3v: a II. Lajostól szerzett görög kötetekre utaló megjegyzés után (vö. fentebb a 2. jegyzetben szereplő idézet), Brassicanus a következőt írja: „Id quod ubi in lucem fuerint editi, quemadmodum diis bene volentibus edent brevi, res ipsa indicabit. [...] nos in utriusque literaturae disciplinis tam nostros quam externos scriptores tales invulgabimus, tales orbi dabimus, tales studiosorum gremiis imponemus...”

³⁰ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α5v: „ac Manuelis Moschopuli commentarios in Hesiodum” (827. tétel) és „Heronis Alexandrini librum περι βελοποιίας” (823. tétel).

³¹ NÉMETH András, *The Mynas codex and the Bibliotheca Corviniana = Matthias Corvinus und seine Zeit. Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel*. Hg. Christian Gastgeber et alii, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011, 155–178, 170–173; NÉMETH András, *A Mynas-kódex és a Corvina Könyvtár = Magyar Könyvszemle*, 126(2010), 158–192, 166–175; GAMILLSCHEG, Ernst, Nr. 365. *Wien, ÖNB cod. phil. gr. 140 = Byzanz, Pracht und Alltag*, Bonn, Hirmer Verlag, 2010, 294–295.

görög kódexnek (München, BSB cod. gr. 449) is a scriptora volt.³² Valószínűsíthető, hogy a két kódex együtt vándorolt.

A 827. tételről (Bécs, ÖNB suppl. gr. 18) elmondható, hogy egy finom pergamen luxuskézirat széles margókkal (I. Melléklet II). Egyik scriptora Athanasios volt.³³ Athanasios kijevi Izidór munkatársa volt. Együtt dolgoztak könyvmásolóként Konstantinápolyban 1439–40 és 1446 között. Izidór ekkor másolta a müncheni BSB cod. gr. 157 jelzetű kódexet, amely később Polybios első öt könyve (Hagenau 1530: VD16 P 4082) és Héliodóros „editio princeps”-ének (Basel 1534: VD16 H 1673) mintapéldánya lett. A kutatók többsége elfogadja azt a hagyományt, hogy a Polybios-Héliodóros kódex a Corvina könyvtárhoz tartozott.³⁴ Az ÖNB suppl. gr. 18 másik scriptora Johannés Eugenikos volt, szintén Izidór munkatársa és Bessarión ellenfele az egyházunió kérdésben; 1439-ben jó néhány kéziratot másolt Konstantinápolyban.³⁵ Maga Bessarión Magyarországon is aktív szerepet játszott az egyházunió támogatásában és itt a görög oldal érdekeit képviselte; Mátyás királytól is remélt segítséget ehhez.³⁶ Úgy tűnik, hogy a „Bibliotheca Corvina” számos kézírata Bessarión és kijevi Izidór környezetében készült.³⁷ A 831. tétel tartalma, Gemistos Pléthón (c. 1355–c.1452/4), a híres újplatonista filozófus, és anyaga, – ugyanis pergamenre

³² A München, BSB cod. gr. 449 Corvina Könyvtárhoz sorolása elleni érveket, I. HAJDÚ, Kerstin *Mit glücklicher Hand erretet? Zur Provenienzzgeschichte der griechischen Corvinen in München = Die acht münchener Handschriften aus dem Besitz von König Matthias Corvinus*, Hg. Claudia Fabian, Edina Zsupán, Bp., OSZK, 2008 (Ex Bibliotheca Corviniana, Supplementum Corvinianum, I; Bavarica et Hungarica, I), 29–67, 32–33, 40–50.

³³ *Repertorium der griechischen Kopisten, 800–1600*, II. *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs*, Hg. Ernst Gamillscheg, Dieter Harlfinger, Herbert Hunger, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989 (Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, 3,1), 29, nr. 11; *Prosopographisches Lexikon des Palaiologenzeit*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976–1996, I, 376–377.

³⁴ HAJDÚ 2008, 32. jegyzetben i. m. 30–32, 34–40.

³⁵ *Repertorium der griechischen Kopisten* 1989, (33. jegyzet), II, nr. 217 and *Prosopographisches Lexikon* (33. jegyzet), III, nr. 6189.

³⁶ MUREȘAN, Dan Ioan, *Bessarion et l'Église de rite Byzantin du royaume de Hongrie (1463–1473) = Matthias Corvinus und seine Zeit: Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel*, ed. Christian Gastgeber et alii, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011, 77–92. — Egy vegyes tartalmú kézirat (London, BL, Arundel 527–528), amely az uniópárti halicsi püspök, Makarios tulajdonában volt, aki később Magyarországra költözött és Bessarión támogatását élvezte. E kézirat később Willibald Pirkheimer tulajdonába került Johannes Gremper közvetítésével, aki bizonyára Budán szerezhette. NÉMETH András, *Willibald Pirkheimer and His Greek Codices from Buda = Gutenberg Jahrbuch*, 86(2011), 175–198, 189.

³⁷ München, BSB, cod. gr. 157 (Kijevi Isidor) és cod. 449 (Démétrios Tribólés), Budapest, OSZK, Cod. Lat. 438 kéziratban Mátyás címerét Bessarión címerére festették. Az utóbbi kézirat másolója, Leonardus Job, Bessarión környezetéhez tartozott. Bessarión *Adversus calumniatorem Platonis* című művének nyomtatott példánya (Róma 1469, Hain 3004), amely gazdagon volt díszítve (Bécs, ÖNB Ink. 2.C.9, 982. tétel: „Bessarion in ar<cum>”) szintén Brassicanus könyvtárhoz tartozott. A bécsi humanista akár inkunábumumokat is vihett Budáról.

másolták, ami meglehetősen ritka a Pléthon-kéziratok esetében –, szintén a Bessariónnal való szoros kapcsolatra enged következtetni. Brassicanus látott egy zsinati határozatokat tartalmazó óriási méretű görög kéziratot Budán („Vidimus grandem librum apostolicorum canonum, opus incomparabile”), amelyet nyilvánvalóan a keleti egyházzal való unió iránti intenzív budai érdeklődés vonzott a királyi könyvtárba, hasonlóan a görög egyházatyák latin fordításaihoz (pl. 723. és 727. tétel).³⁸

Van még egy tétel Brassicanus hagyatéki leltárában, ami feltehetőleg a magyar királyi könyvtáron keresztül került Bécsbe. A 873. tétel (f. 28v) így szerepel: „liber legislatorum Licurgi Numę Pompilii Solonis et aliorum grece scriptus in pergameno arcus punden”. A rejtélyes utalás a 10. századi görög pergamen kéziraatra utalhat (Ausztiria, Seitenstetten, Stiftsbibliothek, cod. 34), amely a Plutarchos életrajzok kétkötetes kiadásának legrégebbi fennmaradt példánya.³⁹ A kéziratban eleje csonka, nincs benn cím, ami Plutarchost mint szerzőt megnevezi. A lajstromot készítő jegyző – jogi ismeretei alapján – könnyen azonosíthatta törvényhozókról szóló könyvként. A görög kézirat ugyanis három törvényhozó (Lykurgos, Numa Pompilius, and Solón) életrajzával kezdődik. A Plutarchos kézirat Seitenstettenbe Bécsből érkezett még a 18. század közepén közvetlenül vagy közvetve a felbomlott Egyetemi Könyvtárból,⁴⁰ ahová Johannes Fabri könyveinek zöme, köztük Brassicanus könyvei is kerültek. Annak valószínűségét, hogy a kötet a Corvina könyvtáron keresztül érkezett Bécsbe, több tényező is alátámasztja. A csonka 10. századi kéziratot Firenzében a 15. század közepén Jóannés Thettalos Skutariótés kiegészítette, akinek a kezét Ernst Gamillscheg azonosította. Skutariótés több olyan kéziratnak is a scriptora volt, amelyet a Corvina könyvtárba soroltak.⁴¹ A leltárban a 872–873-as tételek a 821–832. tételekből álló szakaszt követik egy nyomtatványokból álló könyvcsoport közbeékelődésével (833–871. tétel). A lista ezután latin kéziratokkal folytatódik.⁴² Lehetséges, hogy a két szakasz egymást követte Brassicanus rendszerében. A sok itáliai eredetű görög pergamenkézirat, melyek többsége Bessarión és Kijeji Izidór környezetéhez, illetve Jóannés Skutariótéshez köthető, egy Brassicanus előtti közös provenienciát feltételez, amire a legegyszerűbb magyarázatnak a Corvina Könyvtár tűnik.

³⁸ TÓTH Péter, *Görög egyházatyák a Corvinában*, I–II. = *Magyar Könyvszemle*, 127(2011), 137–148, 289–312.

³⁹ L. a kézirat részletes leírását és tulajdonosváltásainak történetét, a Fabri-könyvtárhoz tartozás lehetőségével STEFEC, Rudolf, *Der Codex Seitenstettensis des Plutarch = Rheinisches Museum*, 156(2013) 172–193. Köszönöm Dr. Stefecnek, hogy a tanulmánya kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

⁴⁰ WAGENDORFER, Martin, *Die Handschriften aus der alten Wiener Universitätsbibliothek in der Stiftsbibliothek Seitenstetten*, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011, 12–14, 51.

⁴¹ STEFEC 2013, i. m. 39. jegyzetben és WAGENDORFER 2011, i. m. 40. jegyzetben 51. L. Brassicanus hiteles korvináit, melyeket Skutariótés másolt: ÖNB hist. gr. 1; suppl. gr. 30; és a valószínűleg Budai eredetű Skutariótés kézirateit: ÖNB suppl. gr. 20, 32 és London, British Library, Add. 21165.

⁴² 832. tétel: „homilię Basilii Magni grece scriptę in papyro”.

Brassicanus többi korvinája, amelyek hiányoznak a leltárból

Különféle forrásokból tudható, hogy a hagyatéki leltárból hiányoznak olyan Corvina könyvtárból származó kötetek, melyeket Brassicanus kiadott, jegyzetekkel vagy exlisbrisszel látott el. Brassicanus jegyzetekkel látta el a Zónaras kötetet és VII. Konstantin *De cerimoniis* című művét.⁴³ Bizonyára ezt akkor tette, amikor Fabri otthonában tartózkodott Bécsben, ugyanis a bécsi püspöknél volt mindkét kézirat az 1530-as évek végén.⁴⁴ Az is lehet, hogy a kötetek utána hozzá, vagy más tulajdonoshoz kerültek, ugyanis egyik se került a Fabri hagyatékát befogadó Nikolaus-kollégiumba; a kiadásra szánt könyvei között felsorolt tételek közül is hiányzik több a leltárból.⁴⁵ Azt, hogy milyen úton kerültek Fabri birtokába azok a korvinák, melyek nem kötődnek sem J. Cuspinianushoz, sem J. A. Brassicanushoz, nem sikerült egyelőre tisztázni.⁴⁶ 1527-ben, ezeken kívül, Brassicanus említ egy kéziratot, melyet – megítélése szerint – Janus Pannonius saját kezüleg másolt.⁴⁷ Ez a kézirat elveszett,⁴⁸ és a leltárban sem találjuk nyomát.⁴⁹ Janus Pannonius Evangeliumos-könyvét (Budapest, EK cod. gr. 1),

⁴³ Lipcse, Egyetemi Könyvtár, Rep. I. 17, f. Iv: „B Egnatius de Constantino, hic a literis, optimisque disciplinis non abhorrens, quas pene extinctas ab interitu vindicavit, librum Romano filio reliquit, in quo summam totius imperii, sociorum omnium foedera, hostium vires, rationes, consilia explicuit, quem nos in bibliotheca nostra tanquam thesaurum servamus.” Az idézet forrását I. J. B. Egnatius, *De Caesaribus libri III a dictatore Caesare ad Constantinum Palaeologum, hinc a Carolo Magno ad Maximilianum Caesarem* (Velence, 1516).

⁴⁴ Mindkét görög kézirat, amelyek Brassicanus jegyzeteit is tartalmazzák (Bécs, ÖNB hist. gr. 16, ff. 346v, 347r, 349v, 350r és Lipcse, Egyetemi Könyvtár, Rep. I. 17, f. Iv), Fabrinál volt 1538-ban, l. Vat. Lat. 3927, p. 422. Wilhelm WEINBERGER, *Beiträge zur Handschriftenkunde. I. Die Bibliotheca Corvina*, Wien, A. Hölder, 1908 (Sitzungsberichte der Kaiserliche Akademie der Wissenschaften in Wien Philosophisch-Historische Klasse, 159,6), 32–33.

⁴⁵ Az itt felsorolt szerzők és művek hiányoznak a hagyatéki leltárból, noha Brassicanus mint saját könyveire hivatkozik rájuk. Severianus Gabala, *In Genesim contiones XIV*; Origenes, *Philocalia* (CPG 1502); Gregorius Nyssenus, *In Genesim enarrationes*; Proclus; Johannes Philoponus; Basilius Magnus, *Hexaëmeron integrum*; Nicomachus, *Arithmetica et Geometrica*.

⁴⁶ Ezek a kéziratok Brassicanus látogatásakor vagy korábban juthattak Budáról Bécsbe. CSAPODI, 5. jegyzetben i. m. 83.

⁴⁷ *Luciani Samosatensis aliquot exquisitae lucubrationes* (Wien, 1527) VD16 L 2941, f. D4v: „Janus Pannonius, idem & summus poeta, & episcopatu postea in Vngaria quinqueecclesiensi honoratus [...] Nam id inter alia eius plusquam trecenta epigrammata manu sua descripta, et a Turcorum immanitate aegre redempta, imo nec vulgata, nec aliis visa beneficio Gabrielis nostri Pannonii adulescentis [=Pesti Gábor], & morum & literarum ornamentis. Iuxta praestabili consecuti sumus, Ac in bibliothecam nostram, tanquam preciosum quandam unionem reposuimus.”

⁴⁸ Az elveszett kézirat redakciójáról l. *Iani Pannonii opera quae manserunt omnia*, 1. *Epigrammata*, fasc. 1, ed. Mayer Gyula, Bp., Balassi Kiadó, 2006, 24, 36; MAYER Gyula, *Preparando l'edizione critica delle opere di Janus Pannonius = Rivista di Studi Ungeresi*, 4(1989), 91–99, 95–96 (31. jegyzet).

⁴⁹ Egyetlen Janus Pannonius tételnél nincs feltüntetve, hogy kéziratról lenne szó (958. tétel: „Janus Pannonius cum aliis”), ezért a leírás inkább nyomtatványt jelölhet.

amelyet Brassicanus köttetett be Bécsben,⁵⁰ bizonyára a többi Biblia és Evangéliumos-kötet között helyezte el. Úgy tűnik, Diodóros Sikeliótés görög kódexe (Bécs, ÖNB suppl. gr. 30) sem érkezett vissza Brassicanushoz haláláig, mivel Vincentius Opsopoeus adta ki szövegét ugyanebben az évben (1539) Bázelen (VD16 D 1826).⁵¹ Figyelemre méltó, hogy maga Opsopoeus is ugyanebben az évben halt meg és maga a kötet Fabrihoz került. Azt gyanítjuk, hogy egy ládányi könyv kimaradt a leltárból, és a Diodóros kézirat is köztük lehetett.

Ugyanakkor olyan latin korvinák is vannak, melyekről tévesen gondolták azt, hogy Brassicanus tulajdonába kerültek. Ezek közé tartozik az ÖNB cod. 977 (Chyrostomus, Dialogus cum S. Basilio de dignitate sacerdotali), cod. 1037 (Cyril, Apologeticus), Budapest, OSZK, Cod. Lat. 422 (Xenophon, De republica Lacedaemoniorum; Agesilaus; Praefectus equitum) és Cod. Lat. 415 (Basilius Magnus). Ezek mind hiteles korvinák, melyeket Julius Hermann Brassicanus szerzeményei közé sorolt.⁵² Ezek a művek nem szerepelnek a hagyatéki leltárban és arra vonatkozólag sem őriznek bizonyítékot, hogy valaha megfordultak volna Brassicanus kezében.

A könyvek, melyeket Brassicanus a királyi könyvtárban látott és hagyott

Brassicanus említ olyan görög kéziratokat, melyeket 1525-ben Budán a királyi könyvtárban látott, és amelyek nem szerepelnek a leltárban. A zsinati aktákat tartalmazó nagyméretű kódexet fentebb már említettük.⁵³ A leginkább vitatott tétel az állítólag Hypereidés összes művét tartalmazó scholionokkal ellátott kézirat. Brassicanus alig hitt a szemének, amikor Hypereidésszel azonosította a szerzőt. Kétségeit a jegyzéke

⁵⁰ A mai kötést (255 × 190 × 85 mm) először Rozsondai Marianne tulajdonította Brassicanus könyvkötő mesterének azon az alapon, hogy több bélyegző azonos azokkal, melyeket Holter említ. HOLTER 1977, i. m. (12. jegyzet) 31. oldal és 29. tábla. Az itt használt bélyegzők mindegyike előfordul más, Brassicanus-kötésen. A legközelebb egyezést az ÖNB *38.R.5 (Aristophanés, VD16 A 3266) kötése mutatja. A jelenlegi kötés előzékeként használt papír vízjele megegyezik egy másik Brassicanus-kötés (Bécs, ÖNB, 73.P.3) előzékének vízjelével (*Favorino Varino graece: Magnum ac perutile dictionarium ex multis variisque auctoribus... collectum*. Roma 1523)

⁵¹ Bécs, ÖNB suppl. gr. 30, Brassicanus kötés: 305 × 210 × 60 mm. Cf. H8, nr. 9, 18, 1–2. bélyegzők in HOLTER 1977, i. m. (12. jegyzet) 29. tábla. A kézirat korábban lanus Pannoniusé volt. L SIMONSFELD, Henry, *Einige kunst- und literaturgeschichtliche Funde*, Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Classe der k. b. Akademie der Wissenschaften zu München, 1902, 521–570, 566–568.

⁵² HERMANN, Julius, *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance*. 1. Oberitalien: *Genua, Lombardei, Emilia, Romagna*, Leipzig, Karl W. Hiersemann, 1930 (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. VI. Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance.), nr. 12; *Ibid.* 3: *Mittelitalien: Toskana, Umbrien, Rom*, Leipzig, Karl W. Hiersemann, 1932. nr. 19, 30, 31, 50. Valószínűleg Budapest, OSZK, Cod. Lat. 430 sem került Brassicanus tulajdonába.

⁵³ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α3r: „Vidimus grandem librum apostolicorum canonum, opus incomparabile.”

alapján oszlatta el, írja a látogatás után négy évvel.⁵⁴ Ezzel kapcsolatban két eltérő vélemény született. Egyfelől, Nigel G. Wilson kétségbe vonta, hogy az a kézirat, melyet Brassicanus látott, Hypereidés beszédeit tartalmazta volna.⁵⁵ Hose úgy próbálta áthidalni az ellentmondást, hogy egy Himerios kéziratot feltételezett a Brassicanus által leírt kódex mögött.⁵⁶ Másfelől, Horváth László teljes hitelt ad Brassicanus beszámolójának, hangsúlyozva a helyszíni élmény hitelesítő erejét.⁵⁷ Ma már nehéz eldönteni, pontosan mit is látott Brassicanus. Az állásfoglalás helyett egy olyan érvt említene, amely elkerülte a kérdést tanulmányozó kutatók figyelmét és árnyalhatja a kérdés megítélését. Számomra úgy tűnik, hogy Brassicanus Hypereidést nem Budán fedezte fel, hanem évekkel később a jegyzeteiben, amikor a Salvianus előszót írta. 1527-ben, egy évvel a Budai látogatása után ugyanis abban a széljegyzetben, melyet a kézirati hagyományban akkor még ismeretlen Hypereidés nevéhez a Lukianos-kommentárjában fűzött, nem említi a budai élményét.⁵⁸ Ekkor tehát Hypereidést még nem kapcsolta össze budai látogatásával, tehát nem hagyott mély nyomot benne. Ugyanabban a kommentárban Brassicanus két Budán látott kéziratot is említ (Remete Szt. Márkot és Janus Pannoniust); ez is mutatja, hogy ezt a kommentárt budai látogatását követően állította össze. Valószínű, hogy három évvel később (Bécs, 1530. március 1) a jegyzetei alapján vetítette vissza helyszíni élménnyé Hypereidés és a görög egyházatyák kézíratainak felfedezését. A 16. század eleji beszámolók alapján elhanyagolt budai könyvtárban a görög kötetek áttekintése nem lehetett egyszerű feladat. Ennek áthidalására Brassicanus a könyvtárban jegyzetet készített, amely bizonyára nem tartalmazott elegendő adatot a kérdéses kódex tartalmának biztonságos azonosítására, talán ez magyarázza a bizonytalankodását. Ebben a jegyzékben feltehetőleg szisztematikusan lejegyezte a budai könyvtárban látott kéziratok címét, „incipit”-jét, „explicit”-jét, kolofónját, amelyek bizonyos szinten hitelesítik beszámolóját.

⁵⁴ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α3r: „Vidimus isthic (id quod ex syllabo nostro recensere possumus) & oculata fide vidimus integrum Hyperidem cum locupletiss<imis> scholiis, librum multis etiam censibus redimendum.”

⁵⁵ WILSON, Nigel G., *Some Lost Greek Authors II = Greek, Roman and Byzantine Studies*, 16(1975), 98–101, 100. Hyperidés beszédei megvoltak Bizáncban, ahogyan ez az Archimédész-palimpszeszt több levele alapján bizonyítást nyert. TCHERNETSKA, Natalie, *New Fragments of Hyperides from the Archimedes Palimpsest = Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 154(2005), 1–6.

⁵⁶ HOSE, Martin, *Brassicanus und der Hyperides-Codex der Bibliothek des Matthias Corvinus*, Prometheus, 16(1990), 186–188. Az érv nem meggyőző, mivel Hypereidést a címében említő beszéd csak Phótiósnál (*Bibliotheca*, cod., 165) hagyományozódott, Himerios kézirati hagyományából hiányzik.

⁵⁷ HORVÁTH László, *The lost medieval manuscript of Hyperides = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae*, 1998(38), 165–173.

⁵⁸ L. Lukianos *Demonax*-hoz írt kommentárt, (48. fejezet) („σὺ γὰρ Ὑπερίδου μαθητὴς ὢν τυγχάνεις”). *Luciani Samosatensis aliquot exquisitae lucubrationes* (Bécs 1527) VD16 L 2941, f. H3v: „Hyperidis esse discipulum: Is Hyperidis unus fuit ex decem Rhetorum numero, in orationibus impendio clamosior. Nam et Demosthenem super accepit ab Harpalo pecuniis altissima voce accusavit, unde cynicus vociferator Hyperidae discipulus dicitur, quod altiores in dicendo clamores ab hoc magistro, non a cynice sectae praeceptionibus accepisset.”

Vizsgálatunk szempontjából fontosnak tűnik Brassicanus ez a jegyzéke, melyet budai könyvtárlátogatása során készített. A híres bevezető egyik mondatán („id quod ex syllabo nostro recensere possumus”)⁵⁹ és a könyvtárban látott könyvek részletes felsorolásán kívül a Iamblichos kódexébe írt bejegyzés is a jegyzék elkészítésére és a későbbi felhasználására utal.⁶⁰ Ebben a mondatban Brassicanus bizonyára a saját jegyzékéből idézett, amikor egy Budán látott Simplicios-kéziratra hivatkozott. Ez a hivatkozás olyan bejegyzések közé tartozik, melyek többnyire más nyomtatott művekből származó és Iamblichosra vonatkozó utalásokat tartalmaznak. Ezeket Brassicanus – a tinta eltérése szerint – különböző időpontokban másolhatta egymás alá az előzőklapon. Brassicanusnak egyébként kedvelt szokása volt, hogy kézírataiba és nyomtatványainak margójára a kötetben belül, illetve főként a kötetek első és hátsó előzőkére sok keresztutalást másolt, valahányszor újraolvasta gazdag könyvtárának számos darabját. Ez az olvasói és jegyzetelő hajlam is mutatja, hogy Brassicanus elsősorban a görög költészet, retorika, történetírás, és a jogtudomány területén, melyeket a haláláig tanított az egyetemen, naprakész ismeretekkel rendelkezett.

Amikor a kiadatlan szövegek nagy számát hangsúlyozta, Brassicanus a görög egyházatyákat és a patrisztikus szerzőket válogatta ki a jegyzékéből, amelyet a Budán látott könyvekről készíthetett.⁶¹ Ezek közé tartozik Kyrosi Theodorétos (c.393–c.457) zsoldár-kommentárjának hosszabbik redakciója (CPG 6202) és Aranyuszájú Szent János, Alexandriai Szent Athanáz, Alexandriai Ciril, Nazianzi Szent Gergely, Nagy Szent Vazul, Nyssai Gergely, Theophanés és Dorotheus pontosan meg nem határozott művei. A lista végén találjuk Remete Szent Márk (5. sz.) munkáját, melyről Brassicanus Lukianos *Démonax*-ához írott kommentárjában részletesebben beszámolt.⁶²

⁵⁹ Salvianus (Bázel 1530: VD16 S 1511), f. α3r.

⁶⁰ London, British Library, Add. 21165, f. 1r: „Simplicius illos quatuor Iamblichi libros commentariis illustravit. Nam in bibliotheca Vaticana rhome collocata fuerunt, ut ex multis viris iuxta doctis ac integris accepimus, nos Bude vidimus cum hac suscriptione: Συμπλίκιου πόνος ούτος, Ιάμβλιχε δώτορ έαων Ιλαθι νικήθεις άλλ' ύπό σών έπέων.” Erről a kéziratról l. GULYÁS Pál, *Egy elveszettnek hitt valószínű Korvin-kódexről* = *Magyar Könyvszemle*, 30(1923), 245–247; ID., *Über einen bisher als verschollenen gegoltenen vermutlichen Corvinianus* = *Zentralblatt für Bibliothekswesens*, 43(1926), 581–583. A hagyatéki listán e kötetet talán a 73. tétellel lehet azonosítani (f. 4r: „Iamblici ph<ilosphi> Platonici grece punden arcus”).

⁶¹ Salvianus-előszó (Bázel, 1530: VD16 S 1511), f. α3r-v: „Vidimus Theodoretum Cyrensem in Psalterium integrum. Vidimus Chrysostomi, Athanasii, Cyrilli, Nazianzeni, Basilii Magni, Gregorii Nysseni, Theophanis, Dorothei infinita opera. Vidimus Marcum monachum, cognomento Anachoritam. Obmitto Poetas, Oratores, Philosophos, atque Historicos, quorum hic immensam vim inspicere licuisset. Vidimus autores Graecos innumerabiles, infinitaque in Poetas fere omnes commentaria nemini doctorum, aut paucis omnino visa.”

⁶² VD16 L 2941, ff. B₁r–v: „Allegerem etiam in hanc classem Marcum monachum cognomento ANACHORITAM, qui Graeca et ea quidem luculentissima oratione digesserat, quicquid tandem principum hominum, recte factorum, ac egregie dictorum erat, ita quod rectissime dixisses esse Graecum Valerium Maximum, nisi superiori anno (id quod vix sine lachrymis commeminisse possum) in regia Budae Pannoniae Bibliotheca.”

Lehetséges, hogy ez az utalás egy ma három kötetből álló kézíratra vonatkozik (London, British Library, Burney 112–114), amelyből Vincent Opsopoeus három részletet közölt 1531-ben.⁶³

Az előszó végén, Brassicanus egy hosszú listát közöl könyvtárának ama görög kézíratairól, melyeket kiadni tervezett. A patrisztikus és világi szerzőket egyaránt tartalmazó lista több darabja biztonsággal azonosítható: Alexandriai Philón 11. századi kódexe (203. tétel),⁶⁴ Oppianos *Halieutica* (halászat) című műve (69. tétel),⁶⁵ Iamblichos humanista díszkódexe,⁶⁶ és a *Geoponica* (földművelés),⁶⁷ amelyet e munka első kiadásához használt Brassicanus (VD16 C 1413: Bázél, 1539). Ezek a hagyatéki leltár egyéb helyén fordulnak elő. Ugyanakkor kiadásra szánt görög művek közül több tétel a hagyatéki leltárnak abban a részében szerepel, ahol a Budáról származó görög kódexek sorakoznak. Ezek közé tartozik Moschopulos Hésiodos kommentárja (827. tétel, l. fentebb), Alexandriai Hérón (823. tétel, l. fentebb), és Diodóros Sikeliótés, az „editio princeps” forráskódexe (VD16 D 1826, Bázél 1539, l. fentebb).⁶⁸ Az azonosított tételek alapján elmondhatjuk, hogy nem az azonos

⁶³ Tóth Péter szerint a hivatkozás Opsopoeus három kiadásának forráskódexére utal (Setzer, Hagenau 1531). SIMONSFELD 1902, [i. m. (46. jegyzet) 551–552, 1–2. jegyzet] ezt a kéziratot egy londoni kódexszel azonosította [British Library, Burney 112–114 (Burney 112, ff. 1–13 = CPG 6090, VD16 M 950; Burney 113, ff. 108r–161v = VD16 M 1659; Burney 114, ff. 132r–145v = VD16 G 3003]. E kódexek leírását l. Thomas Smith PATTIE, Scot MCKENDRICK, *Summary Catalogue of Greek manuscripts in the British Library*, London, British Library, 1999 (The British Library Studies in the History of the Book Series, 1), 68–70.

⁶⁴ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α5r: „Philonis libri tres περι τοῦ βίου μωσέως, & eiusdem alter, qui inscribitur, βίος πολιτικοῦ ὅπερ ἐστὶ περι Ἰωσήφ: ad haec liber eiusdem, cui titulus est, περι ἀρετῶν ἤτοι ἀνδρείας καὶ εὐσεβείας, καὶ φιλανθρωπίας καὶ μετανοίας &c”. A szöveg az ÖNB, suppl. gr. 50 kézíratra utal (a hagyatéki leltárban, f. 8r, 203. tétel: „Philonius de vita Mosi in pergameno manuscriptus halb median punden”).

⁶⁵ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α5v: „ad haec in Opiani halieutica commentarios utiliss<imos>”. A szöveg az ÖNB phil. gr. 135 jelzetű kódexre utal (a hagyatéki leltárban f. 4r, 69. tétel: „Oppianus de piscibus grece manuscriptus in 4 punden”).

⁶⁶ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α5v: „Iamblichum Chalcidensem philosophum in rebus Pythagoricis.” A szöveg a londoni BL, Addit. MS 21 165 jelzetű kódexre utalhat (a hagyatéki leltárban f. 4r, 73. tétel: „Iamblici ph<ilosophi> Platonici grece punden arcus”).

⁶⁷ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α5v: „& Graeci autoris innominati libros vere aureos XX. de re rustica”. Cassianus Bassus, ÖNB med. gr. 46. A hagyatéki leltár mindkét tételénél hiányzik a kéziratokra szokásos utalás, így lehet, hogy nyomtatványokról van szó. Vö. f. 6v, 146. tétel: „Constantini Cesaris de agricultura libri 20, In 8 punden” és f. 39v, 1246. tétel: „Constantini Cesaris libri 20 de agricultura In 8 unp<unden>”).

⁶⁸ Salvianus-előszó, VD16 S 1511, f. α5v: „Diodorum Siculum in historiis, non illis quidem, quas Poggius latinas fecit” (Bologna, 1472). A szöveg az ÖNB suppl. gr. 30 kézíratra utal (a hagyatéki leltárban f. 4r, 75. tétel: „Diodorus Siculus grece arcus punden”). Ez utóbbi nyomtatott kiadásra is utalhat.

eredetük kapcsolja össze őket, hanem két másik szempont, nevezetesen, hogy görögül vannak és kiadatlanok.⁶⁹

Brassicanus egy Christoph von Stadionnak (1478–1543), Augsburg püspökének írt levelet használt fel 1530-as Salvianus kiadásának előszavaként, amelyből az idézeteink többsége származik. A címzett püspöki méltósága és reformáció-ellenes tevékenysége magyarázhatják a patrisztikus és más egyházi szerzőktől származó hivatkozások nagy számát. Salvianuson kívül, Brassicanus több olyan művet is közölt 1530–32-ben, melyek katolikus olvasóközönséget céloztak meg,⁷⁰ közülük az egyiket talán Béssarión Corvinába került kéziratából.⁷¹

A budai könyvtárban látott kiadatlan szövegek nagy számán kívül Brassicanust talán más is vezérelte abban, hogy budai könyvtárlátogatásáról ilyen részletességgel beszámoljon. Brassicanus jól emlékezhetett a török ostromra, és a gazdag budai királyi könyvtár pusztulására. Ezt támogatja az Eucherus Lugdunensis *Királyok Könyvéhez* írott kommentárjának kiadása elé illesztett előszó,⁷² amely meglepően közeli párhuzama annak a leírásnak, melyet Brassicanus a budai könyvbeszerzéséről írt. A bécsi humanista mindkét levelet ugyanabban az évben, 1530-ban írta. Egy

⁶⁹ Salvianus-előszó (Bázel, 1530: VD16 S 1511), f. α5r–v: „Nunc Salvianum tuum accipe, [...] ut & alia quae adhuc in Bibliotheca nostra sunt innumera, & et praecipue Graeca.” [itt következik a patrisztikus szerzők listája] „Felicem te profecto, tua si bona noris: hoc est, si videas tuo favore ac beneficio tantum commodorum ad studiosos atque doctos omnes promanasse: feliciorum autem multo, si & alia graeca, quae ad meliorum artium cognitionem attinent, tibi nominatim inscripta, nuncupataque invulgavero” [itt következik a világi szerzők listája] „ac alia praeterea multa quae nunc commemorare nolo. Ne videar librariae meae suppellectilis, forte non ita condemnandae, catalogum contexere: nam & de latinis plane nihil hic dicimus, quorum adhuc apud nos est.”

⁷⁰ Eucherus Lugdunensis (Bázel, Froben, 1531, VD16 E 4130, más számok: VD16 E 4127, VD16 E 4129); *De via salutis humanae* Gennadius Scholarius (c.1400–1473), konstantinápolyi patriarchától (Bázel: A. Cratander, 1530: VD16 G 1242); *Enchiridion de Christianarum rerum Memoria Libri decem* Haimo de Halberstadtól (Hagenau, Setzer, 1531, VD16 H 223) and (Köln: Johannes Prael, 1531: DV 16 H 225).

⁷¹ Budapest, OSZK, Cod. Lat. 438 (l. fentebb): Salonius és Béssarión *De ea parte evangelii* (Hagenau, Setzer, 1532, VD16 S 1496).

⁷² Eucherus Lugdunensis *In libros Regum commentariorum libri IIII* (VD16 E 4131), f. aa2r–v (levél D. Ianus à Svollának, December 1530): „Nam anno superiore quum immanissimi Turcae Viennam inaudita obsidione premerent, & omnia circumiecta, nimirum urbes, arces, coenobia, villas, pagos, agros, vineas, ferro ac igne vastarent, exusserunt etiam regium hoc, instituti Divi Bernardi Coenobium, quod ad S. Crucem Divo Leopoldo Archiduci Austriae, appellare placuit: & quum hoc ita miseris modis acceperent, ut iam Coenobium quereretur in coenobio, libros tamen omnes & veteres, & adhuc minime vulgatos, incorruptos, & ex nulla parte deminutos relinquerunt. Ita [f.2aav] ut ignis iis non aliter pepercisse videatur, quam Aeneae Anchisem patrem humeris efferenti, nec flammarum vis, nec hostium infelix occurus obesse potuit, aut Aethnae incendium, pios illos adulescentes, parentum suorum latera claudentes, salvos ac incolumes abire permisit. Perpercit igitur incendium hoc atrocissimum Eucherio, & ab eo libris isthic omnibus omne ius belli Turcae abstinerunt. Cum interea nostri milites, intra moenia, libros omnes discerperent, omnia volumina corrumpent, Ita ut vix a publicis etiam bibliothecis diripiendis aut vi prohibiti, aut autoritate submoti fuerint.”

régi latin kézirat kapcsán⁷³ Brassicanus mély átéléssel meséli el, hogyan menekített régi kéziratokat a heiligenkreuzi bencés kolostorból, amikor a törökök ostromolták 1529-ben: úgy, ahogyan Aeneas mentette ki apját Trójából. Ebben a leírásban szintén hangsúlyozta, hogy a veszélyeztetett kéziratokat még nem tették közzé nyomtatásban („libros tamen omnes & veteres, & adhuc minime vulgatos...”).

Összegzés

Úgy tűnik, Brassicanus tudatosan válogatta ki azokat a könyveket, melyeket elvitt Budáról. Szempontjait a latin és görög költészet, az egyházatyák iránti érdeklődés magyarázzák. A görög nyelv iránti rokonszerv diákéveiből származik, amit főként tanárának, a híres filológusnak, Johannes Reuchlinnak (1455–1522) köszönhet, akit Tübingenben követett a katedrán. A Salvianus-előszóban Brassicanus a kiadatlan szövegekre koncentrált. Ahogyan a korvinákról szóló esettanulmány mutatja, Brassicanus könyvtárának rekonstrukciója azoktól a forrásoktól függ, melyeket ehhez felhasználunk. Ugyanis nem minden olyan könyv volt Brassicanusé halálakor, melyekbe jegyzeteket írt; ugyanakkor nem is minden könyve került be a hagyatéki leltárba, mivel úton voltak humanista tudósok és szövegkiadók között, vagy egyszerűen kimaradtak a leltárból. Mivel Brassicanus nem csak könyvgyűjtő volt, hanem könyveinek aktív és lelkes olvasója, kölcsönadta kódexeit más tudósoknak, talán mások könyvei is nála voltak halálakor, így ezek hagyatéki leltárába is bekerülhettek. Talán ezek a korrekciós szempontok, és az általa olvasott könyvekben található sok saját kezű bejegyzése elősegíti Brassicanus gazdag és szétszóródott könyvtára sok új darabjának azonosítását.

Appendix

Archiv der Universität Wien, Fasc. 49 Nr. 100, f.1r

„Vermerkt des hochgelertten herrn / Johann Alexander Brassican der / Rechten doctor verlassen hab und / Gueter Inventory durch Maister / Leonharten Wirttinger der Vinner / Stet zu Wienn geschwornen Notary / In beisein der Ersamen wolgeler- ten / Maister Georgen Rithamer Maister / Leonharten Villiny und Maister Abiben / Gebfrid als Zeugen darzue sonnderlich / verordnet beschriben. Act<um> Wienn / Pfintztag den andlisstentag decembris / Anno domini in neununddreissigsten.”

⁷³ Michael GORMAN, *The Commentary on Genesis of Claudius of Turin and Biblical Studies under Louis the Pious = Speculum*, 72(1997), 279–329, 304–305.

f. 24r

- (720) „Iannotii Manetti ad Alphonsum Arragonum regem liber in pergameno scriptus deauratus”
 (721) „Leonardi Aretini Isagoge de moribus conscripta in pergameno”
 (722) „Salviani Massiliensis ep<iscop>i scriptus in pergameno”
 (723) „Aegyptus Alexandrinus latine conversus ab Ambrosio scriptus in pergameno”
 (724) „Cipriani Epistolę in pergameno scriptus 4to”
 (725) „Francisci Philelphi aliquot epistolę scripte in pergameno in 4”
 (726) „Liber Horatii scriptus in pergameno”
 (727) „Athanasius contra Apollinarem de Epiphania Christi in pergameno scriptus 4”

f. 24v

- (728) „Bernhardus de consideratione ad Eugenium inauratus scriptus in pergameno in 4”
 (729) „Lucretius scriptus in pergameno deauratus”
 (730) „Leonardi Aretini In Phedonem Platonis in perg<ameno> scriptus deauratus 4”
 (731) „Stadius in pergameno scriptus deauratus”
 (732) „Bocatus de viris illustribus in perga<meno> scriptus deauratus”
 (733) „Virgilius in perga<meno> scriptus deauratus”
 (734) „Poggius in libros Xenophontis scriptus in perga<meno> halb Median”
 (735) „Quintilianus in pergameno scriptus deauratus halb Median”

f. 27v

- (821) „Libanius Sophista in perg<amen>a scriptus in 4 grece”
 (822) „Varia opuscula greca et Selecta scripta in perga<meno> 4”
 (823) „Heron Alexandrinus grece scriptus liber”
 (824) „Homeri Odyssea grece in pergameno scripta in arcum”
 (825) „Lexicon grecum manuscriptum in arcum”
 (826) „Xenophontis Ciri pedia grece scripta in perg<amen>o arcus”
 (827) „Theocritus et Hesiodus grece ar<cus>”
 (828) „Aeschili tragodie cum scholiis grecis manuscriptę 4to”
 (829) „Sophoclis tragodie tres cum scholiis grecis scriptę 4”
 (830) „Grammatica greca Moschopuli scripa 4to”
 (831) „Georgii Gemisti Pletonis quedam scripta in perg<amen>o”
 (832) „Grammatica greca Emanuelis Moschopuli manuscripta”

II. Brassicanus által elvitt latin korvinák (az egyes tételek azonosításának indokaival)

- (720) Brassicanus kiadásának (VD16 M 563) mára elveszett forráspéldánya⁷⁴: CLARISSIMI VI||RI IANOCII DE MANE-||ctis, Equitis ac Iureconsulti Floren||tini, ad inclytum Arragonum || Regem ALFONSVM,|| de dignitate & excel=||lencia hominis Li||ri IIII.|| Ex Bibliotheca IO.ALEXANDRI || BRASSI-CANI Iureconsulti,|| recens in lucem aediti.|| (Bázel: Andreas Cratander, 1532). A leltárban szereplő „deauratus” szó aranyozott Corvina bőrkötésre utalhat, mivel az aranyozott metszést a leltár nem jelölte (vö. 724. tétel). A Corvina könyvtárban megvolt egy Giannozzo Manetti gyűjteményéhez tartozó kódex is: Budapest, OSZK, Cod. Lat. 241 (Plautus).⁷⁵
- (721) Feltehetőleg azonos a Johannes Gremper gyűjteményéből származó (vö. 730. tétel) Bécs, ÖNB, cod. 2464 (I+96 ff.) jelzetű kézirattal.⁷⁶ Mai őrzőhelyére a bécsi Egyetemi Könyvtáron (univ. 405) és Johannes Fabri gyűjteményén (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét) keresztül került. 15. századi itáliai reneszánsz vaknyomásos bőrkötése van (228 × 155 × 30 mm); a pergamen levelek mérete: 220 × 150–155 mm. A kézirat négy részből áll, a hagyatéki leltár leírása a második műre utal: ff. 17r–38r: „Leonardi Aretini Isagogicum de moribus hic incipit”. A f. 17r-en Gremper kezétől találunk egy bejegyzést: „Liber iste Ar<istotel>lis est ad eundem Eudemium per eundem Aretinum traductus”. A kézirat Brassicanushoz tartozását az első repülő előzéken található bejegyzése mutatja: „Io<annes> alexandri Brassicani philosophi ac Iureconsulti”. A Corvina könyvtárból való eredetet a kéziratban semmi sem igazolja vagy cáfolja.
- (722) Brassicanus kiadásának (Bázel 1530: VD16 S 1511) forráspéldánya. Bécs, ÖNB, cod. 826, korábban cod. univ. 102; Johannes Fabri gyűjteményéhez is tartozott.⁷⁷ 18. századi fehér bőrkötése van (225 × 145 × 30 mm). Tele van Brassicanus saját kezű jegyzeteivel. A Corvina Könyvtárból való eredetet a belőle készült kiadás híres előszava (VD16 S 1511, ff. α2r–α5v) bizonyítja.
- (723) Bécs, ÖNB cod. 259 (I+43 ff.), korábban cod. univ. 246; Johannes Fabris

⁷⁴ Ezt a művet nem tartja számon a szakirodalom az elveszett korvinák között, l. CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m.

⁷⁵ CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 510. BARTONIEK Emma, *Codices manu scripti Latini*. I. *Codices Latini medii aevi*, Bp., Sumptibus Musei Nationalis Hungarici, 1940, 213.

⁷⁶ ANKWITZ-KLEEHOVEN 1913, 26. jegyzetben i. m. 214, nr. 18; *Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in bibliotheca palatina vindobonensi asservatorum*, Vindobonae, 1864–1899, II, 78.

⁷⁷ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 140; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 583; MADAS Edit, *La Bibliotheca Corviniana et les Corvina «Authentiques» = Mathias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'État moderne*, ed. Jean-François Maillard, Monok István, Donatella Nebbiai, Bp., 2009 (Supplementum Corvinianum, II), 48–78: nr. 113 (<http://mek.oszk.hu/07400/07400/index.phtml>).

- gyűjteményén keresztül.⁷⁸ 18. századi fehér bőrkötés (227 × 160 × 15 mm). A címlapon a levakart címer helyén az „IAB” („Ioannes Alexander Brassicanus”) monogramot láthatjuk. A kézirat első műve így kezdődik: f. 1r: „Aegyptus Alexandrinus Latine Conversus a Sancto Viro Ambrosio Monacho Florentino”. A Corvina Könyvtárból való eredet azon a feltevésen alapul, hogy egy másik kéziratot (OSZK, Cod. Lat. 371, Surriano codex) erről a bécsi kódexről (ÖNB cod. 259) másolták Budán 1513-ban.⁷⁹ Vö. a kolofont (f. 40): „Ego hennicus de brugis transcripsi 1451. Ego autem Carolus podocatharus cyprius auscultante Georgio boemio emendavi p<ro> Guarini Veronensis exemplari opera suprascripta” és a tartalomjegyzéket az ÖNB cod. 2384 tartalomjegyzékével.
- (724) Bécs, ÖNB cod. 798 (I+60+I ff.), korábban cod. univ. 92; Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét).⁸⁰ Kötés: a 15. század második fele, Firenze, vaknyomásos bőrkötés, aranyozott metszéssel (238–40 × 150 × 20 mm). Levélméret: 230 × 145 mm. A kódex Brassicanus-szal való kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését Fabri exlibrise alatt: „Liber est Ioannis Alexandri Brassicani”. A leltárban való helye támogatja a Corvina könyvtárral való kapcsolatot, amelyet eddig valószínűnek tartottak, bizonyíték nem volt rá.
- (725) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (726) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.⁸¹
- (727) Bécs, ÖNB cod. 799 (69 ff.), korábban cod. univ. 87, Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét).⁸² Itáliai barna vaknyomásos bőrkötése van (235 × 157 × 23 mm), hasonlít a 734. tétel (ÖNB cod. 438) kötéséhez. A kódex és Brassicanus kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését Fabri exlibrise alatt: „Liber est Ioannis Alexandri Brassicani philosophi ac Iureconsulti”. A hagyatéki leltár szövege a kötet első művére utal. A latin szövegbe a görög szavakat Joannes Argyropylos másolta.⁸³ A kötet végére (f. 69r) Photius egy kivonatát maga Brassicanus másolta. A hagyatéki leltárban való helye támogatja a Corvina könyvtárba sorolását; korábban a gyanús korvinák között tartották számon.⁸⁴
- (728) Budapest, OSZK, Cod. Lat. 429 (II+71+II ff.), korábban Bécs, ÖNB cod. 1079; cod. univ. 99 Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső oldalára

⁷⁸ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 36–37.

⁷⁹ CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 5.

⁸⁰ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 134; GAMILLSCHEG, Ernst, MERSICH, Brigitte, MAZAL, Otto, *Matthias Corvinus und die Bildung der Renaissance: Handschriften aus der Bibliothek und dem Umkreis des Matthias Corvinus aus dem Bestand der Österreichischen Nationalbibliothek*, Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 1994, nr. 49; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 213.

⁸¹ Cf. CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 338.

⁸² *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 134–135; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 12.

⁸³ GAMILLSCHEG–MERSICH 1994, 80. jegyzetben i. m. 79–80, nr. 41.

⁸⁴ CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 74.

- ragasztott exlibrisét).⁸⁵ A kódex és Brassicanus kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését (f. Ir): „Joannis Alexandri Brassicani” és egyéb saját kezű bejegyzéseit a kötetben; aranyozott Corvina bőrkötés (250 × 165 × 35 mm) poncolt aranyozott metszéssel;⁸⁶ a cím a háttábla tetején: „DE: COSIDERATIONE”; a címlapon Mátyás címer (f. 1r).
- (729) Bécs, ÖNB cod. 170 (136 ff.).⁸⁷ Korábban: philol. 148, Ambras 462, Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az elő- és háttábla belső oldalára ragasztott exlibriseit); poncolt aranyozott metszés, aranyozott Corvina bőrkötés (263 × 170 × 38 mm) címer nélkül és téves évszámmal: 1451 (1481 helyett),⁸⁸ a cím a háttábla tetején: „LUCRETIUS:DE:NATURA”. A kéziratban nem maradt nyoma, hogy Brassicanusé lett volna. A possessor-bejegyzése feltehetőleg a korábban kiragasztott, majd korán leválasztott előzéklappal (korábban f. Ir) együtt elveszett. Ez a feltevés azon a megfigyelésen alapszik, hogy Brassicanus a possessor-bejegyzéseit a kiragasztott előzéklapok leválasztását követően azok recto oldalára szokta írni (vö. ÖNB cod. 92, 140, 438, 2384, és valószínűleg Budapest, OSZK Cod. Lat. 425).
- (730) Bécs, ÖNB cod. 2384 (II+137+II ff.), Joannes Gremper gyűjteményéből.⁸⁹ A bécsi Hofbibliothekbe az Egyetemi Könyvtáron (cod. univ. 844) és Johannes Fabri gyűjteményén keresztül érkezett (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét). Aranyozott Corvina bőrkötése van (270 × 180 × 40 mm) aranyozott poncolt metszéssel;⁹⁰ a cím a háttábla tetején: „PHEDRUS:PLATONIS” (helytelenül, „Phedo” helyett). A kódex és Brassicanus kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését (f. Ir): „Sum Joannis alexandri Brassicani philosophi ac iureconsulti”.
- (731) Bécs, ÖNB cod. 140 (II+57 ff.); korábban philol. 142, Ambras 466 (II + 57 ff) és Johannes Fabri gyűjteménye (l. az elő- és háttábla belső oldalára ragasztott exlibriseit).⁹¹ Aranyozott Corvina bőrkötése van (270 × 180 × 28 mm) aranyozott poncolt metszéssel;⁹² a cím a háttábla tetején: „SILVE:STATII”. A kódex

⁸⁵ BARTONIEK 1940, 75. jegyzetben i. m. 385–386; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 112; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 22.

⁸⁶ ROZSONDAI, Marianne, *Sulle legature in cuoio dorato per Mattia Corvino = Nel Segno del Corvo: libri e miniature della biblioteca di Mattia Corvino re d'ungaria (1443–1490)*, ed. Ernesto Milano, Modena, Il Bulino, 2002, 249–259, 259, nr. 12.

⁸⁷ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 24; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 410; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 86.

⁸⁸ ROZSONDAI 2002, 86. jegyzetben i. m. 254 és 259, nr. 37.

⁸⁹ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. II, 66; GAMILLSCHEG–MERSICH 1994, 73. jegyzet i. m. Kat. sz. 35; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 507; KLEEHOVEN 1913, 26. jegyzetben i. m. 214, nr. 17; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 97.

⁹⁰ ROZSONDAI 2002, 86. jegyzet i. m. 259, nr. 45.

⁹¹ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 19; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 606; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 119.

⁹² ROZSONDAI 2002, 86. jegyzetben i. m. 259, nr. 36.

- Brassicanus-szal és a Corvina könyvtárral való kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését (f. Ir): „Liber est Ioann<is> Alexandri / Brassicani philosophi ac / Iureconsulti Budę / ann<o> 1525 Mensis / Xbris die VI”⁹³ és a bejegyzését f. 19r-n. A kézirat Statius legfontosabb kéziratáról, Poggio Bracciolini saját kezű másolatáról (Matritensis 3678) készült közvetlen átirat.⁹⁴
- (732) Budapest, OSZK, Cod. Lat. 425 (I+95 ff.); korábban Bécs, ÖNB cod. 437; cod. univ. 840, Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét).⁹⁵ Aranyozott Corvina bőrkötése van (293 × 220 × 30 mm) aranyozott poncolt metszéssel,⁹⁶ a cím a háttábla tetején: „BOCACIUS:D:VIRIS:ILLUSTRIB”. A kódex és Brassicanus kapcsolatáról l. saját kezű bejegyzéseit (f. 6r-v). A possessor-bejegyzése feltehetőleg a korábban kiragasztott majd korán leválasztott előzéklappal együtt elveszett. (cf. ÖNB cod. 92, 140, 438, 2384).
- (733) Bécs, ÖNB cod. 92; korábban cod. univ. 1004, Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét).⁹⁷ Aranyozott Corvina bőrkötése van (300 × 200 × 60 mm) aranyozott poncolt metszéssel; a cím a háttábla tetején: „OPERA:VIRGILII”. A kódex Brassicanusszal és a Corvina könyvtárral való kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését (f. Ir): „Liber est Ioannis Alexandri Brassicani / philosophi ac Iureconsulti Budę / anno 1525 Mensis decembris / die VI”.⁹⁸ A budai könyvkötő műhelyben másolták, az itt beírt arab számok hasonlítanak a görög korvinák Budán beírt számjegyeihez.⁹⁹
- (734) Bécs, ÖNB cod. 438 (I+149+I ff.); korábban cod. univ. 828, Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét).¹⁰⁰ Itáliai barna vaknyomásos bőrkötése van (295 × 185 × 50 mm), hasonlít a 727. tétel (ÖNB cod. 799) kötéséhez. A kódex Brassicanusszal és a Corvina könyvtárral való kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését (f. Ir): „Liber est Ioannis Alexandri / Brassicani Iureconsulti / ac philosophi/ Budę”¹⁰¹
- (735) Budapest, OSZK, Cod. Lat. 414 (IV+280 ff.); korábban Bécs, ÖNB cod. 105; cod. univ. 982, Johannes Fabri gyűjteményén keresztül (l. az előtábla belső

⁹³ GASTGEBER 2011, 28. jegyzetben i. m. Fig. 4.

⁹⁴ GAMILLSCHEG–MERSICH 1994, 73. jegyzetben i. m. 33–34 (Kat. sz. 26). REEVE, M. D.: *Statius' Silvae in the fifteenth century = Classical Quarterly*, 27(1977), 202–225, 203.

⁹⁵ BARTONIEK 1940, 75. jegyzetben i. m. 383–384; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 119; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 25.

⁹⁶ ROZSONDAI 2002, 86. jegyzet i. m. 259, nr. 9.

⁹⁷ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 14; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 692; MADAS 2009, 77. jegyzet i. m. nr. 141.

⁹⁸ GASTGEBER 2011, 28. jegyzet, i. m. Fig. 3.

⁹⁹ NÉMETH 2011, 36. jegyzetben i. m. Tab. 4.

¹⁰⁰ *Tabulae codicum* 1864–1899, 76. jegyzetben i. m. I, 71; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 705; MADAS 2009, 77. jegyzet i. m. nr. 145.

¹⁰¹ GASTGEBER 2011, 28. jegyzetben i. m. fig. 5; l. még Brassicanus exlibrisét Fabrié alatt. LANG 2007–2008, 9. jegyzetben i. m. 4. típus.

oldalára ragasztott exlibrisét).¹⁰² Aranyozott Corvina bőrkötése van (293 × 205 × 70 mm) aranyozott poncolt metszéssel;¹⁰³ a cím a háttábla tetején: „QVINTILIANUS:DE:INSTITUTIÖIB”. A kódex Brassicanus-szal és a Corvina könyvtárral való kapcsolatáról l. a possessor-bejegyzését (f. IIr): „Liber est Ioannis Alexandri / Brassicani philosophi et Iure/consulti Budę: anno / 1525. Mensis Xbris / Die VI”.¹⁰⁴

Görög kéziratok

- (821) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (822) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (823) Bécs, ÖNB phil. gr. 140 (VIII + 114 ff.), papír méret: 230–234 × 160 mm; Van Swieten kötés (1754).¹⁰⁵ Rómában másolta 1470-ben részben a Par. suppl. gr. 607 jelzetű kéziratról Démétrios Tribólés, aki Bessarión környezetéhez tartozott (l. fentebb). Brassicanus és a kódex kapcsolatáról l. az exlibrisét (f. IIIr). Nem került Johannes Fabri gyűjteményébe.
- (824) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (825) Feltehetőleg Bécs, ÖNB suppl. gr. 45 (III + 333 ff.), papír méret: 300–305 × 210 mm; barna vaknyomásos bőrkötés (32 × 22 × 9 cm). Johannes Cuspinianus szerezte Budán (l. az exlibrisét Brassicanus exlibrise alatt, amelyre Johannes Fabri exlibrise került).¹⁰⁶ A budai királyi könyvtárban való jelenlétét bizonyítja, hogy Taddeo Ugoletto (†1514), a „Bibliotheca Corvina” könyvtárosa több helyen ebből a kéziratból egészítette ki saját görög–latin szótárát (Crastonus, Bécs, ÖNB, Ink. 10.E.9).¹⁰⁷
- (826) Bécs, ÖNB suppl. gr. 51 (II + 269 ff.), vaknyomásos barna bőrkötés (265 × 180 × 70 mm).¹⁰⁸ Brassicanus halálát követően (l. exlibrisét Fabri

¹⁰² BARTONIEK 1940, 75. jegyzet i. m. 377; CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 561; MADAS 2009, 77. jegyzet i. m. nr. 108.

¹⁰³ ROZSONDAI 2002, 86. jegyzet i. m. 259, nr. 6.

¹⁰⁴ GASTGEBER 2011, 28. jegyzet i. m. Fig. 6.

¹⁰⁵ HUNGER, Herbert, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*, I. Codices Historici, Codices Philosophici et Philologici, Wien, Georg Prachner Verlag, 1961 (Museion: Veröffentlichungen der Handschriftensammlung. N.F. 4,1.), 245–246.

¹⁰⁶ HUNGER, Herbert, HANNICK, Christian, *Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek*. IV. *Supplementum Graecum*. Wien 1994 (Museion: Veröffentlichungen der Handschriftensammlung. N. F. 1,4.), 85–87.

¹⁰⁷ BOLONYAI Gábor, *Taddeo Ugoletto's Marginal Notes on his Brand-new Crastonus Dictionary = Matthias Corvinus und seine Zeit. Europa am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit zwischen Wien und Konstantinopel*, Hg. Ch. Gastgeber et alii, Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2011, 119–154, 122–123.

¹⁰⁸ HUNGER, HANNICK 1994, 106. jegyzetben i. m. 95–97. CSAPODI 1973, 5. jegyzetben i. m. nr. 703; MADAS 2009, 77. jegyzetben i. m. nr. 187.

- exlibrise alatt az előtábla belső oldalán) Johannes Fabri gyűjteményébe került. A kötet budai beszerzését Brassicanus saját kezű bejegyzése meséli el (f. 1r): „Liber est Ioannis Alexandri / Brassicani philosophi / ac Iurisconsulti / Budę in Pannoniis, anno / nato Iesu MDXXV / Mensis novembris die / XXVIII”¹⁰⁹
- (827) Bécs, ÖNB suppl. gr. 18 (94 ff.), egyszerű barna fatáblás bőrkötés (380 × 255 × 40 mm).¹¹⁰ A kéziratnak különösen széles margója van (levélméret: 370 × 255, írástükör: 265 × 170 mm). Az első és hátsó repülő előzékek elvesztek. Mindkét scriptor (ff. 1r–83r: Joannés Eugenikos és ff. 83r, 5. sortól – 93r: Athanasios) olyan közegben működött, amely kapcsolatban volt Budával.¹¹¹ Brassicanus halála után (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét), a kódex Johann Joachim Graf von Windhaag (1600–1678) gyűjteményébe került.
- (828) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (829) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (830) vö. 832. tétel.
- (831) Ezt a tételt nem sikerült azonosítani.
- (832) vö. 830. tétel. Koppenhága, Királyi Könyvtár, Fabr. 78,4 (118 ff.), vaknyomásos bőrkötés, 15. sz. közepe, bizánci technika (212 × 140 × 45 mm).¹¹² Brassicanus halála után (l. az előtábla belső oldalára ragasztott exlibrisét) a kézirat, the manuscript Johann Albert Fabricius (1668–1736) és H. S. Reimarus (†1694) birtokába került; 1770 óta a koppenhágai Egyetemi Könyvtár, majd 1938-tól a Királyi Könyvtár állományához tartozott. A Corvina Könyvtárból való eredetéhez l. Brassicanus bejegyzését (f. 1r): „Liber est Joannis Alexandri Brassicani / philosophi ac iure consulti / Ann 1525 / die / 4 / decembris / BUDAE”.

Rövidítések

CPG = Clavis Partum Graecorum. Ed. Maurice Geerard.

¹⁰⁹ A két képet l. GASTGEBER 2011, 28. jegyzetben i. m. Fig. 1–2.

¹¹⁰ HUNGER, HANICK 1994, 106. jegyzet i. m. 39–40.

¹¹¹ *Repertorium der griechischen Kopisten* 1989, 33. jegyzet i. m. II, nr. 11 és nr. 217.

¹¹² SCHARTAU, Bjarne, *Codices graeci Haunienses. Ein deskriptiver Katalog des griechischen Handschriftenbestandes der Königlichen Bibliothek Kopenhagen*, København, Museum Tusulanum Press, 1994 (Danish Humanist Texts and Studies, 9), 409–410, Tab. XXXIII. A kötet Corvina könyvtárból való eredetéről l. GASTGEBER 2011, 28. jegyzetben i. m. 185.

NÉMETH, ANDRÁS

**A Viennese Bibliophile in the Hungarian Royal Library in 1525:
New evidence from the inventory of Johannes Alexander Brassicanus'
bequest (1539)**

Johannes Alexander Brassicanus, the Viennese humanist and diplomat (1500–1539) is a controversial figure for the students of the „Corvinian Library”. While providing important data on the books he saw in Buda in 1525, Brassicanus has mostly been discredited as a liar. This article attempts at giving more authenticity to his words on the basis of his bequest inventory, recently rediscovered in the Vienna University Archives (Fasc. 49 Nr. 100). Perhaps the most important heritage Brassicanus left behind was his library, which consisted of more than 1300 books. The inventory of his bequest minutely describes various possessions, mostly books the notary and his witnesses, some literary experts saw in Brassicanus’ house at the end of 1539. In addition to the items the inventory describes, it also demonstrates some organizational principles Brassicanus applied to his books. From the sequence of 16 items, it is clear that Brassicanus kept the Latin manuscripts together, which he acquired in Buda in 1525 December. He is likely to have done so with a group of Greek items too. By comparing the extant manuscripts, which the inventory describes, and the references Brassicanus is making to them in his description of the Corvina Library and his books selected for publication, the article offers some new suggestions for identification of either extant or lost Corvinas. In addition, it attempts to clarify some of Julius Hermann’s suggestions for the provenance of a few authentic Corvina items, which do not seem to have belonged to Brassicanus.

FEKETE CSABA

Ortodoxa Eklésiáknak tetszésekből...

*Helyesbítések és adalékok a II. Helvét Hitvallás
hazai kiadásaihoz*

Szerző és fordító nélkül jelent meg a II. Helvét Hitvallás 1616¹ után magyarul *Az Keresztyéni Igaz Hitről való Vallás-tétel*, latinul *Confessio et Expositio Fidei Christianae* címmel, egynyelvű és kétnyelvű kiadásokban, mint a hazai református-ságnak európai mintára hivatalosan becikkelyezett szimbolikus könyve.² Sok magyar kapcsolattal rendelkező szerzője Heinrich Bullinger (1504–1575), Huldrych Zwingli (1484–1531) utóda.³ Magyarra fordítója Szenci Csene Péter (1575–1622) érsekújvári prédikátor és református szuperintendens. Magyarításán alig igazítottak a 18. század közepéig (először Szenci Molnár Albert), azután készült új fordítása. Később Erdős József (1856–1946) 1907-es (több ízben javított) fordítása volt használatban, ez ma is közkezen forog Szabadi Béla (1898–1968) és Victor János (1888–1954) helyenkénti módosításával.⁴ Napjainkban az 1980-as évekből való, csak három évtizeddel később megjelent erdélyi fordítása is használatos.⁵

Az 1742-es kolozsvári kiadás címlapja szerint *Most újabban az Erdélyi Orthodoxa Eklésiáknak tetszésekből ki-botsáttatott*. A 18. századi csonka, hibásan azonosított példányainak adatait tisztázva, katalogizálását és bibliográfiai leírását átgondolva született írásom. Foglalkozom másik két debreceni kiadvánnyal is, ezek szintén 1713-ban jelentek meg – példányaikat a hitvalláshoz kötötték.

¹ RMNy 1109, *Confessio et expositio... az keresztyeni igaz hitről... RMNy 1115, Confessio Helvetica... fordítóját megnevezi, szerzőjét nem. A Helvetica Confessio, az-az a Keresztyén Hitről való vallás-tétel... cím, illetve Helvetica confessio vagy helvétziai vallástétel alakban a debreceni 1791-es és 1855-es kiadásokon olvasható ismét, akkor is szerző és fordító nélkül.*

² Módos László, *A II. Helvét Hitvallás könyvészete = A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Bartha Tibor, Bp., Zsinati Sajtóosztály, 1967, (Studia et acta ecclesiastica, Tanulmányok és okmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből a négyszázéves jubileum alkalmából, II), 87–99. A továbbiakban *Studia & acta II*.

³ A gazdag irodalomból közvetlenül ide kapcsolódik NAGY, Barnabas, *Geschichte des Zweite Helvetischen Bekenntnisses in dem osteuropäischen Ländern = Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior, Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie*, hrsg. Joachim Staedtke, Zürich, Zwingli Verlag, 1966, 109–202. A továbbiakban NAGY 1966, i. m.

⁴ *A Magyarországi Református Egyház Hitvallási Iratai, I. A Heidelbergi Káté, II. A Második Helvét Hitvallás*. Először megjelent: Bp., 1954, (*Studia & acta II*, 99), bev. Nagy Barna. Változatlanul gyakran megjelent 1965-től, legutóbb 2012-ben.

⁵ Bullinger, *Második Helvét Hitvallás*, ford. Buzogány Dezső, Juhász Tamás, Sípós Gábor, Kolozsvár, 1999 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 5).

Debrecen vagy Késmárk?

Fontok, körzetek, díszek hazai vándorútját megrajzolta V. Ecsedy Judit repertórium a 17. század közepéig.⁶ Vándoroltak azok a 18. században is. Ez magyarázza, hogy az egyik Debrecen sajtóján megjelent, de elhallgatott (titkolt) nyomdahelyű hitvallás-kiadást a nemzetközi rangú tudós Nagy Barna (1909–1969) határozta meg késmárki nyomtatványnak.⁷ Módos László (1903–1972) kérdőjellel közölt vélekedése kétségtelenül helyes, a kiadvány debreceni.⁸

Labancok is, kurucok is feldúlták a tipográfiát, elpusztították a nyomtatóműhely 17. századi felszerelésének többségét a Debrecenbe menekített pataki tipográfiával együtt 1705-ben. Az 1701–1705 közötti könyvek tipográfiai díszait bemutatta Varga Bernadett; ő összegezte legutóbb a nyomtatóház pusztulását is.⁹ A Rákóczi-féle szabadságharc bukását követő tárgyalások jórészt Debrecenben folytak néhai Komáromi Csipkés György prédikátor és teológiai professzor azonos nevű fia házában, aki csupán főhírnök tisztséget viselt, mégis döntő szerepe volt.¹⁰ része lehetett a műhely talpra állításában, és apja bibliafordításának kiadásában. A szatmári béke (1711) évében vásárolta a nyomdász előző évi halála után megszűnt késmárki nyomda betűkészletét és díszait Debrecen. Zoltai Lajosnak (1861–1939) a Fazekas Mihály-féle *Debreceni Képes Kalendárium az 1934-ik közönséges esztendőre* szóló évfolyamában megjelent (majd feledésbe merült) közleményét¹¹ kiegészítette, helyesbítette illetve megerősítette V. Ecsedy Judit.¹² A nyomdát Miskolci Csulyak Ferenc

⁶ V. Ecsedy Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai 1473–1600*, Bp., Balassi, OSZK, 2004 (Hungaria Typographica I); Uő., *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai XVII. század*, I., Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák, Bp., Balassi, OSZK, 2010 (Hungaria Typographica, II).

⁷ *Studia & acta II.*, 93. Vö. még a 3. és a 18–19. lábjegyzetet.

⁸ *Studia & acta II.*, 93. Terjedelmi okkal, korrekúra közben kellett erősen rövidíteni a tanulmányokat, leírásokat, és elhagyni a jegyzetanyagot.

⁹ VARGA Bernadett, „*Typographiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla...*”, Debrecenben használt könyvdíszek a 18. század első éveiben = *Jubileumi nyomdatörténeti szimpózium legrégibb folyamatosan működő nyomdánkról*, Tanulmánykötet, szerk. Zentai Csilla, Debrecen, Alföldi Nyomda Zrt. Méliusz Műhelye, 2011, 71–86. Alább *Nyomdatörténeti szimpózium 2011*.

¹⁰ SZENDREY István, *A szatmári béke „követének” családi és vagyoni viszonyairól (Komáromi Csipkés György) = A Hajdúsági Múzeum évkönyve 6*, Hajdúböszörmény, 1987, 57–82. Könyvtártörténeti szerepéről I. FEKETE Csaba, *Jablonski héber Bibliája Magyarországon*, Könyvtártörténeti adalékok és helyesbítések = *Könyv és Könyvtár*, Debrecen, 2010 [2011](30), 36–59.

¹¹ ZOLTAI Lajos, *A városi könyvnyomda régi helyiségei, Hol voltak a typographia-házak? = Debreceni Képes Kalendárium*, 34(1934 [1933]), 52–55; BENDA Kálmán, IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961)*, Bp., Akadémiai, 1961, (A magyar könyv, szerk. Borsa Gedeon, Köves Béla, [2]). A továbbiakban BENDA–IRINYI 1961. CSÜRÖS Ferenc, *A debreceni városi nyomda története 1561–1911*, Debrecen, Városi nyomda, 1911, 174–176. A továbbiakban CSÜRÖS 1911.

¹² *Nyomdatörténeti szimpózium 2011*, i. m. 87–101.

vezette 1712–1722¹³ között, Tótfalusi Kis Miklós tanítványa, aki Töltési István keze alatt is tanult Debrecenben, majd Késmárkon és Lőcsén is működött, végül haláláig (†1740) szenátori és egyéb tisztségeket viselt. Lejdában ő korrigálta Komáromi Csipkés György bibliafordítását. Püspökfi, tanult ember volt, beiratkozott a lejdai egyetemre is, míg a Bibliát nyomtatták 1716–1717-ben.¹⁴ 1712-től Debrecenben élt, itt nősült nyomdavezetőként. Csupán 1713-tól ismerjük nyomtatványait – gyanítjuk, nem hiánytalanul. Első évében legalább négy kiadványa készült az újjáéledt sajtón.¹⁵ Közülük hármát tárgyalok, az akkor utoljára megjelent (és Fazekas Mihály idejéig szünetelő) kalendáriumot¹⁶ nem.

Az újra működő nyomda első terméke a hazai reformátusok szimbolikus könyve, az 1567-ben Debrecenben elfogadott II. Helvét Hitvallás; melyet az 1742. évi címlap szerint *elsőben Helvetiában irtanak és bé-vöttenek: Annak-utána 1567. Esztendőben, Magyarországban-is javallottanak, bé-vöttenek és mind ez ideig sok Eklésiákban meg-tartottanak*. Egy lapját buborékot fúvó gyermek díszíti. A könyv tartalmától függetlenül alkalmazták. Megjelent az utolsó ismert késmárki címlapon (1710),¹⁷

¹³ BENDA, IRINYI 1961, i. m. 313. Lehet, az 1719-ben is leégett nyomda évekig nem működött, csupán Visky Pál nyomdászágától kezdve (1722–1732). 1716–1717-ből sem ismerünk nyomtatványt, ekkor Lejdában volt Miskolci Csulyak.

¹⁴ Nyomdásznaplója a tanú; Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégium Nagykönyvtár (a továbbiakban TITREK), Kézirattár R 684. BENDA, IRINYI 1961, i. m. MTA leölhellyel idézi. Oda görbe úton jutott: könyvgyűjtő lopta el az 1930-as években (Csürös és Zoltai még Debrecenben használta), hagyatékából Nógrádverőce orvosa birtokolta, tőle vásárolta az MTA. Csapodi Csaba rábukkant az eredeti őrzési helyre (CSÜRÖS 1911, i. m. 322, 24. jegyzet). Az akkora címlapjától, bélyegzőtől és bejegyzéstől megfosztott, debreceni színes hártakötésben díszlő kéziratot magam hoztam vissza Debrecenbe, csereüzlet fejében. A Biblia nyomtatására vö. MARGÓCSY Dániel, *A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben = Magyar Könyvszemle*, 124(2008), 15–26; FEKETE Csaba, *Komáromi Csipkés György Bibliájához (helyesbítés) Magyar Könyvszemle*, 124(2008), 439–442.

¹⁵ A hitvallásról és naptárról tud BENDA, IRINYI 1961, i. m. 63–64, 340; hely és nyomda nélkül leírta PETRIK I, 27. illetve 437., Miskolczi Csulyak nyomtatványaként tartja számon PETRIK VI. Hozzáadja az 1714-re szóló kalendáriumot PETRIK V. 238. (PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860, Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföld[ön] megjelent nyomtatványoknak*, összeáll. Petrik Géza. I. Kiad. Dobrovsky Ágost. Bp., 1888.; *Pótlások Petrik Géza Magyarország bibliographiája 1712–1860 c. művének 1–4. kötetéhez. Az 1712–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Bp., 1971; VI. *Nyomda- és kiadástörténeti mutató az 1–5. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1712–1800 között megjelent nyomtatványokhoz*. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Bp., 1972.)

¹⁶ CSÜRÖS 1911, i. m. 322–323.

¹⁷ *Czeglédi Istvánnak A' Jésum Kristus hű Tanu-bizonyságának... sok szenvedésiről... és Posonban lett tisztességes temetéséről íratott Síralmas Versek...* [Késmárk], 1710. Szabó Károly lőcsei nyomtatványnak vélte, *RMK I*, 1776. Ezt elfogadta Fazekas József; NAGY 1966, i. m. is ilyen értelmű. 1741-ben a síralmas versek megjelentek Debrecenben, BENDA, IRINYI 1961, i. m. 344 (példányuk nem ismeretes); majd hely és nyomda nélkül 1760-ban, PETRIK I. 482; PETRIK VI. nyomdász és megjelenési hely nélkül. Az OSZK példányát használtam, vö. még *Nyomdatörténeti szimpózium* 2011, i. m. 3, 9. és 14. kép.

Debrecenben a 18. század második felében ismételtén, a többi késmárki dísszel és körzettel. 1719-ben tehát nem pusztulhatott el a teljes nyomda, erre Zoltai is céloz, az újabb tűz után évekig a nyomdász közeli házában működött, majd újra a helyreállított városháza emeletén.

A II. Helvét Hitvallás 1713. évi kétnyelvű kiadása Debrecenben jelent meg. Módos leírásából a kérdőjelet törölnünk kell. Késmárki betűkkel és díszekkel készült, de nem Késmárkon, amint Nagy Barna vélte,¹⁸ nem ismerve Zoltai közleményét (Csűrös a Késmárkról való vásárlást nem dokumentálta). Késmárki nyomtatványok ismeretében következtetett, hivatkozva Fazakas József (1910–2005) szóbeli közlésére,¹⁹ amint látszik, nem tudták, hogy Késmárkon csak 1705–1710 között nyomtattak. A helyet eldönti a hitvalláshoz kötött 1713-as Ágenda-példányra írt kéziratos azonosítás. Alább idézem.

Vízi buborékhoz / Életünk hasonló

„Az ember olyan mint az vízben való buborék” az élet elpattanó, tovatűnő jelképe ez Baranyai Decsi Jánosnál.²⁰ A Gyöngyösi szótár-töredékben pedig:²¹ „...apro buboreckokat tajtekokat chinalok.... Boborék: fityemonya: hoyagochka az víznek Theteyen. vel: szynen.” Vörösmarty 1843-as bordalának²² refrénje meggyökerezett példa: „...Örökké a világ nem áll. / Eloszlik, mint a buborék, / S marad, mi volt, a pusztá lét...” Eme toposz énekbeli, Bibliabeli fölbukkanásai, irodalmi példái, képes ábrázolatai méltók figyelmünkre. 17. századi mintakönyvek és kegyességi kiadványok nyomán megjelentek az erdélyi református templomok kazettás mennyezetein és karzat-mellvédjein. Homályba vesző előzményeik 16. századi emblémás könyvekhez vezetnek. Fölbukkant a buborék motívum versekben, magyarázó és hitvitázó protestáns irodalmi művekben is, így Szőnyi Nagy Istvánnál, mint semmit érő jutalom, azaz árulás fizetségének jelképe, júdáspénz. Petróczi Éva találóan kiemelte a sikeres

¹⁸ Szerinte „zweifellos als eine oberungarisches aus der Zips stammende Publikation qualifiziert werde. Nach ihrer Buchzierde und gemäss der damaligen Druckort *Käsmark* aufzunehmen”, NAGY 1966, i. m. 128.

¹⁹ Lőcsei kiadvány szerinte nem lehet, bár a cifrák és dúcok juthattak volna oda „gegen Ende des 17. Jahrhunderts auch Nürnberg vor, bei uns aber in einem 1710 herausgegebene Druckwerk, in *Käsmark* gedruckt wurde”, NAGY 1966, i. m. 128 (34. jegyzet).

²⁰ *RMNy* 815, *Adagiorvm graecolatino hvngaricorvm Chiliades quinque...* Ioannis Decii Barouij... Bartphae, Anno 1598, F, a; hasonmás kiad., szövegét gondozta Molnár József, Bp., ELTE, 1978, (Eötvös Loránd Tudományegyetem Fontes ad historiam linguarum populorumque Uraliensium, 5), 2343 (Homo bulla).

²¹ *A gyöngyösi latin–magyar szótártöredék...* Közread. bev. és jegyz. Melich János, Bp., MTA, 1898, 3366., és 1346.

²² Kesperű pohár, Bortal „Czilley s a Hunyadiak” szomorújátékból = *Vörösmarty Mihály összes költeményei*, Bp., Osiris, 1998, 426–427 (Osiris Klasszikusok).

kolozsvári prédikátor²³ költői leleményének bizonyosságaként. A vitatkozó próza soroló szerkezetében megbélyegzi a Krisztus híveinek báránként mézárszékre eladását, milyen áron történt ez? Csupán: „buborék grácián, kevés szőlő hasznán, harminc ezüst monétán, vagy egy marék aranykán”.²⁴ A bűnrészes árulónak járó kedvezés, felmentés a ’buborék grácia’, azaz nincsen, csupán tünékeny látszat az ilyen kegyelem-irgalom. Versénekből is megjelent a buborék.

1. ábra: Záródísz buborékfívó gyermekkel
(Késmárk, Debrecen)

1660-tól. Megtalálható volt még a sűrűn ismétlődő kiadásokban a 20. század elejéig. Borkó Julis néni nagy temetőjáró volt fiatalon elvesztett fiát gyászolva. Énekeinek témáin és hangvételén ez nagyon látszik. Nyomtatásban a *Buzgóság* című énekes füzetében a 60. ének – igaz, más versformában és más dallamra („Szomorú a halál a gyarló embernek”, ez még három ének dallama gyűjteményében) –, a nagybetűs sorkezdésekből következően, az eredetileg hosszabb sorokat a ritmust kiegyenlítve énekelt dallam szerint rendre kettőbe osztva, és az átvett motívumot asszimilálva született.

Imádkozó, énekíró drávaközi parasztasszony, Borkó Julianna (1869–1947) éneke példázza a toposz vallásos folklorizálódását.²⁵ Julis néni énekének egyik lehetséges mintája a 16. század végéről való. A „Bizonytalan voltát világ állapotjának” előbb kézírásban terjedt (1615-ben mind a Bölöni, mind a Lipcsei kódexbe lemásolták). A Szilvás-Újfalvi Imre szerkesztette *In exequiis defunctorum* (1598)²⁶ című temetési énektárnak először a kolozsvári kiadásaiban jelent meg

²³ Sípos Gábor, *Szőnyi Nagy István apológiája, A kolozsvári reformátusság az 1690-es években = Reformata Transylvania, Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2012, 109–125.

²⁴ PETRŐCZI Éva, „Buborék grácián” — *Szőnyi Nagy István, egy rejtőzködő költő a XVI. századból = Uő., Puritánia*, Bp., Universitas, 2006, (Historia Litteraria, 20), 144–158.

²⁵ *Buzgóság, Énekek, Melyeket Isten dicsőségére, a saját és a testvérelkek épülésére és gyönyörködtetésére részben összegyűjtögetett, részben szerkesztett Borkó Julianna*, Kopács, 1928. – 2. jav. átdolg. kiadása: *Buzgóság, Borkó Julianna énekeskönyve*, s. alá rend. Keresztes Dániel, Hamarkay Ede, Erdőkertes, Exodus, 2004.

²⁶ *RMNy* 832. Előfordulásai: *RPHA* 182.

György deák (1593)

(3) Vízi buborékhoz mi életünk hasonló,
Mezei virággal egyszersmind elmulandó;
Nincs itt e földön oly erős alkotmány,
Mely lehessen állandó.

...

(7) Óh, halandó ember! Dolgod ha meggondolod,
Kemény számadásod, bizonytalan haláloed,
Nem tudod, meddig élsz, de ez nyilván vagyon,
Hogy egyszer meg kell halnod.

Borkó Julianna (1928)

Vízi buborékhoz
Életünk hasonló,
Mint mezei virág,
Oly hamar mulandó
Mihelyt megszületünk
Már a koporsó vár,
Minden lépésünkben
A halál velünk jár.

2. E szent igazságot,
Ó, ember, jól tudod,
Rövid életedet
Mégis úgy folytatod,
Mint hogyha lakásod
Itt örökös lenne,
Számadásra lelked
Istenhez nem menne.

A *Buzgóság* éneke további strófáiban nincs távoli hasonlóság sem a halottaskönyvből (temetési énektárból) ismert mintájához, verselését és mondandóját teljességgel a Borkó Juliannát ért belmissziós hatások és énekeskönyvek magyarázzák. Ismerhetett több más hasonló tárgyú verset, annak képi ábrázolásával együtt; például a *Liliomok völgyéből*, és templomi kép is lehetett emlékeiben. A buborékfúvás korábbi közös képi forrása emblémás könyv, vagy metszetgyűjtemény. Lappanghat a késmárki dúc háttérében is – további kutatás tárhat fel egyéb összefüggéseket. A nyomok Bécsbe vezetnek, díszeit ott vásárolhatta a felvidéki nyomda.

Johann Gerhard (1582—1637) *Meditationes sacrae* és *Exercitium pietatis quotidianum quadripartitum* (1606) című elmélkedéseit és imádságait több európai nyelven ismételt kiadták,²⁷ a pietizmus egyik alapműve. Zólyomi Perinna Boldizsár (c1575–1624) semptei evangélikus lelkész 1616-ban magyaráította, a hitvallás Szárászi-féle fordításával egy időben. Verses summácskákka kiegészített változatát – öreg Ács Mihály (1646–1708) javításaival(?) – ifjabb Ács Mihály (1672–1710) adta ki újdonsült rektorként Bártfán 1710-ben.²⁸ Gyökeresen átdolgozta, reformátusként adaptálta Nagyenyed Református Kollégiumának gondnoka és a főconsistorium jegyzője, Inczédi József (1688–1750), és *Liliomok völgye* címmel ismét kiadta, tíz feliratos rézmetszetből álló képsorozattal és négy soros versekkel. A metszetek felirata összefüggő tízstrófás verset alkot, mindegyik ábrát vers értelmezi. Az első felirata: „Oh Boldogtalanság”. Intzédi értelmező verse: „Gyermeki buborék e világi élet, /

²⁷ RMNy 1100.

²⁸ RMK I, 1772.

Mérő serpenyővel eljő az Ítélet, / Pokol tüze füstje lész jutalom-bére / Akinek nem kellett a váltságnek vére.”²⁹

A képek metszője ismeretlen, a metszetsorozat az idős Barth János vezetésével működő nagyszzebeni nyomda alkotása is lehet. Alkalmazta ezeket az Erdély számos templomát ékesítő Umling festő-asztalos család is, mustrájuk nem csupán a *Liliomok völgye*. Van ábrázolat az egyik erdélyi főúr birtokában; Rettegi György Kolozsvárott őrzött könyvei közötti kötet Cornelius Agrippa: *De incertitudine et vanitate omnium scientiarum et artium liber*; Lipsiae, 1693.³⁰ Ennek rézmetszetű díszcímlapján Joachim Sandrart (1606–1638) ábrázolta a buborékfúvó gyermeket.

A késmárki buborékot eregető gyermek változatát pingálták 1780-ban az Umlingok Bánffyhunad 13. századi református templomának a karzatára. Elhagyták az Intzédi

2. ábra: Bodoni József kazettája (Magyarköblös):
buborékfúvó gyermek és a tűzokádó Léviátán

négysorosát, de utaltak a felirattal: „Oh Boldogtalanság.”³¹ Verssel együtt ábrázolták Magyarköblös középkori templomában, a karzat mellvédjére 1774-ben idős Umling Lőrinc festette a metszet mását. Ugyanott az egyik kazettán Bodoni József vers és felirat nélkül, együtt a tűzokádó pokol torkát jelentő Léviátánnal – látjuk a 2. ábrán.³² Hasonlóan ábrázoltatta Calvinus *Institutio*-ja címlapjának keretén Szenci Molnár Albert az elkárhozást. A mosolygó oroszlán tátott száját és képi összefüggéseit Szabó András elemezte.³³

²⁹ A metszetek és versek sorozata I. FEKETE Csaba, *Festett mellvéd és kegyesség = Református Szemle*, 100(2007), 1106–1121.

³⁰ LÁNGI József, MIHÁLY Ferenc, *Erdélyi falképek és festett faberendezések* 2, Bp., Állami Műemlék-helyreállítási és Restaurálási Központ, Méry Ratio, 2004, 65 (címlapkép). Nem ismerték sem a versek eredetét, sem a *Liliomok völgye* ábráinak és verseinek képi és szövegi összefüggését.

³¹ LESTYÁN Ferenc, *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, Kolozsvár, Glória, 1996, II, 192–193; KISS Margit, LÁNGI József, MIHÁLY Ferenc, „Virágózódot... Anno” *Az Umlingok Kalotaszegen*, [kiállítási vezető], Bp., Néprajzi Múzeum, 2007, 44.

³² LESTYÁN 1996, i. m. 30–31; *Veszendő templomaink*, szerk. Istvánfi Gyula, I, *Erdélyi református templomok*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001, 82–86. Téves, hogy a táblák a szöszékkosarat díszítik; ezek a karzat mellvédjét alkotják. A szöszék mellvédjén Bodoni József (1778) neve olvasható, a szöszékkorona öreg Umling Lőrinc műve (1774). Idézi a buborékos verset (82), szerzőjét és forrását nem ismeri. KISS, LÁNGI, MIHÁLY 2007, i. m. 44. Tévedés a Bölöni név Bodoni helyett. A helyesbítést Pálóczy Krisztinának köszönöm.

³³ SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert Kálvin-fordítása, Egy különleges címlap* [hasonmás kiad., kísérőfüzet] = Szenci Molnár Albert, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás*, Hanovia M. DC. XXIV, Bp., Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézet, OSZK, 2009, 31–51 (BHA 43).

Intzédi versében a ’buborék’ bibliai szó ’tovatúnó, szertefoszló, illékony, múlandó’ értelmű, Jób vigasztalóihoz intézi a Vizsolyi Biblia szerint így: „Hamaréb el múlandó ezeknek dólgoz, hogy femmint az víz binén valo buboréc, és az földön átkozott az ő bódogfágoc...” (Jób 24,18). A fordítás gondját szemlélteti Tótfalusi Kis Miklós Aranyas Bibliájában a szükségből beszúrt értelmező szavak dőltbetűs megkülönböztetése: „*Hamaréb el mulandó ezeknek dolgok, hogyfem mint a’ víz lzinén való buborék, és a’ földön átkozott az ő bódogfágok...*” Szójáték állítja párhuzamba a héber ’qal’ és ’qālal’ szót. Valami könnyű, eltűnő, semmivé váló jelenség a víz felszínén (az egyszerű héber igemód neve is ’qal’) a rövidebb, majd a vers folytatásában a ’semmitérő, tűnékeny, odavesző mivoltában elátkozott’ jelentést hordozza, mint a megszerzett földi vagyon, birtok jelzője a hosszabb szó. A ’qālal’ bukkan föl például Elizeus próféta történetében, aki megátkozta a kopaszságán csúfolkodó suhancokat (2Kir 2,24). A korai fordítók látták alkalmasnak a buborékot. Komáromi Csipkés György fordításában (1685/1717) már nem találjuk,³⁴ azóta többé nem alkalmazták, a revideált Károlyi (1908)³⁵ szövegében egyszer sem található. A mai ökumenikus protestáns fordítás (1975, javított kiadása 1990) is körülírást alkalmaz.³⁶ Kiegészítés nélkül nehéz értelmesen fordítani, ilyesféle megoldást választhatunk: „Vízen illanó jelenség, semmirekellő birtok az övék az országban.” Fordítások többnyire nem mondatrenddel láttatják a jelentésmezők összetartozását, például így: „Átokülte birtok az országban az övék, víz felszínén eloszló jelenség.”

A Bibliát magyarázó Melius Juhász Péternél „boborék, árnyékszerű uralom” az elvetemülteké: „Íg akik à birodalōba el hizik magokat, [...] el veβti az Iften. Hat ne fūalkogyatoc fel ty vrac, feiedelmek, mert boborec atti eletetec, es czak arniec”.³⁷ Keresi a halál okát jó Károlyi Péter, nála a ’bugyborék’³⁸ szóalakot találjuk: „Nemelliek hasonlítottak az embert az vízben valo bugborekhoz, meli hirtelen tamad, es hirtelen el vez.”³⁹ Jó egy évszázaddal később ismét a Jelenések könyvéről írt Szathmári Ötvös István, az ostyát mondja „buborék” kenyernek: „... a’ minden napi miséző kenyér buborékban, mellyen kereftz vagyon, és kereftztül törettetik a’ Chriftnak áldozattya...” (11,9).⁴⁰

³⁴ Álhatatlanabb ő a’ vizek binénél; átkozott az ő réβek e földön...

³⁵ Könnyen siklik tova a víz színén, birtoka átkozott a földön...

³⁶ Gyorsan eltűnik a víz színén, birtoka átkozott az országban...

³⁷ RMNy 259, *Az Szent Ianosnac töit ielenesneç igaz es iras szerint valo magyarázasa...* Varadon MDLXVIII, Kkk₁₀b; a TESz. (*A magyar nyelv történeti–etimológiai szótára I–III.*, főszerk. Benkő Loránd, Bp., Akadémiai, 1967–76) lapszámra utal, átveszi a NySz. (*Magyar nyelvtörténeti szótár I–III.*, szerk. Szarvas Gábor, Simonyi Zsigmond, Bp., 1890–1893) pontatlan utalását, tudniillik a nyomtatvány lapszámzatlan.

³⁸ Ismeretes, a debreceni nyomda is használt gy értékű ékezetes g betűt; az ékezet gyakran letört, vagy a szedőnek a kastában ékezet nélküli betű akadt a kezébe.

³⁹ RMNY 358, *Az Halalrol, Fel Tamadafrol, es az örök Eletről...* Debreczembe, An. D. 1575, D₁a; a TESz itt is átveszi a NySz. helyesbítetlen utalását.

⁴⁰ RMNy 3495, *Titkok jelenese, avagy Sz. Janos apostol mennyei-latasa...*, Szebenben, MDCLXVIII, H₃a.

Kevés olyan nyomdai díszet találunk, amelynek ily gazdag bibliai, hitvallási, nyelvi, képi háttere bogozható. A 4. ábra záródíszének hasonló kapcsolatai nincsenek. Intzédi József könyvének viszont szinte bármelyik ábrája kapcsolódik hasonló, ha nem is ennyire sokrétű, adalékokhoz. Nyomdatörténet, könyvtörténet, eszmetörténet okkal foglalkozik napjainkban a hasonló összefüggésekkel, például Kálvin korának és Szenci Molnár Albert fordításának címlapjaival. A nyomdai díszek ennél semlegesebb területet kínálnak, de ott is van még mi után kutakodnunk.

Örökletes számozási hiba

Nem figyelt fel eddig arra a szakirodalom, hogy elszámolták a II. Helvét Hitvallásnak a sárospatakit követő és Kolozsvárt megjelent 1679. évi kiadását.⁴¹ Javítatlan lapszám jelent meg a bibliográfiákban is. Közel húsz példányról tudott Szabó Károly, talán ezért nem írta le tüzetesen a mű terjedelmét. Tizenkilenc nyolclevelűs⁴² füzetnek nem lehet az összes lapszáma 281 pagina. Valóban, a 223. lap után nem 224-es lapszám következik, hanem tévesen 214-es. Így a kétnyelvű szöveg (az első füzetet elfoglaló előszó után) valós terjedelme A–T = [16], 291 pagina. Ezután még két füzet következik ebben a kiadásban, a mutatóval, és egy adalékkal. A második füzet utolsó levele üres (nem szokott mindig megmaradni), páratlan lapszámozású eme két füzet is, mert jelölése §, §§₇₊₁ = [13], 29 p. A könyvtest nagybetűvel jelölt utolsó levelének (T₈) verzóján már folytatólagosan a mutató kezdődik, ennek így szintén nem lehet páros a lapszáma, ha át nem megy a következő füzetbe. Mégis találunk katalógusok és bibliográfiák leírásában 14 számozatlannak jelölt lapot. Ez is hiba. A lapszámozott *Formula* is páratlan lapszámú. Az 1742. évi kiadásban ugyancsak az 1679. évi számozási hiba található.⁴³ Ebben az új kiadásban tehát lapról lapra és sorról sorra újraszédtek a mustrát (ugyanerre az *Ágenda* kiadása is példa). Annyi a különbség, hogy az utolsó helyes lapszám nem 223, hanem 224; ezután 215 következik, ezért szintén hibásan 281-es szám látható az utolsó lapon 291 helyett.

Az *Ortodoxa Ekklesiák* című való kiemelését magyarázza az 1679-es és a 18. századi kiadások háttere, a magyar reformátusokat valóban így tekintették a nyugati protestánsok a felvilágosodás (a vértelen ellenreformáció) századában. Johann Heinrich Heidegger (1633–1698), a gályarab prédikátoraink kiszabadításáért sikerrel közbenjáró, a kálvini tanokat elhajlások ellen védelmező heidelbergi professzor a szerzője a korábbi kiadásokban még nem található adaléknak; ez a *Formula Consensus Ecclesiarum Helveticarum Reformatarum* 1675-ben keletkezett. Akkor még nem ért

⁴¹ *RMK I*, 1232 = *RMK II*, 1445. A *TiREK Rmk 107* (C 1233) jelzetű példányát használtam.

⁴² Hibás formátumjelölés (8° helyett 12°) gyakori katalógusokban és hivatkozásokban; ránézésre, a kötet nagyságból következett a leíró; vagy átvette *PETRIK I.* hibás 12-r megjelölését.

⁴³ A *TiREK C 1314* példányát használtam, ép címlapú példány van Sárospatakon (Tiszáninneri Tudományos Gyűjtemények).

véget a protestánsok gyász-évtizede hazánkban, a gályarabok sem szabadultak ki. Először nem 1755-ben, már 1742-ben megjelent az ötödik latin–magyar kiadásban. Tudvalevő, hogy ekkor inkább a svájci ortodoxia volt mérvadó hazánkban, a német-alföldi akadémiák remonstráns–kontraremonstráns és egyéb vitái után nem a holland aranszázad légköre érvényesült. Svájcban is voltak vitatott kérdések, ilyen a 'gratia universalis', de ott elismerték és a hithű reformátusok táborába sorolták a magyarokat. Előbb csupán latin szövegét adta közre ez a kolozsvári kiadás az állásfoglalásnak, magyar fordításának még nem érezte szükségét. 1755-ben aztán magyarul is, később viszont ez is, a hitvallás is többé nem két nyelven, hanem csupán magyarul jelent meg.

Az ökumenikus hitvallások (niceai, kostantinápolyi, effézusi, kalcedoni és az Athanasius-féle)⁴⁴ minden kiadásban megvannak, a hozzáadott svájci irat a kiadvány része; ezen függelékes kiadásokat nem kolligátumnak, konvolutumnak kell tekintenünk.

Konvolutum

Gyűjtőkötet-e (colligatum) némelyik kiadvány, amelyben több szerző (sokszor szerzőtlenül fordított és kiadott) műve található? 'Függelék'-e, vagy egyazon kiadvány része, tartozéka némelyik más művel együtt nyomtatott tétel? Nem mindig dönthetünk világosan és egyértelműen, ha más-más műfajú és más(ok)tól eredő egy vagy többféle néhány leveles (ritkábban terjedelmesebb) szellemi termékről van szó. Ezek ismert kiadásai egyes kiadványtípusokban mindenkor csupán együtt jelentek meg, külön-külön soha. Három típust különíthetünk el.

1. Valódi kolligátum (gyűjtőkötet): nincs mindig világos és tudatos szervező szempontja; tulajdonosa főleg együttes megőrzés érdekében társítja a műveket. Például külföldön tanuló diák vitatkozását egy kötetben őrzi az egyívásúak hasonló munkáival, és a peregrinációs éveiben megjelent, vásárolt egyéb munkákkal. E típussal itt nem foglalkozom. Hitvallások hazai kiadásai akkor tartoznak ide, ha valamelyik példány gyűjtőkötetben maradt meg.
2. Együtt megjelentetett művekre nem illik a kolligátum elnevezés, ha a kötetet alkotó művek nem a kötetés, hanem a kiadványtípus (műfaji) sajátosságai miatt tartoznak egybe, ismételten megjelentek (változatlan) kiadásokban.
3. Nem állandó és kizárólagos az együttes megjelentetés, mint az előzőben, csak néhány vagy egyetlen kiadás jelent meg.

Az együttes megjelentetés szándékának fogalmát tisztázta Borsa Gedeon, aki egyúttal a kiadói konvolutum fogalmát is használta. Erre szintén szükségünk van. Például a 17. század közepétől a 18. század végéig egyetlen bibliográfiai egység a protestáns (református) énekeskönyv; ebben külön címlappal Szenci Molnár Albert genfi zsoldárai, szintén külön részben meghatározott és változatlan szövegű

⁴⁴ „Végre edgynéhány, fő Symbolumok avagy Kerefztyéni vallások, ugymint a' Nicéai, Conftantinápolyi, Ephéfumi és Calcédoni, és a' Szent Athanáfius vallása” (T₈b) olvassuk a kétnyelvű 1679-es kolozsvári kiadásban a mutató után. Módis kiadásonként feltünteteti mindezeket, *Studia & acta II, passim*.

imádsággyűjtemény járult az ismét csak külön címlappal nyomtatott régi magyar istenes énekekhez, himnuszok fordításához és egyéb dicséretetekhez. A zsoltárok végén is mindig volt egy genfi hagyományt őrző 8, majd 9 kantikumból és kátéénekből álló rész. Ezeket nem külön-külön bibliográfiai egységként regisztráljuk, tehát a fordító neve alatt a genfi zsoltárokat és a többi, külön (fő) címlappal megjelent éneket, mint ahogyan Szabó Károly tette. Irányadók erre az RMNy címléírásai. E típusra nem illik a kolligátum megjelölés;⁴⁵ egyetlen szerkesztményre és kiadványra sem, amely az együttes megjelentetés szándékát kétségtelenül tükrözi, és amely huzamos ideig csak így jelent meg, soha másként, legfeljebb részlegesen egyéb adaléko(ka)t is tartalmaz, vagy egyes kiadásokban éppen elhagy.

Helyi katalógusokban szükségtelen az együtt megjelent művek külön-külön egységként való részletezése. Összetartozásuk miatt feltételezik egymást, ha egyes példányokban (az énekeskönyv kiadásából) csupán vagy a zsoltárok vagy a dicséretetek maradtak meg. Ha van tisztázott és elfogadott bibliográfiai leírás, elég hivatkoznunk, kell is hivatkoznunk a helyi katalógusokban; a bibliográfiai leírásnak viszont mindezen részleteket regisztrálnia kell. Így lehetővé tesszük ezek szabatos (legalább rövidített) hivatkozását.

A föntebbi 3. kiadványtípussal is akad gondunk–bajunk. Az itt tárgyalt hitvallás-kiadás erre is példa. Az ilyen típusú kiadvány nem írható le úgy, mint a debreceni énekeskönyv, vagy Huszár Gál graduálja (Komjáti, 1574),⁴⁶ noha ez kancionalét is felölel, amelyben szintén vannak eltérő énektípusok és énekcsoportok, sőt imádságok is. Itt elegendő utalnunk arra, hogy van részletes könyvészeti leírás.

Külön szerzőjű műfajok huzamos ideig és együttes megjelentetését, kapcsolódását mégsem tekinthetjük (legalább meghatározott ideig) véglegesnek, mert az eltérő műfajú művek társítása is korról korra (kiadóról kiadóra) változott, esetleges, a vásárlótól és a kereskedéstől is függött együttes megőrzésük és/vagy sokszorosításuk. Más-más műfajú műveket nyomtatott egyszerre a kiadó, megrendelő vagy felhatalmazás és engedélyezés birtokában a városi nyomdász.

Például ilyen az egyházi törvénykezés (kánonok), valamelyik korszerű és kelendő kegyességi írásmű, valamint az istentiszteleti rendtartás (liturgia, agenda) együttes megjelentetése. Ezek egységbe tartozása kevésbé szoros; nem tekinthető véglegesnek és kötöttnek. Közhasznú és kelendő portékát *nem együttes, hanem csupán egy időben (vagy időben egymáshoz közel) való megjelenésük miatt* forgalmaztak (árultak) együtt és kötöttek egybe a nyomdák a vásárló és kötető igénye szerint, mert ezeket még a 19. században is gyakran krúdában árulták. Társításuk inkább (ha nem is feltétlenül) alkalmi és viszonylagos. Igen gyakran egybekötnek (kolligálnak) kis terjedelmű kiadványokat, szerkesztvényeket, aprónyomtatványokat. Például ilyen az ábécéskönyv és a káté, vagy a hitvallás és agenda. Erre az utóbbi típusra is példa

⁴⁵ Az úgynevezett *öreg debreceni* énekeskönyv típusára FEKETE Csaba, *Öreg debreceni... = Magyar Egyházzene*, 12(2004/2005), 181–186; Uő., *Az 1817-es öszvér-énekeskönyv = Magyar Könyvszemle*, 125(2009), 229–238.

⁴⁶ RMNy 353.

a II. Helvét Hitvallás több kiadása, amely az *Orthodoxa Eklésiáknak tetszésekből*, egyházi testület jóváhagyásával, megrendelésére látott ismételt napvilágot, mikor észlelték, hogy hiányzik a könyvpiacra.⁴⁷ Ez tehát a példányra (egy-egy példányokra) jellemző, nem pedig általában a mű sorozatos kiadásaira.

1713-ban Debrecen városa Milotai Nyilas Ágendájának 1680-ban megrövidített és összevont alakját⁴⁸ bocsátotta újra közre és árulta nyomdája meg könyvkötői (kollaborátorok) útján. Együtt az itt tárgyalt II. Helvét Hitvallással, vagy más kisebb nyomtatvánnyal. Korábban debreceni nyomtatványként a református Ágendának ezt a kiadását sem regisztrálták, Benda–Iryni sem tudott róla.⁴⁹ A bibliográfiákból és levéltárakból gyűjtött adatokat nem kapcsolták össze a múlt században példánykutatással, kevés kivétellel az OSZK példányaira hivatkoztak. A helybeli kiadványt sem látták. Tudniillik van két ép példány Debrecenben,⁵⁰ és van egy korábban azonosítatlan Kecskeméten.⁵¹ Tanácsos ezt az együttes megjelentetést rögzítenünk mindkét műnél. Bibliográfiákban, esetleg katalógusokban: 'colligatum 1., x.', vagy: 'egybekötve ...' Így tett Szabó Károly is. Az egyidejűleg, némelykor egyazon megrendelésre született és együtt árusított művekre is találunk példákat a II Helvét Hitvallás kiadásai sorában. Ez a Miskolci Csulyak sajtóján készült 1713. évi negyedik kiadvány, amelynek adatai később következnek.

A II. Helvét Hitvallás 1742. évi kiadásához többször hozzákötötték a szintén Kolozsvárott és szintén Szathmári Pap Sándor sajtóján készült Milotai Nyilas-féle Ágendának az 1733. évi kiadását.⁵² Többet nyomtatott a szokásosnál a korábbi és kis terjedelmű kiadványból a nyomdász, ezért a vásárló kívánalma vagy a kereskedői érdek miatt egybekötve bocsátotta áruba egy évtizeddel az agenda megjelenése után

⁴⁷ Egyházlátogatás (*canonica visitatio*) alkalmával, prédikátorok ordinálásra való jelentkezéskor vizsgálták, vannak-e könyvei a megválasztott helyi lelkésznek vagy a jelöltnek, és van-e (kéziratossal és/vagy nyomtatott) ágendája? Vö. a 60. l. ábrájában közölt irodalmat.

⁴⁸ A kiadások tisztázására vö. FEKETE Csaba, *Milotai Nyilas István Ágendájának változatai = Református Egyház*, 61(2009), 131–140. Az RMNy 1251 szövege elérhető a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának honlapján: http://www.lib.unideb.hu/hu/digitalis_konyvtar_konyvek, illetve <http://fulltext.lib.unideb.hu/konyvek.php3>

⁴⁹ Csak a II. Helvét Hitvallásról (PETRIK I., 27) és a hosszú ideig utoljára itt megjelent kalendáriumról tud BENDA, IRINYI 1966, i. m. 340.

⁵⁰ TIÉK B 1370 (colligatum 2: *Idvességes imádságok*, colligatum 3: *Ritus Coenae Dominicae*, kézirat), illetve C 1183 (colligatum 1: *II. Helvét Hitvallás*).

⁵¹ Kecskemét, Református Egyházközség Könyvtára, A 689. Szintén a Milotai Nyilas-féle Ágenda van hozzákötve (colligatum 2).

⁵² Ép címlapú: Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára, M 138. Dienes Dénes segítségét itt is köszönöm. A debreceni példány hibásan meghatározott évszámát Mohácsi Bernadett kecskeméti kolléganóm érdeklődésére tisztáztam (nincs 1730. évi kiadás), aki a buborékfúvó és a virágkosaras záródísz és a címlapot is közreadta azóta, *Szőlőskert, A Kecskeméti Református Egyházközség Hírmondója*, 19(2012/3), 4–5. A címlaptalan, hibásan keltezett debreceni példány: TIÉK, C 1314; másik: Debreceni Egyetem, Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, 113.206. Nem volt rá módom, hogy valamennyi példányt megvizsgáljam.

is. Az *Ágenda* rövidített és összevont kiadása utoljára 1755-ben látott napvilágot (9. kiadás). Ugyanakkor szintén kinyomtatták a II. Helvét Hitvallást is, ez az 5. latin–magyar kiadás,⁵³ a későbbiek (1791-től) csupán magyarul jelentek meg.

Prédikátorokat szentelő borsodi imádság (1713)

A hitvallás debreceni példányához kötött *Ágenda* és imádságkiadás kézírásos jegyzetet tartalmaz, ez erősíti, illetve magában eldönti a nyomtatás helyét. A hely megjelölése nélkül nyomtatott 1713. évi kiadás egyik debreceni példányán olvasható: *Debreczenben Rim(a) Sz(ombati) Mihály a' Borsodi Sz(ent) T(ársaság) Seniora által*. Ezt a tipográfiai jegyek vizsgálata minden szempontból támogatja. Az időről időre elfogyatkozott ágendásfüzet eme kiadásáról a Borsodi Egyházvidék (Tractus Borsodiensis) esperese és Miskolc prédikátora gondoskodott, Rimaszombati Mihály (1633–1717).⁵⁴ Ezt örökölte az elnevezés. Dunántúli vizitáción nyilatkozott úgy némelyik ottani prédikátor, hogy neki *Rimaszombati-féle ágendája* van.⁵⁵ Milotai Nyilas Ágendájának kiadásai körül több bizonytalan megállapítás és félrevezető adat keringett a 20. században. Hiányzott a példányok és kiadások összehasonlító tartalmi és formai vizsgálata.⁵⁶ Ezeket lehetőség szerint tisztáztam.

A kis-ágendának ehhez a példányához kéziratos ágendarészleteket és pótlásokat másoltak és ezekkel együtt további üres leveleket is köttetett valaki. Az egybekötés (kolligálás) történhetett a megjelenés utáni években (ez valószínűbb), legkésőbb 1775 előtt, akkor az utolsó tulajdonos írta bele nevét. Nem magában maradt meg az imádság, hanem az ágendás-füzethez kötve. Legkorábbi tulajdonosa Zabolai Mihály. Nevét az *Ágenda* és az *Idvességes imádságok* címlapjára is odaírta. Személye, pályája tisztázatlan.⁵⁷ 1710-es évekbeli diák? Erre mutat az 'Amicorum ejus' megjelölés; ez együtt tanuló, könyvet közös költségen vásárló és használó diákközösségre utal. Debrecenben is van a tógátusok sorában egy Zabolai Mihály, ő az *Ágenda* és az *Idvességes imádságok* megjelenése idején már hatodik évtizedét taposhatta, 1671. október 9-én írta alá a törvényeket.⁵⁸ Az ajándékozás éve hiányzik, így a többi Zabolai Mihály sem zárható ki. A kolligátum utolsó ismert tulajdonosa Ladislaus

⁵³ *Studia & acta* II, 94–95.

⁵⁴ Részletekre FEKETE Csaba, *Ritus Caenae Dominicae – borsodi imádságokkal (1713 – ante 1775)* = *Egyháztörténeti Szemle*, 9(2008), 3–25. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tartalom> illetve <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/feketecsaba-ritus.htm>

⁵⁵ BENEDEK Sándor, *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja*, Órisziget, 1971, 217. nyomán többen utaltak erre az elnevezésre az *Ágenda* típusa és kiadása azonosítása nélkül.

⁵⁶ Vö. a 49. jegyzetben megjelölt forrást és irodalmat.

⁵⁷ Köszönöm Sípos Gábor, Ósz Sándor Előd és Zsigmond Attila segítségét, akik próbálkoztak a kiadatlan levéltári anyagban Zabolai azonosításához adatot találni.

⁵⁸ *Iskolatörténeti adattár*, szerk. Thury Etele, Pápa, 1908, II, 144. A többi Zabolai (György, István, János, Miklós) vagy egyidejűleg, vagy még korábban, 1660-tól, 1669-től, 1671-től, illetve 1672-től tanult Debrecenben.

G. K. Ónika de Had-Pataka (1775, Benk). Volt két év nélkül bejegyzett, illetve kikapart nevű tulajdonosa a kötetnek. Lehet, nem az 1713-at követő években ajándékozták, hanem később. A legkorábbi lehetséges Zabolai Kolozsvárt 1695 körül subscribált, „discessit in nebulo”. Egy másik 1700 körül, egy harmadik 1724-ben írta alá a törvényeket. A legutóbbi Rettegen volt mester (itt a tanítói állás papságra készülődés volt). Marosvásárhelyen is van két ilyen nevű, egyik 1723-ban, a másik 1735-ben subscribált. Az utóbbi később lelkipásztor volt. Fölvetődhet, hogy szentelés (ordinálás) alkalmával kapta Zabolai az Ágendát és az Idvességes imádságot, amint a kötetre írta, püspökétől: „Ex donatione Clarissimi Superintendentis.” Az év és az illető püspök neve hiányzik. Az ordináltak között az eddig ismeretes névsorokban nem található Zabolai Mihály. Kevésbé valószínű, hogy lévitaként működött, akkor nem ordinálták; vagy hogy tanulóévei után például nevelő lett vagy nótárius, azután nem hívták meg gyülekezetbe, vagy más foglalkozást talált. Így is figyelemre méltó, hogy a borsodi tractus esperese által Debrecenben kiadott liturgikus könyvecskét még a Dunántúlon is megrendelője (kiadója) nevével ismerték, és az ajándékozásból gyaníthatóan valahol Erdélyben szintén hozzájutottak, ajándékozták, ismerték, használták. Ezért volna jó tudnunk, hogy hány példányban nyomtatták? Erről jelenleg nem ismerünk adatot.

Tisztázatlanok a lelkésszé szentelés református szertartási kérdései. Általában ez a zsinatok tiszte volt. Vezette a szuperintendens, illetve a legidősebb esperes, erről csak gyér feljegyzések és kánonbeli utalások maradtak. Nem iktatták be a prédikátorok és tanítók (léviták) számára kiadott Ágendába, ennek a 18. századi ellenreformáció légkörében óvatosság is oka lehetett. A zsinat egyik napján vitatkoztatták, prédikáltatták és vizsgáztatták az ordinálásra jelentkezőket. Ekkor dőlt el, mindenkit avató és beiktató szertartásra bocsátanak-e? Ezért is összetartozik a Hitvallás és az Ágenda, mint a debreceni példányban. A szertartás sorrendjében elhangzó imádságok közül ismerünk kéziratos változatokat, ez az egyetlen, nyomtatásban is megjelent, amelyet sajátjának vallott és kiadott a borsodi egyházvidék (esperesség).⁵⁹

Az Milotai Nyilas-féle Ágendának a B 1370 jelzetű debreceni példánya valódi gyűjtőkötet, kolligátum, mint az Ágendának a II. Helvét Hitvallással egybekötött másik példánya. Nem konvolutum. Nyomdatörténeti, kiadástörténeti ismereteinket gyarapítja, hogy az Ágenda eme példányához kötötték ezt a másik liturgikus segédletet, hatleveles debreceni nyomtatványt. Ezt eddig pontos azonosítás nélkül ismerte, hely és nyomdász megnevezése nélküli aprónyomtatványként írta le Petrik V. 214. és VI. 489. az OSZK példányáról:

⁵⁹ A tisztázást Beythe István Ágendájának tervezett kiadásában (RMNy 517) végzem el. Margitai Lányi Péter (c1575–1629) tiszántúli szuperintendens változta a szertartást (Váradon 1629. június 17-én 35 lelkézt ordináltak). Lelőhelye: TiREK Levéltár. I. 1. a. 2. kötet (1567–1765), 51. Korábbi irodalom: [FABÓ András], *Papszentelési mód a dunántúli ág. vallásúagnál a 17. század elején*, közli Garády = *Sárospataki Füzetek*, 2(1858), 583–590; HEGEDŰS László, *Lelkészsavatási (ordinatio) ünnepe* a 17. században a zempléni hely. hitv. egyházmegyében, *A zempléni Helv. Hitv. Egyházmegye jegyzőkönyvéből* = *Sárospataki Füzetek*, 3(1859), 338–358; MIKLÓS Ödön, *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában*, Pápa, Főiskolai nyomda, 1942, 14, 39, 85, 125, 129–130, 142–143, 151–153, 166; KATHONA Géza, *Pathai István püspök ordinációja = Református Egyház*, 24(1972), 32–33.

IDVESSÉGES IMÁDSÁGOK,

Melleyeket

A' BORSODI
SZENT TÁRSASÁG.
Az Egyházi Szolgának a' Szent
Ministeriumra való fel-fzen-
telésekor szokott mon-
dani.

Nyomtattatott 1713. Eftendőben.

3. ábra: Miskolci Csulyak sajtóján készült, korábban h. ny. nélküli kiadvány

Idvességes imádságok, mellyeket a' Borsodi Szent Társaság, az egyházi szolgának a' szent ministeriumra való fel-szentelésekor szokott mondani. [Debrecen], 1713. Typ. [Miskolci Csulyak Ferenc.] — 8° ( )₆ = [11] pag.

Gondolhatnók, gyorsan készült aprónyomtatvány ez a néhány leveles füzetke, lapszámozása azért hiányzik. Inkább az történetett, hogy a nyomda másolta a mintául használt korábbi kiadást (ha volt ilyen, és nem kéziratból szedték), mert az Agenda is ugyanezt a módot követte, mint ahogy látta a megelőző (1680. évi) debreceni kiadásban, csak a füzetek levélszámát jelölte, a lapszámot nem.

Főntebb megjegyeztem: nem minden dísznek vannak oly széles összefüggései, mint a buborékfúvó gyermeknek. Ennek a szentelő imádságnak az utolsó lapját záródísz is ékesíti, amelynek azonban sem tartalmi, sem stílusbeli összefüggése nincs a kiadvány jellegével.

4. ábra Az 1713. évi lelkésszentelési imádság végére illesztett késmárki záródísz, amely Debrecenben később is főlűnik, például 1724-ben

FEKETE, CSABA

As Approved by Orthodox Churches, Additions and Correction to some Editions of the Second Helvetic Confession in Hungarian

On the frontispiece of the 1742 edition printed at Kolozsvár (Clausenburg, Cluj-Napoca in Romania) it reads *recently reprinted as approved by Orthodox Churches*. This renewed form is distinguished by a supplement, *Formula Consensus Ecclesiarum Helveticarum Reformatarum* 1675 by the Zurich professor Johann Heinrich Heidegger (1633–1698), appended first in Hungarian to the 1742 edition of the Confession, and appeared in subsequent editions.

There is a mistake in numbering the pages of the 1679 edition of this Confession, which became repeated without correction in bibliographies also. The same mistake occurs in 1742.

The 16th century Debrecen printing house was destroyed in 1705 by raiding Austrian troops. Restarted in 1713, the first book to be printed there was the Second Helvetic Confession. So far it was taken for a Késmárk print (Kežmarok, Slovakia). See Barnabas NAGY, *Geschichte des Zweite Helvetischen Bekenntnisses in dem osteuropäischen Ländern* = Joachim STAEDTKE (Hrsg.), *Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior. Beiträge zu ihrer Geschichte und Theologie*, Zürich, 1966. Zwingli Verlag, 109–202. But this office stopped working in 1710. The fonts and ornaments went into the possession of Debrecen and used in 18th century books (see pictures 1, 3 and 4). So the 1713 edition of the confession has been definitely a Debrecen print.

Among the ornaments used earlier at Késmár, there is a child blowing bubbles. This one dates back to the 16th century. As a symbol of uncertainty of life it has been applied also in verses and songs, even as late as the 20th century. The same picture, and other symbols, had decorated the works of Johann Gerhard (1582–1637) *Meditationes sacrae és Exercitium pietatis quotidianum quadripartitum* (1606) in Hungarian, and also appeared in ceilings or balkonies of painted village churches in Transylvania (see picture 2). It is also seen in the Debrecen edition of the Confession (picture 1).

There is a traditional prayer for ordaining protestant ministers as used in the northern district of the country attached to the 1713 Debrecen edition of the Confession (see picture 3). It was known earlier only as a pamphlet printed by unknown printer and place. Yet in a contemporary manuscript note on the frontispiece of the copy preserved in the Debrecen Reformed College Library now it is cleared up, that it was edited by the dean of a northern reformed district Mihály Rimaszombati (1633–1717). An edition of the Service Book (*Agenda*) printed and sometimes bound together with the 1713 Debrecen edition of the Confession was also his edition and known by his name in the 18th century at different parts of the country.

There is not always a clear and easy distinction between an appendix of a printed work and works printed, bound and sold together. There seems to be three different type of such books preserved in one and the same volume.

Works being only printed as integrate part of another work, cannot be classified as *Convolutum* (jointly published volumes or tracts) or *Colligatum* (composite volume, bound together in a *Sammelband* or pamphlet volume). In that case these works can not be described in bibliography records and catalogues as if they were independent editions, as they are linked or precondition one another.

Works by different authors printed at the same time and known only in a joint edition can be classified as a *Convolutum* of the editor or printer. Usually such items are not known in separately sold or preserved copies.

A *Colligatum* consists of different and independent works, usually not linked which are collected, appended and bound together by the owner. Such items should be described only as independent or unattached original works.

OLÁH RÓBERT

Egy református lelkész könyves műveltsége

Apáti Madár Miklós olvasmányai II.

Apáti könyvjegyzékének tanulságai

Általánosan elfogadott nézet, hogy egy adott mű jelenléte a könyvjegyzéken (legyen az hagyatéki összeírás, elolvasandó vagy bekötendő könyvek listája, olvasói használatra szánt katalógus, kölcsönzési jegyzék) nem jelenti automatikusan azt, hogy valóban elolvasták. Az európai átlagnál kisebb hazai könyvtárak esetében viszont joggal feltételezhetjük, hogy a megszerzett munkákat használták is a tulajdonosok. Elődeink a felvilágosodás koráig az esetek igen nagy többségében nem reprezentációs, hanem praktikus céllal vásároltak könyveket. Ennek figyelembevételével vizsgálhatjuk a különböző kora újkori teológiai és filozófiai irányzatok magyarországi recepcióját is.

A tanulmány első részében bemutattam, hogy milyen szerzőket és műveket tanulmányozhatott Apáti Madár Miklós. Most a fentiekben megrajzolt képet vetem össze az omniáriumában fennmaradt töredékes könyvjegyzékével. Az „Adattár” sorozat 14. kötetében¹ megjelent jegyzéket az eredeti forrás alapján pontosítva, az egyes tételeket feloldva a Függelékben közlöm. A listát kiegészítettem a Bán Imre és mások által már bemutatott, valamint az általam felfedezett, ma is meglévő kötetivel.

Elsőként a jegyzék keletkezésének idejét kell módosítanom, amelyet az omniárium más bejegyzései alapján 1680 és 1717 közé datált a forrást kiadó Fekete Csaba. Mivel a 167. tételként szereplő Otrokocsi-mű Franekerben jelent meg 1692-ben², ez az év szolgál „post quem”-ként: a jegyzék nem készülhetett 1692 előtt. Az „ante quem” kérdésre is választ találunk a jegyzéken, éppen a 167. és a következő két tétel segítségével, ugyanis mindhárom Galambos Ferenc kölcsönözte a jegyzék felvételekor. Mivel Apáti 1690-től legkésőbb 1696-ig lelkészkedett a Deregnőn, a legvalószínűbb, hogy 1692 és 1695 között történt az összeírás, talán éppen az udvarból való távozás alkalmából.

A listán szereplő műveket néhány kivételtől eltekintve németalföldi peregrinációja során szerezte Apáti, többségük a 17. század elején vagy közepén jelent meg. Diákjaink közül, aki csak tehetett, nagyobb mennyiségű szakirodalmat, alapvető kézikönyveket és lexikonokat gyűjtött össze külföldi tanulmányútja során, mivel

¹ *Adattár* 14, i. m. 320–324.

² OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Eirenikon, seu Pacis consilium pro unione et concordia ad fratres protestantes*. Franeker, Gyzelaar, 1692. – *RMK III*, 3727.

hazatérésük után sokkal kevesebb lehetőségük volt vásárolni.³ Ez járhatott Apáti fejében is, amikor Bucanus *Loci communes*-ét, Thomasius *Dictionarium*-át, Alsted *Encyclopaediáj*át és a tizenegy nyelvű „Calepinust” beszerezte.

Monok István⁴ arra a következtetésre jutott, hogy a 117–173. tételeket felsoroló csonka jegyzék 57 könyvcíme nem utal modern szemléletre, arra viszont igen, hogy tulajdonosuk rendszeres gyűjtő volt. Apáti főként alpműveket vásárolt, a „16. századi kálvinista vezéregyéniségekkel kezdődően számos tekintély összefoglaló kiadásait megszerezte magának”. Olyan szerzők műveit is birtokolta, akik megnyugtatóan bizonyítják, hogy a tulajdonos hithűségéhez nem férhetett kétség. A korábban ismertetett heterodox olvasmányai ellensúlyozásaként érdemes megemlíteni Heinrich Bullinger, Abraham Scultetus, Zacharias Ursinus, Guillelmus Bucanus vagy Felix Bidembach műveit. Könyvjegyzékén megtaláljuk a modern bibliakritika és héber filológia néhány szakértőjét: Johann Leusdent négy művével, valamint a Jacob Alting és Johannes Buxtorf műveiből összeállított kolligátumot. A tudományos fordulópontot jelentő művek, mint Newton *Principiája* (1687)⁵, vagy Locke *Két értekezés a kormányzatról* (1689–1690)⁶ című írása épp Apáti kint tartózkodása idején, vagy hazaérkezése után jelentek meg és csak a 18. század második felében terjedtek el itthon. Helyettük inkább a gyakran citált Descartes és Grotius lehettek Apáti tekintélyei.

Először szembetűnik, hogy a műveiben és olvasmányjaiban csekély szerepet játszó ortodox vonal gazdagabban jelenik meg a könyvei listáján, így például Samuel Maresiusnak a jezsuita Tirinus ellen írott kötete. Gisbertus Voetius *Asceticája*, a részletes elméleti és gyakorlati kegyességi útmutatást tartalmazó műve inkább a kegyességi, mint az ortodox teológiai vonalat erősíthette. A magyarok közül Geleji Katona István *Praeconium evangelicum*a és a *Váltság titka* vaskos kötetei mellett Pósházi János *Igazság istápj*a tűnik fel, amely Pázmány *Kalauzával* szemben védte a református hitelveket.

A puritán szerzők közül William Whitaker *Praelectionese* az első a sorban, őt követi Nógrádi Mátyás a Rómaiakhoz írott levél magyarázatával és Kabai Bodor Gellért a *Hegyes ösztönnel*. Ehhez érdemes hozzávenni Apáti 1724 októberében a Kollégiumnak adományozott könyveit⁷, amit annak halála előtt két hónappal írt be az állományba Kápolnási Mihály könyvtáros diák. Az amsterdami Jansson-műhelyben 1658-ban megjelent 5 Amesius-kötet⁸ (az időközben elkallódott *Medulla theologiae*

³ MONOK István, *Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákeveik alatt a 17–18. század fordulóján* = „Nem süllyed az emberiség!”..., *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. Jankovics József, Bp., MTA Irodalomtud. Int., 2007, 1032. <http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html> (2012. október 29.) (A továbbiakban: MONOK 2007.)

⁴ MONOK 2007, i. m. 1029.

⁵ VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991, 34–40.

⁶ HAHNER Péter, *A régi rend alkonya*, Egyetemes történet 1648–1815, Bp., Panem, 2006, 62–63.

⁷ *Adattár* 14, i. m. 304.

⁸ A *Medulla theologiae*, az *Exegetica*, a Nicolaus Grevinchovius elleni írásait tartalmazó *Elenchtica particularia contra remonstrantes*, a jezsuita teológus ellen íródott *Bellarminus enervatus* és a *Coronis ad collationem Hagiensem et Anty-synodalía*. L. a tanulmány végén a Függelékben.

kivételével) ma is kézbe vehető a Nagykönyvtárban. A könyveket a Leidenben töltött első hónapjaiban vásárolta Apáti. Nem találtam bennük olvasásra utaló aláhúzásokat vagy megjegyzéseket.

A legkevésbé a coccejánus irányzathoz tartozó művek jelenléte jellemzi a listát: Johannes Coccejus jól ismert *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei*je és Wilhelm Momma *Oeconomia temporuma* képviseli őket.

Apáti sokat emlegetett és gondolkodását alapjaiban meghatározó mestere, Descartes műveit hiába keressük a jegyzéken. Eddig semmi nem utal arra, hogy lett volna saját példánya bármelyik művéből, de a jegyzék töredékes volta miatt ez nem zárható ki. A karteziánus filozófusok közül a mérsékelt és kompromisszumkész (a teológiában a coccejánizmus felé hajló) Christoph Wittich három műve, a *Theologia pacifica*, a *Consensus veritatis* és az *Investigatio Epistolae ad Hebraeos* van jelen, utóbbi pedig csak 1691-ben látott napvilágot. Apáti másik leideni praesens professzora, Jacob Gaillard egy disputációs kötettel szerepel. A *Vita triumphans* alapjául szolgáló egyik kötet is megvolt Apáti könyvtárában: Antoine le Grand *Institutiones philosophiae*ja, valamint a szerző *Historia naturae*ja.

A vizsgált teológiai és filozófiai irányzatokhoz sorolható kötetek száma összesen 21 (16 az omniáriumban és 5 a kollégiumi adományból), ami a fennmaradt jegyzék harmadát teszi ki, vagyis a jelenlétük elsőre nem tűnik meghatározónak a lista egészét tekintve. Összevetve viszont a korábban ismertetett olvasmányokkal és hivatkozásokkal azt látjuk, hogy Apátinál meghatározó módon jelen voltak a hozzájuk sorolható művek.

Könyvjegyzékéből arra következtethetünk, hogy Apáti magángyűjteménye a közösségi könyvhasználat tere volt. II. Rákóczi Ferenc későbbi tábornoka, Galambos Ferenc három kötetet is magához vett (Otrokocsi, *Irenicum*; Francis Potter, *Interpretatio numeri 666*, Albertus Magnus – a 165–167. tételek). Apáti a Galambos deregnyői udvarában szolgálva ismerhette meg Szirmay (III.) Miklós (?–1720) regéci várkapitányt, aki 1698 és 1701 között Bercsényi Miklós és II. Rákóczi Ferenc jószágkormányzója is volt egyszerre, minden bizonnyal a Habsburg-ellenes szervezkedés helyi képviselőjeként.⁹ Az evangélikus köznemes az odera-frankfurti egyetemen tanult, majd hazatérése után Bercsényi hadipénztárnoka lett. Leleplezésük után Bártfán 105, Eperjesen 14 könyvét írták össze, de csak az utóbbit részletesen. A néhány kötetből annyi látszik, hogy teológiai és a történelmi olvasmányai mellett politikaelmélettel is foglalkozott.¹⁰ Szirmay Abraham Johann Küffelaer (1637?–1694) 1684-ben névtelenül megjelent *Specimen artis ratiocinandiját* kérte kölcsön Apátitól (170. tétel). Küffelaer Baruch Spinoza (1632–1677) egyik követőjeként védelmébe vette mesterét és művén keresztül a filozófus gondolatai utat találtak Magyaror-

⁹ Szirmay könyveit 1701 augusztusában Eperjesen írták össze. L. *Magyarországi magánkönyvtárak, 2. 1588–1721*, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2) 154–155.

¹⁰ MONOK 2012, i. m. 263–264.

szágra, Apáti közvetítésével Szirmayhoz.¹¹ Bartók György szerint bár kortársaihoz hasonlóan Apáti is elítélte az ateizmussal vádolt Spinozát, hatása mégis érezhető a *Vita triumphans* szabad akaratról szóló részében.¹² Laczházi Gyula ellenben azt emelte ki, hogy Poiret hatására Apáti végig a szabad akaratot védelmezte Spinozával szemben, bár közvetlenül nem reflektált rá.¹³ Korábban már utaltam a Burcher de Volder leideni professzorhoz fűződő kapcsolatára, aki Spinozát is nagyra becsülte.¹⁴ Talán éppen az ő hatására került a kötetet a peregrinus gyűjteményébe. A jegyzéken felsorolt művek közül az egyik tehát nem illeszkedik a listáról korábban kialakult, kevésbé modernnek látszó képbe, hiszen egy nagyon is élő és aktuális filozófiai vita egyik résztvevőjét szólaltatta meg, hazai környezetben.

Apáti szintén Galambos vagy Szirmay útján ismerhette meg Füzeséri Lászlót (?-?), aki a 171. tételként szereplő *Virgilius nitidissimust* kölcsönözte tőle. Füzeséri rokonai kapcsolat fűzte a Szirmayakhoz, Bártfán együtt kezdte iskoláit Szirmay (III.) Miklóssal és annak András nevű öccsével.¹⁵ Utóbbi részese volt a Thököly-felkelésnek és a Rákóczi-szabadságharcnak is, Deregnyőn Apátival is találkozhatott. Lelkész kollégái és rokonai közül Szoboszlai Sámuel egy görög nyelvű Újszövetséget (172. tétel), a már említett Karmaczi Vári Mihály pedig Kabai *Hegyes ösztönét* (173. tétel) vette kölcsön. A Németalföldről nemrégiben hazatért Apáti könyvtára vonzó lehetett környezete számára. A jegyzék egy adott pillanatban, az összeírásakor kölcsönzött művekről tesz említést, de biztosak lehetünk benne, hogy folyamatosan olvasták mások is a gyűjtemény darabjait. A jelenség arra enged következtetni, hogy peregrinusaink nem csak a megrendelésre hozott kötetekkel formálhatták művelődésünket, hanem saját könyvtáruk mások előtt történő megnyitásával is.

A kirajzolódó kapcsolati háló alapján az is megállapítható, hogy Apáti Miklós ismerte a helyi nemesi ellenzék több alakját a kuruc mozgalom és a Rákóczi-szabadságharc közötti időszakban. *Vita triumphans*ában politikai nézeteiről is tudósít bennünket, mikor a török oldalán a keresztényekkel háborúba keveredő idősebb Apafi Mihályt mentegeti olvasói előtt, vagy amikor a Munkácsot védő Zrínyi Ilonát a női bátorság mintaképének tekintve óvatosan kinyilvánítja szimpátiáját Thököly Imre irányában.¹⁶ Habsburg-ellenessége megfelelhetett a prédikátori rendben uralkodó általános felfogásának a gyalászévtizedet követő időszakban.

¹¹ BUNGE, Wiep van, *Spinoza Past and Present, Essays on Spinoza, Spinozism, and Spinoza Scholarship*, Leiden, Brill, 2012 (Brill's Studies in Intellectual History, 215) 33–34.

¹² BARTÓK György, *Descartes sorsa Magyarországon = Szellem és Élet*, 1938/3–4, 70–71.

¹³ LACZHÁZI 2009, i. m. 89.

¹⁴ FONT ZSUZSA, „*Theologia pacifica*” Erdélyben, (*Gardenius, Poiret, Köleséri*) = *Megújulás és megmaradás*, Fabinyi Tibor- emlékkönyv, szerk. Korányi András, Bp., Luther, 2009, 127.

¹⁵ NÉMETHY Lajos, *Szirmay Endrének önéletrajza (1656–1706-ig)* = *Történelmi Tár*, 1882, 401–418.

¹⁶ KÖPECCI Béla, *A karteizianizmus politikája Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején* = Uő., *Függetlenség és haladás, Politikai gondolkodás a régi magyar függetlenségi harcok századában*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 51–52.

Összegzés

A másfélszáz hivatkozott szerző közül mindössze hárman érdemelték ki Apátitól a „magnus” jelzőt, és ez a három karakter jelzi szellemi horizontját is: William Ames, Johannes Coccejus és René Descartes. Kegyességében puritán-pietista volt, így indult útnak a debreceni Kollégiumból és ebből fejlődhetett ki Németalföldön Poiret szárnyai alatt a misztika iránti vonzalma. A bibliamagyarázatban Coccejust követhette, a filozófiában pedig ifjúkorától kezdve Descartes híve volt. A *Vigasztaló levelét* fellapozva meggyőződhetünk arról, hogy élete végéig megmaradt karteziánusnak. Ugyanakkor jegyzéke arra figyelmeztet, hogy jól ismerte a kálvini reformáció ortodoxnak számító auktorait is. Csorba Dávid¹⁷, Fazakas Gergely¹⁸ és mások is rámutattak már korábban, hogy az említett filozófiai és teológiai irányzatok nem zárták ki egymást, hanem megfértek a 17–18. századi református értelmiségiek életművében, gondolkodásában.

Apáti műveltségének rétegei egymásra épültek. Ha elkezdjük lebontani az egyes „héjakat”, a karteziánizmus, a coccejánizmus, a misztika, a puritanizmus és a klaszszikus irodalomban való jártasság után végül megtaláljuk a Szentírást, amelyből gyakran merített a különböző helyzetekben. Eddig ismeretlen volt Apáti érdeklődése a heterodox tanok iránt, ám olvasmányai és kötetei rámutattak, hogy érdeklődött a hermetizmus, az újplatonizmus, sőt, talán még Spinoza filozófiája iránt is. Ne feledkezzünk meg arról, hogy Apáti mindkét heterodoxnak számító kötetét, a Bourignon-műveket tartalmazó és az újplatonista–hermetikus gyűjteményt is ajándékba kapta, vagyis nem az ő választásából kerültek a könyvtárába. Nem tudjuk, hogy mennyiben formálták a világgképét, de igazolják, hogy külföldön kapcsolatba került a szövegeket olvasó körökkel.

Könyvtára sok más református értelmiségi gyűjteményéhez hasonlóan szétszóródott. Jellemző a korszak kutathatóságára, hogy a halála előtt a Kollégiumnak adományozott Amesius opera omniát kivéve a jegyzékén szereplő művek egyikét sem vehetjük kézbe.

¹⁷ CSORBA Dávid, *Coccejánus volt-e Debreceni Ember Pál? = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, 9(1999), 39–67; CSORBA Dávid, *Ortodoxia és puritanizmus Szatmárnémeti Mihály Dominicájában = Studia Litteraria*, 36(1998), 98–120; CSORBA Dávid, *Doctrina és pietas Misztótfalusi Kis Miklós kiadói tevékenységében = Könyv és Könyvtár*, 29(2007), 154–165.

¹⁸ FAZAKAS Gergely Tamás, *Técsi J. Miklós Lilium humilitatisának (1659) kiadástörténete - szövegközléssel = Könyv és Könyvtár*, 28(2006), 53–146.

Függelék

*Apáti Madár Miklós omniáriumába bejegyzett kötetei*¹⁹

A jegyzék átírása az eredeti forrás alapján történt. A tételek azonosítása során minden esetben az első, vagy a fellelhető legkorábbi kiadást tüntettem fel.

117. *Deusingii Metaphysica N. T. p.*

Deusing, Anton

Antonii Deusingii Synopsis philosophiae primae seu Compendium metaphysicae vulgo dictae: publicis disputationibus exhibitum ac ventilatum. Harderwijk, Nicolaes van Wieringen, 1644.

118. *Gram(matica) Goleo Welleriana.*

Köber, Johann Friedrich

Grammatica Graeca harmonica Golio-Welleriana, ita concinnata, ut qui alterutri adsuetus, hanc nullo prope negotio usurpare... possit. Leipzig, Johann Friedrich (I) Gleditsch, 1684.

119. *Ars Cogitandi.*

Arnauld, Antoine

Logica sive Ars cogitandi. London, John Martin, 1677.

120. *Matt(hiae) Nogradi Explan(atio) Ep(istolarum) ad Rom(anos)*

Nógrádi Mátyás

[1] Epistolae ad Romanos scriptae. Brevis explanatio, triplici methodo ornata, videlicet I. analytica, II. explicatoria, III, practica. In... schola Debrecziensi publice proposita et expensa in gratiam suorum auditorum a die 25. Apr(ilis) ad diem 17. Junii eiusdem ami finita.

[2] Huic accessit explicatio orationis Dominicae quaestionalis.

[3] Una cum aliquot Scripturae Sacrae allegoriarum elucidatione. Debrecen, Fodorik Menyhért, 1651. – *RMNy III*, 2361.

121. *Log(ica) Dieterici et Rhetorica.*

Dieterich, Conrad

Koll. 1. Analysis logica evangeliorum: quae diebus fesits in ecclesia proponi solent. Giessen, Nikolaus Hampel, 1607–1611.

Koll. 2. Epitome praeceptorum rhetoricae: in usum classicorum inferiorum ex institutionibus rhetoricis collecta. Giessen, Nikolaus Hampel, 1617.

122. *Bullingeri Comp(endium) Chr(istinae) Relig(ionis)*

Bullinger, Heinrich

Compendium christianae religionis. Zürich, Christoph (I) Froschauer, 1556.

¹⁹ Korábban közölte: *Adattár* 14, i. m. 320–324.

123. *Stegmanni Photinianismi*.
Stegmann, Josua
Photinianismi hoc est, succinta refutatio errorum Photinianorum. Frankfurt am Main, Daniel Aubry, 1626.
124. *Aphorismi Cloppenburgii*.
Cloppenburg, Johann
Aphorismi theologiae christianae ex scripta prophetica et apostolica demonstrati. Franeker, Idzardus Balck, 1648.
125. *Fuschii Instit(utiones) Medic(inae)*
Fuschius, Leonhartus
Institutionum medicinae libri V. Lyon, Thomas Guarin, 1555.
126. *Gronovii Observa(tio)nes*.
Gronovius, Johann Friedrich
Johannis Frederici Gronovii Observationum libri tres. 2. ed. Leiden, Daniel van Gaasbeeck, 1662.
127. *Sculteti Annales B. K. p.*
Scultetus, Abraham
Annalium evangelii passion per Europam decimo quinto salutis partae seculo renovati. Heidelberg, Jonas Rosa, 1618.
128. *Cloppen(urgii) Gangraena Anab(aptisticae)*
Cloppenburg, Johannes
Gangraena theologiae anabaptisticae disputationibus. Franeker, Idzardus Balck, 1645.
129. *Ursini Catechisatio*.
Ursinus, Zacharias
Catechismus oder christlichen unterricht. Heidelberg, Johann Mayer, 1563.
130. *Bucani Loci Communes*.
Bucanus, Guillelmus
Institutiones theologicae, seu Locorum communium christianae. Bern, Jean Le Preux, 1602.
131. *Maresii Anti Tirinus in 2b(us) volumin(ibus)*
Maresius, Samuel
Samuelis Maresii Theologiae elencticae nova synopsis, sive Index controversiarum a Jacobo Tirino. Groningen, Johannes Nicolaus, 1646.
132. *Scultetus in Ep(istolam) ad Rom(anos)*
Scultetus, Abraham
Abrahami Sculteti et Johannis Bockstadii concionatorum Heidelbergensium in Epistolam ad Romanos concionum. Heidelberg, Jonas Rosa, Johann Lancelot, 1619.
133. *Bidemb(achii) Promptuarium*
Bidembach, Felix
Promptuarium connubiale. Tübingen, Georg Gruppenbach, 1605.
134. *Comment(arii) in Horatium*.
Nem azonosítható.

135. *Whitakeri Praelectiones.*
Whitaker, William
Praelectiones... Guilielmi Whitakeri... in quibus tractatus controversia de ecclesia contra pontificios, inprimis Roberti Bellarminum. Cambridge, John Legate, 1599.
136. *Thomasii Dictionarium.*
Thomasius, Thomas
Dictionarium summa fide ac diligentia... historicum et poeticum. Cambridge, John Legate, 1592.
137. *Praeconia Gelejini in 2b(us) vol(uminibus)*
Geleji Katona István
Praeconium evangelicum, in quo evangelia omnia anniversaria, vulgo Domincalia vocitata concionibus CCXII... explicantur ac enarrantur. Gyulafehérvár, typ. Principis, 1638. – *RMNy* 1720.
138. *Ejusd(em) Valcsag Titka.*
Geleji Katona István
Valtsag-titka, azaz az örök Igenek a megváltó Messiás Christ(us) Jesusnak... megtestesülése, születése, környül-metéltetése, szenyvedési, halála, el-temetése, feltámadása, menyben-menése, Attya jobjára-ülése és Sz. Lelket küldése felöl valo keresztyéni titkos tudomány. Várad, Szenczi Kertész Ábrahám, 1645. – *RMNy* 2124.
139. *Encyclopaedia Alstedii.*
Alsted, Johann Heinrich
Encyclopaedia, septem tomis distincta. Herborn, Christoph Corvinus, 1620.
140. *Calepini Diction(arium) Undecim Ling(uarum)*
Calepinus, Ambrosius
Dictionarium undecim linguarum. Venezia, [s. n.], 1506.
141. *Leusdenii Philol(ogus) Hebraeus.*
Leusden, Jan
Philologus Hebraeus, in quo pleraeque questiones generales philologico-Hebraicae concernentes textum Hebraeum V. T. pertractantur. Utrecht, Meinard van Dreunen, 1656.
142. *Ejusd(em) Philol(ogus) Hebr(aeo) Mixt(us)*
Leusden, Jan
Philologus Hebraeo-mixtus, una cum spicilegio philologico continente decem quaestionum et positionum praecipue philologico-Hebraicarum et Iudaicarum centurias. Utrecht, Henrick Versteegh, 1663.
143. *Ejusd(em) Phil(ologus) Hebr(aeo) Graecus*
Leusden, Jan
Philologus Hebraeo Graecus generalis, continens quaestiones Hebraeo-Graecas, quae circa Novum Test. Graecum fere moveri solent. Utrecht, Anthony Smijtegelt, 1670.

144. *Ej(Leusdem) Clavis Hebraic(a) Vet(eris) Test(amenti)*
 Lausden, Jan
 Clavis Hebraica Veteris Testamenti. Utrecht, François Halma, 1683.
145. *Wittich(ii) Theol(ogia) Pacif(ica)*
 Wittich, Christoph
 Theologia pacifica, in qua varia problemata theologica inter reformatus theologos agitari solita ventilantur. Leiden, Aernout Doude, 1671.
146. *EjUSD(em) Consensus Veritatis*
 Wittich, Christoph
 Christophori Wittichii Consensus veritatis in scriptura divina et infallibili revelatae cum veritate philosophica a Renato Des Cartes. Nijmegen, Adriaen Wyngaerden, 1659.
147. *EjUSD(em) Aphorismi in Scriptis.*
 Wittich, Christoph
 Investigatio Epistolae ad Hebraeos et positiones sive Aphorismi universam theologiam adumbrantes. Amsterdam, Johannes Wolters, 1691.
148. *Jo(annis) Mejeri Uxor Christiana*
 Meier, Johann
 Uxor Christiana sive De conjugio inter duos deque incestu et divortiis, dissertationes tres. Amsterdam, Johannes (II) Janssonius van Waesberge, 1688.
149. *Lux in Teneb(ris) N(icolai) Arnoldi.*
 Arnold, Nicolaus
 Lux in tenebris, seu Brevis et succincta vindicatio simul et conciliatio locorum Vet. et Novi Testamenti, 2. ed. Franeker, Johannes Wellens, 1665.
150. *Christ(iani) Matt(hiae) Theatr(um) Histor(icum)*
 Matthias, Christian
 Theatrum historicum, continens vindicas divinas et praemia christianarum virtutum. Amsterdam, Lodewijk (III) Elzevir, 1648.
151. *Gisb(erti) Voetii Ascetica.*
 Voetius, Gisbertus
 Ta Askētika sive Exercitia pietatis, in usum juventutis academicae nunc edita. Gorinchem, Paulus Vinck, 1664.
152. *Ant(onii) Le Grand Hist(oria) Naturae.*
 Grand, Antonio le
 Historiae naturae, variis experimentis et ratiociniis elucidata. London, John Martin, 1673.
153. *Jac(obi) Altingae et Joan(nis) Buxt(orffii) Gram(matica) Hebr(aica) in uno vol(umine)*
 Koll. 1. Alting, Jacob
 Fundamenta punctationis linguae sanctae, sive Grammatica Hebraea. Groningen, Jan Cöllen, 1654.
 Koll. 2. Buxtorf, Johannes
 Thesaurus grammaticus linguae sanctae Hebraeae. Basel, Konrad von Waldkirch, 1609.

154. *Jo(hannis) Cocceji Summ(a) Foeder(is)*
Coccejus, Johannes
Summa doctrinae de foedere at testamento Dei. Leiden, Officina Elzeviriana, 1654.
155. *Vellejus Paterculus.*
Velleius Paterculus
Historiae Romanae libri duo. Basileae, Johannes Froben, 1520.
156. *Jac(obi) Gaillardi Sára et Hágár:*
Gaillardus, Jacobus
Disputatio theologica prima. Sara et Agar, hoc est, de numero et naturae foederum Dei cum hominibus. Leiden, Johannes Elzevier, 1668.
157. *Historia Anglicana Amiati Principis Wilhel(mi) 3.*
Nem azonosítható.
158. *Ant(onii) Le Grand Institutio Philosophiae N. T. p*
Grand, Antonio le
Institutio philosophiae secundum principia Ren. Descartes. London, John Martin, 1672.
159. *Jo(hannis) Posaházi Catechisatio.*
Pósaházi János
Igazság Istápja, avagy Olly catechismusi tanítás, mellyben a' keresztyén reformata vallás böven megmagyaráztatik, és az ellen tusakodó fortélyos patvarkodások ellen (jelesben a' mellyeket a' nagy Kalauzos könyv helyyel-helyyel elő-állatot) óltalmaztatik. Sárospatak, Rosnyai János, 1669. – *RMNy* 3591.
160. *Caspari Sibelii Homilia.*
Sibellius, Caspar
Homiliae septem in Matth. XVIII vers. 5. 6. 7. 8. 9. de cavendis scandalis et refraenandis pravis affectibus. Amsterdam, Deventer, Johannes Janssonius, 1646.
161. *Wil(helmi) Mommae Oecon(omia) Tempor(um)*
Momma, Wilhelm
Oeconomia temporum demonstrata. Leiden, Felix Lopez de Haro, 1668.
162. *Usserii Annales V(eteris) T(estamenti)*
Usserius, Jacobus
Annales Veteris Testamenti a prima mundi origine deducti... ad Maccabaicorum initio producta. London, James Flesher, 1650.
163. *Jo(hannis) Comaromi Christus Sol.*
Komáromi A. János
Christus Sol, seu Astronomia Christiana. Leiden, Jordaan Luchtman, 1686. – *RMK III*, 3404.
Megjegyzés: Apáti üdvözlő verset írt a peregrinustársra művéhez. A kötetet Komáromitól kaphatta ajándéku.
164. *Historiae Comp. Hung(arico) idiomate.*
Nem azonosítható.
165. *Bibliotheca Ravanelli in duobus voluminib(us)*
Ravanellus, Petrus

- Petri Ravanelli... Bibliotheca sacra, seu Thesaurus scripturae canonicae amplissimus. Geneva, Pierre Chouët, 1650.
166. *Gram(matica) Latina Georg(ii) Molnár*
Molnár Gergely
Elementa grammaticae Latinae pro recta scholasticae juventutis institutione ex praecipuis grammaticorum praeceptis. Kolozsvár, Georg Hoffgreff, 1556. – *RMNy* 136.
167. *Irenicum Otrokocsii T(ekintetes) Galambos Fer(enc) Uramnál*
Otrokocsi Fóris Ferenc
Eirenikon, seu Pacis consilium pro unione et concordia ad fratres protestantes. Franeker, Hans Gyselaar, 1692. – *RMK III*, 3727.
168. *Potterus de numero 666. Tek(intetes) Gal(ambos) Fer(enc) Uramnál.*
Potter, Francis
Interpretatio numeri 666. Amsterdam, Jacob de Jonge, 1677.
169. *Magn(us) Alb(ertus) T(ekintetes) Galambos Fer(enc) Ur(am)nál*
Opera omnia. Venezia, Gregorius de Gregoriis, 1494. (?)
170. *Specimen Artis Ratiocinandi Tek(intetes) Szirmai Miklos Ur(am)nál*
Küffelaer, Abraham Johann
Specimen artis ratiocinandi naturalis et artificialis ad pantosophiae principia manuducens. Hamburg, Heinrich Kunraht, 1684.
171. *Virgilius nitidissimus Füzesseri László Kom(ám) Uramnál.*
Nem azonosítható.
172. *Graec(um) Test(amentum) Szobosz(lai) Samuel Öcsém Uramnál.*
Nem azonosítható.
173. *Kabai Gell(ért) Hegyes Ösztön Tiszt(eletes) Vári Mih(ály) Kom(ám) Ur(am)nál.*
Kabai Bodor Gellért
Hegyes ösztön a sátánnak angyala. Debrecen, Rosnyai János, 1678. – *RMK I*. 1220.

*Adománya a Debreceni Református Kollégiumnak*²⁰

Celeberrimus ac Clariss(im)us D. Nicolai Apáti Patriam Coelestem Salutaturus Almae Matri Scholae Debr(ecinae) hos libellos ex suis legari voluit:

- [1] *Amesij Medullam Theol(ogiae)*

TtREK –

Operum Guilielmi Amesii volumen secundum, quo continentur Didactica, Medulla theologiae, Casus conscientiae, Puritanismus anglicanus, et Tractatus de origine sabbathi, et die dominico. Amsterdam, Johannes Janssonius, 1658.
Megjegyzés: Elveszett.

²⁰ *Adattár* 14, i. m. 304.

- [2] *Exegetica ejusdem et Textualia*
TtREK C 1117
Operum Guilielmi Amesii volumen primum, quo continentur Exegetica et textualia (comment. Psalmos, epist. Petri, Sciagraphia catecheseos). Amsterdam, Johannes Janssonius, 1658.
Poss: Ex libris Nic(olai) Apáti compar(avit) Lugd(uni) Batav(orum) A(nno) 1685. mpr.
- [3] *Elenchtica particularia contra Remonstr(antes)*
TtREK C 1117
Operum Guilielmi Amesii volumen quintum, quo continentur Elenchtica particularia contra remonstrantes. Amsterdam, Johannes Janssonius, 1658.
Poss: Ex libris Nic(olai) Apáti compar(avit) Lugd(uni) Batavorum) (Anno) 1685. mpr.
- [4] *Enervatus Bellar(minus) ejusdem opera (!)*
TtREK C 1117
Operum Guilielmi Amesii volumen tertium, quo continentur Scriptum elenchticum contra papistas vid(e) Bellarminus Enervatus in quator tomos divisus. Amsterdam, Johannes Janssonius, 1658.
Poss: Nic(olaus) Apáti compar(avit) Lugd(uni) Batavorum) A(nno) 1685. in quinque voluminib(us) mpr.
- [5] *Coronide ad Collationem Hagiensem*
TtREK C 1117
Operum Guilielmi Amesii volumen quartum, quo continentur Elenchtica particularia contra remonstrantes, Coronis ad collationem Hagiensem et Antisynodalia. Amsterdam, Johannes Janssonius, 1658.
Poss: Nic(olaus) Apáti comp(aravit) Lugd(uni) Batavorum) (Anno) 1685. mpr.
1724 octobris. Quos p(ro) t(empore) B(iblio)th(ecarius) Mich(ael) Kápolnási

Possessorbejegyzései alapján azonosított kötetei

DEENK 700.566

Guevara, Antonio

Feiedelmeknec serkentő oraia, az az Marcus Aurelius csaszarnac eleteröl az hires Gueuarai Antaltol... irattatot három könyvec. Ford. Draskovich János, Prágai András. Bártfa, Klösz Jakab, 1628. – *RMNy* 1400.

Poss: Ex libr(is) Laur(entii) Sonká(di?)

Dei gra(ti)a Demetrii K. Nánási

Ex oblatione Possidet Petrus Gönyüi

Ez meg böcsülhetetlen Könyvet n(agytiszteletű) b(oldog) e(mlékezetű) Lisznyai Pál Debr(eczeni) Professor publicus es privatus Praeceptorom, és Édes Atyam idősbik Apati Miklós Uraimék kényszerétésekbül mint ifju Debreczeni Deákságomban rendszerint egyszeris (!) mászszoris Annis 1683. es 1684. által olvastam. Másodszor Tekéntetes és Meltoságos Ur GALAMBOS FERENCZ Uram Udvari Praedikatora levén, A(nnis) 1694. etc. Hogy az Udvari állapathoz

okosabb légyek és eloquentiat, facundiát acquirályyak succisivis horis nagy haszonnal által ismét olvastam. Harmadszor, már vénségemben recolligálni, ujjétani akarván Iffjuságomban szerzett tudományocskámat hozzá fogék Toronyai Praedikátorságomban A(nno) 1717. Prima die Canicularium dierum és el vigezém rendszerint való által olvasását 1 Septembr(is) hora 1 pomeridiana. N(icolaus) A(páti) N(icolai) F(ilii) N. N.

Megjegyzés: BÁN 1958, i. m. 372. A H3 levél verzóján található bejegyzés közlésében néhány apró hibát és egy szócserét javítottam.

TtREK Rmk 156

Melius Juhász Péter

Herbarium az faknac füveknec nevekről, természetekről és hasznairól. Kolozsvár, Heltai Gáspárné, 1578. – *RMNY* 413.

Poss: Ex lib(ris) Nicolai Apáti de Debr(eczen) de Matre Nepotis Authoris

Megjegyzés: BÁN Imre, *Melius Juhász Péter (1536?–1572) = Uő, Eszmék és stílusok*, Irodalmi tanulmányok, Bp., Akadémiai, 1976, 81, 44. jegyz. ; *Adattár* 14, i. m. 324.

A kötet kéziratos recepteket tartalmaz.

TtREK K 1023

Scaliger, Joseph Justus

Josephi Scaligeri... opus de emendatione temporum. Geneva, Pierre de la Roviere, 1629.

Poss: Patrio Senatui Amplissimo, Christianissimae Debrecinensium Reipubl(icae) Coronae, in pignus filialis obsequii, offert Nicolaus Apáti, redux e' Belgio. A(nn)o 1690. 14 Cal(endae) Julii n. s. mpria.

Liberae Regiaeque Civitatis Debrecz(inensis) ejusque Collegii.

Delatus in Bibliothecam Anno D(omi)ni 1717 die 4. Augusti presente Sam(uele) (Mádi?)

Megjegyzés: BÁN 1958, i. m. 439.

TtREK F 520

Bourignon, Antoinette

Koll. 1., Lapis Lydius ad aurum verae charitatis ab aere inauratio charitatis fucatae discernendum... Amsterdam, Pieter Arents, Hamburg, Claes Floris, 1676.

Poss: Ex oblatione Celeberrimi D(omi)ni Petri Poi(ret) Viri amicissimi(mi) possidet Nico(laus) Apáti P. D. A. 1688. 14. N(ovembris) Amstelod(ami) mpria.

Koll. 2. Renovatio spiritus evangelici. Amsterdam, Jan (II) Riewertsz, Pieter Arents, 1688.

Poss: Ex oblatione gratuita Celeb(errimi) ac Clarissimi D(omini) Petri Poiret amic(itiae) certissimi, possidet Nicol(aus) Apáti P. D. A. 1688. 14. Nov(embris) Amstelod(ami) ms.

Koll. 3. Tractatus admirabilis de vera virtute. Amsterdam, Pieter Arents, 1678.

Megjegyzés: OLÁH 2006, i. m. 183–192.

TtREK G 2588

Iamblichus de mysteriis Aegyptiorum, Chaldaeorum, Assyriorum. Proclus in Platonium Alcibiadem de anima, atque daemone, idem De sacrificio et magia. Porphyrius de divinis atque daemonib(us). Psellus de daemonibus. Mercurii Trismegisti Pimander. Ejusdem Asclepius. [Geneva?] Jean (II.) de Tourmes, 1607. *Poss*: Ex libr(is) Nic(olai) Apáti mpria. Ex donatione Nobilissimi Domini Andreae, Familiaris Magnifici D. Joan(nis) Methlen Magistratus Jarasslaviensis Hospitis sui gratissimi, possidet Nic(olau)s Apáti H(ungarus) Jarasslaviae in Polonia 1690. 8. Jan(uarius) *Megjegyzés*: Eddig ismeretlen kötet.

OLÁH, RÓBERT

The literacy of a Calvinist pastor Apáti Madár Miklós' readings

Miklós Apáti Madár (1662–1724), Hungarian pastor (and physician), was graduated in the Low Countries. Concerning his book culture, we can gain information from his written omniarium and album amicorum, his dissertations at the University of Leiden and the *Vita triumphans civilis* (1688). The fragmentary inventory of his 57 books (1692–1696), which he shared with his environment after his return. In his works he cited more than 160 authors. The Holy Bible was his fundamental source, and he has read also classical authors, historians and the members of Hugo Grotius' school in constitutional theory. Puritanism and Coccejanism influenced him, but he knew the orthodox reformed authors as well. He was a committed follower of the philosophy of Descartes. Five of his books remained to our age, testifying that he was interested in the Renaissance Neoplatonism, the Hermetic teachings, the Protestant Mysticism, and possibly, the Kabbalah.

LÖKÖS PÉTER

Ponam thronum eius sicut dies coeli

Egy 17. századi német prédikáció I. József magyar királlyá koronázásáról és Eger 1687-es visszafoglalásáról

Az egri vár kora újkori hadtörténetét, mindenek előtt az 1552-es és az 1596-os ostromot, számos, a kutatók előtt jól ismert mű dolgozta fel. Időről-időre felbukkan azonban egy-egy, főleg 16–17. századi egri vonatkozású idegen nyelvű könyvészeti emlék, amely eddig nem vonta magára a szakemberek figyelmét, és amely új szemponttal gazdagítja az Eger történelmére vonatkozó képet. Tanulmányomban egy olyan, eddig nem vizsgált német nyelvű prédikációt szeretnénk bemutatni és elemezni, amelyben Eger 1687-es visszafoglalása kap központi helyet.

Ha a prédikáció szerzőjének, Balthasar Knellingernek az életét kívánjuk bemutatni, nem vagyunk könnyű helyzetben, hiszen amint Sandra Binder, a Knellingerről szóló egyetlen kisonográfia szerzője is hangsúlyozta: „Von einer Sekundärliteratur zu Balthasar Knellinger kann im eigentlichen Sinne nicht gesprochen werden. In der Regel finden sich kurze Erwähnungen biographischer oder bibliographischer Art.”¹ Életét – Binder összegző kutatásaira támaszkodva – a következőképpen vázolhatjuk fel. Knellinger 1634. április 23-án született a bajorországi Viechtachban. 1652. július 9-én lépett be a jezsuita rendbe, belépése után Ingolstadtban tanult filozófiát és teológiát, majd Eichstättben szentelték pappá 1665-ben.² Ettől kezdve a müncheni Szent Mihály jezsuitakollégium hitszónoka volt.³ 1685 és 1688 között Augsburgban volt székesegyházi hitszónok. Megbecsültségét bizonyítja, hogy ez utóbbi tisztséget jezsuitaként betölthette.⁴ 1696. július 2-án hunyt el Münchenben.

Az utókor alapvetően pozitívan értékelt Knellinger prédikátori tevékenységét.⁵ Franz Anton Veith augsburgi tudóslexikona⁶ és erre hivatkozva az Augustin és Alois

¹ BINDER, Sandra, *Pater Balthasar Knellinger SJ (1634–1696). Ein bayerischer Prediger des Barock*, Oberviechtach, Stadt Oberviechtach, 2008 (Oberviechtacher Museumsschriften, 2), 22.

² Uo., 20.

³ A müncheni jezsuiták ekkoriban elsősorban a lelkipásztorkodás olyan területein fejtették ki tevékenységüket, mint a betegek, katonák, foglyok lelki gondozása.

⁴ BINDER 2008, i. m. 20.

⁵ Műveit I. *Katalog gedruckter deutschsprachiger katholischer Predigtsammlungen*, unter Mitw. von FRANZ M. EYBL, HEINRICH KABAS, ROBERT PICHL und ROSWITHA WOYTEK hg. von Werner Welzig, Bd. I., Wien, Verlag der Öst. Akad. d. Wiss., 1984 (Öst. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl., Sitzungsberichte, 430.), 194–197; Bd. II., Wien, 1987, 682–683.

⁶ VEITH, Franz Anton, *Bibliotheca Augustana, complectens notitias varias de vita et scriptis eruditorum, quos Augusta Vindelica orbi litterato vel dedit, vel aluit*, Alphabetum X, Augsburg, 1793, 41–42.

de Backer által összeállított *Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus* azon túl, hogy megemlíti augsburgi prédikátori tevékenységét, még csak a műveit sorolja fel⁷, Joseph Kehrein viszont prédikátori képességeivel kapcsolatban már így fogalmaz: „Ein fleißiger Prediger war der Jesuit Balthasar Knellinger, der ziemlich fließend spricht, sollte die Würde der Kanzel auch nicht überall gewahrt sein. Die Disposition ist übersichtlich und der Text oft, wenn auch nicht immer erschöpft.”⁸ Johann Nepomuk Brischar Németország katolikus hitszónokairól összeállított művében azt írja, hogy Knellinger prédikációinak felépítése, tagolása, stílusa, illetve a szerző erudíciója mind azt bizonyítják, hogy első rangú hitszónok volt.⁹

Az érdeklődés középpontjában azonban szinte kizárólag Knellinger vallásos tárgyú beszédei álltak, és a kutatók alig foglalkoztak török tárgyú prédikációival, pedig ezek fontos szövegemlékei a 17. századi német antiturcica irodalomnak. Csak Sandra Binder mutatja be őket nagyon röviden kis könyvében.¹⁰ A most tárgyalandó beszéd a négykötetes *Predigten Zu Zeit deß Türken-Kriegs Von Anno 1683. In welchen das Christen-Volk Zur Buß / vnd Andacht / Dann auch Zu Lob- vnd Dank-Sprechung Auffgemahnet worden*¹¹ című prédikációgyűjteményben olvasható. Szerzőnk az első kötet előszavában az antik gyökerekre visszanyúló 'sapientia et fortitudo' toposzt felhasználva indokolja, miért készítette ezeket a prédikációkat:

„Degen / vnd Feder haben einander zu allen Zeiten gute Dienst geleystet: vnd so bald nur der Soldat mit gespitzter Klinge wider den Feind außgezogen / hat gleich auch einer auß den Schrift-Stellern sein Feder zuspitzen angefangen. Vnderweilen zwar ist die Kriegs-Kunst mit der Schreib-Kunst in so enge Verbündnuß eingetretten / daß sie sich beyde auff ein Hand / welche so wol den Degen / als die Feder führen solte / zusam versprochen.”¹²

Így tett már Julius Caesar is, aki tollával leírta mindazt, amit kardjával tett – fűzi még hozzá. Majd így folytatja gondolatmenetét: „Gemeiniglich aber seynd zu so vngleicher Dienst-verrichtung zwey Händ erforderet worden / deren eine zwar den

⁷ BACKER, Augustin et Alois de, *Bibliothèque des écrivains de la compagnie de Jésus ou notices bibliographiques*, Cinquième série, Liège, L. Grandmont-Donders, 1859, 375–376.

⁸ KEHREIN, Joseph, *Geschichte der katholischen Kanzelberedsamkeit der Deutschen von der ältesten bis zur neuesten Zeit. Ein Beitrag zur allgemeinen Literaturgeschichte*, Bd. I., Regensburg, G. Joseph Manz, 1843, 83.

⁹ BRISCHAR, Johann Nepomuk, *Die katholischen Kanzelredner Deutschlands seit den drei letzten Jahrhunderten. Als Beitrag zur Geschichte der katholischen Kanzelberedsamkeit, sowie als Material zur practischen Benützung für Prediger*, Bd. III/2, *Die Kanzelredner aus dem Jesuitenorden*, Schaffhausen, Hurter'sche Buchhandlung, 1868, X–XI.

¹⁰ Vö. BINDER 2008, i. m. 37–39.

¹¹ KNELLINGER Balthasar, *Predigten Zu Zeit deß Türken-Kriegs Von Anno 1683. In welchen das Christen-Volk Zur Buß / vnd Andacht / Dann auch Zu Lob- vnd Dank-Sprechung Auffgemahnet worden*, Bd. I–IV, München, In Verlegung Johann Hermann von Gelder, / Chur-Fürstl: Hof-Buch-Handlern, Gedruckt bey Sebastian Rauch, 1687–1692.

¹² KNELLINGER I. köt., 1687, i. m. unpag.

Degen in Blut / die andere aber die Feder in Dinten eingedunket.”¹³ Ő azonban csak „fél szolgálatot” tud tenni és a hadi eseményeket tollával örökíti meg. Mind Julius Caesar példaként való említése, mind a ’kard és toll’ fontos eleme volt a már a humanizmus korában is népszerű toposznak, mely voltaképpen az uralkodó réteg ideálját volt hivatva megtestesíteni.¹⁴ Az előszó egy másik, később még tárgyalandó helyén Knellinger külön is kitér arra, hogy ő írásaival kívánja kivenni részét a török ellen vívott háborúból.

A barokk prédikátorok a rétorika által előírt öt fázis szerint írták meg beszédeiket.¹⁵ Az ’inventio’ feltételezi a téma kiválasztásánál a lehetséges források alapos áttanulmányozását és amint Urs Herzog kiemelte: „[...] obschon richtig ist, daß Christus am Kreuz und mithin die Schrift das erste und letzte ’Suchbuch’ zu sein hat, so ist doch ein Prediger, und erst recht einer des 17. und 18. Jahrhunderts, ohne eine größere oder kleinere Bibliothek, mindestens ein ’Notbibliothekchen’, schwer denkbar.”¹⁶ Szükségessé tette az ilyen kis könyvtárak használatát az időhiány, hiszen egy papnak sok prédikációt kellett tartani, és esetleg az is, hogy az illető szerényebb képességekkel volt megáldva. Különösen a falusi, illetve a kezdő papoknak volt nagy szüksége például prédikációgyűjteményekre segédeszközként.¹⁷ A 17–18. századi prédikációk kiadásának ugyanis fontos célja volt „a hitszónokok gyakorlati segítése, amely feltehetően jóval egyszerűbb megoldásokat kínált az érintettek számára, mint az elméleti retorikai segédkönyvek átböngészése”.¹⁸ Egy beszédgűjtemény előszavában a szerző utalhat is a szövegek további felhasználására. Így tesz Knellinger is negatív török-toposzokkal teli előszavában:

„Indessen aber mache ich mir die Hoffnung / es sollen dise meine wenige Predigen auch den Gegenwärtigen nicht vndienlich fallen; jnsonderheit denen in Dörfferen / Märckt / vnd Stätlein hin vnd wider außgetheilten Pfarrherren / Predigeren vnd Seelsorgeren. Dise wurden zuweilen gar recht daran thun wann sie jhre Zuhörer zur Andacht / vnd Gebett / theils zu vermeidung der Sünden / vnd emsiger Tugend-übung auffmahneten / damit der allgütige Gott die Kayserliche / Churfürstliche / vnd andere mit jhnen vereingigte Waffen noch ferners wider den grossen Land-Rauber / vnd Mord-sichtigen Verfolger deß Christlichen Nahmens segnen wölle. Es liget ja freylich denen Hirten ob / alles /

¹³ Uo.,

¹⁴ L. CURTIUS, Ernst Robert, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Tübingen, Basel, Francke, 1993, 176–188. – Magyar vonatkozásaihoz l. BITSKEY István, *Militia et littera (A magyarságkép változatai a kora újkori Európában)* = Uő., *Mars és Pallas között, Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006 (Csokonai könyvtár, 37), 141–156.

¹⁵ Vö. HERZOG, Urs, *Geistliche Wohlredenheit: Die katholische Barockpredigt*, München, C. H. Beck, 1991, 195.

¹⁶ Uo., 197.

¹⁷ Uo., 198–199. L. még MOSER-RATH, Elfriede, *Lesestoff fürs Kirchenvolk. Lektüeranweisungen in katholischen Predigten der Barockzeit = Fabula*, 29(1988), 52–53.

¹⁸ MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, [2010], 29.

was sie nur können / wider einen so rasenden / vnd heißhungerigen Türken-Wolff auff- vnd anzuhezen.¹⁹

Ezen túlmenően azért is hasznosak e beszédek, fejtegeti tovább, mert az alattvalóknak munkájukkal és verítékükkel kell hozzájárulni a még most is tartó török háború folytatásához, illendő tehát, hogy plébánosaik néha vigasztaló hírekkel vidítsák fel szívüket, hogy a hívek láthassák: pénzüket Krisztus dicsőségére és szent Evangéliumának terjesztésére fordítják. Emlékeztessék a plébánosok őket arra, hogy pénzüket Krisztusnak ajándékozták és a mennyben helyezték el kamatra, így a veszteséget nyereségnek fogják tartani vagy legalábbis sokkal könnyebben fogják elviselni.²⁰ Kiemeli még, hogy őt semmi fáradtság sem rettentí el, mert e háború jelentősége mindent megér. Hiszen oly sok rendtársa áldozta életét vagy nem kímélt fáradtságot, hogy a keresztény katonák lelki üdvét szolgálja a háborúban.²¹

Knellinger itt a birodalmi török adókra utal.²² Tudjuk, hogy a Magyarország felszabadítására indított háború költségeinek fedezéséhez nem volt elegendő az osztrák örökös tartományok által előteremthető összeg, szükség volt a birodalom egyéb részeinek adómegajánlására is.²³ Barbarics Zsuzsa kiemeli, hogy I. Lipót és udvara tisztában volt azzal, milyen fontos az alattvalók tájékoztatása a török elleni háború sikereiről, többek között az adómegajánlások ösztönzése végett is, amiben meghatározó szerepe volt a „Neue Zeitung”-oknak.²⁴ A bécsi udvar által folytatott törökellenes propaganda tehát a korabeli politikai rendszer szerves részét képezte. Fontos volt a török veszély, a negatív törökkép hangsúlyozása, hogy megnyerjék a rendeket az adó megszavazására, illetve a közvélemény tájékoztatása arról, hogy milyen sikereket értek el a török elleni háborúban.²⁵ Barbarics nem tér ki részletesen a szószék nyújtotta lehetőségekre, de mint példánk is mutatja, e tájékoztatásban a prédikációknak is fontos szerep jutott. Esetünkben például abban, hogy motíválja a „Türkensteuer” fizetését illetve bizonyítsa az adó hasznosságát. De azért is

¹⁹ KNELLINGER I. köt.1687, i. m. unpag.

²⁰ Uo.

²¹ Uo. – A török elleni harc kereszties háborúként való jellemzése az egész előszón végig vonul, és az egyes prédikációkban is nagy hangsúlyt kap.

²² L. ehhez: *Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*, Hg. von Hösch, Edgar, Nehring, Karl, Sundhaussen, Holm, Wien, Köln, Weimar, Böhlau, 2004, 699–701.

²³ BARBARICS ZSUZSA, „*Türk ist mein Nahm in allen Landen...*”, *Művészet, propaganda és a változó törökkép a Német-római Birodalomban a XVII. század végén = Hadtörténelmi Közlemények*, 113(2000), 340–341. – Ezért nem véletlen, hogy a korabeli röpiratokban nem a magyarok szerepét hangsúlyozzák a török ellen elért sikereknél, hanem a Lotharingiai Károly, Miska Emánuel, Bádeni Lajos vagy Savoyai Jenő vezette császári seregeket.

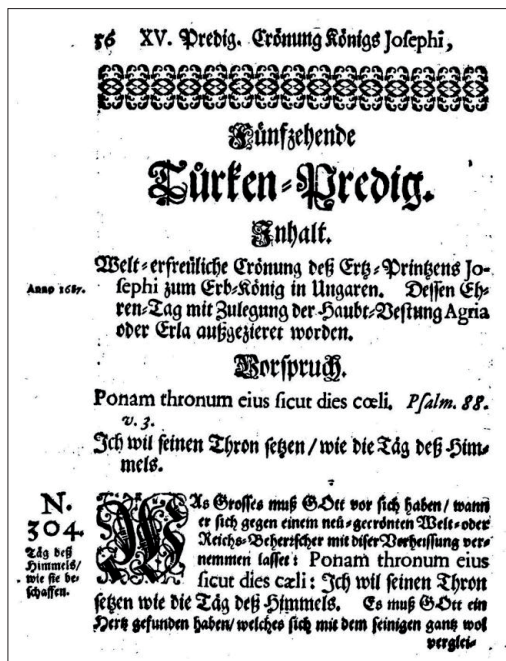
²⁴ BARBARICS 2000, i. m. 341. – A birodalom egyik legfontosabb hírközpontja egyébként épp Augsburg volt. L. Uo.

²⁵ Uo., 342–343. – Ehhez l. még HÖFERT, Almut, *Den Feind beschreiben: »Türkengefahr« und europäisches Wissen über das osmanische Reich 1450–1600*, Frankfurt a. M., New York, Campus, 2003 (Campus Historische Studien, 35), 76.

lényeges volt ez, mert „kezdetben a német fejedelemségekben nem mindenki helyeselte a háborút, amelynek kimenetele akkor még igen bizonytalannak tűnt, és sokan fel is tették a kérdést, vajon nem kellene-e a törökkel megegyezni.”²⁶

A tanulmány tárgyát képező harminchárom oldalas prédikáció címe (*Fünffzehende Türken-Predig*) a többihez hasonlóan csak a sorszámra utal.²⁷ Viszont rögtön a cím után egy tömör tartalmi összefoglaló olvasható: „Welt-erfreuliche Crönung deß Ertz-Prinzens Josephi zum Erb-König in Ungaren. Dessen Ehren-Tag mit Zulegung der Haupt-Vestung Agria oder Erla außgezietet worden.”²⁸ Már ebből is kitűnik: a szerző tágabb dimenzióba helyezi Eger 1687-es visszafoglalását azzal, hogy összekapcsolja I. József magyar királlyá koronázásával.²⁹ A szerző maga nevezi meg prédikációja fajtáját: „Lob- und Ehrenpredig.”³⁰ A szöveg keletkezése egyébként Knellinger augsburgi működésének idejére esik, amint erre két ízben is utal.³¹

A barokk prédikáció tehát elsőrangú kommunikációs lehetőség volt a hatalom számára, hogy a szélesebb közönséget ez úton is tájékoztassa politikai, hadi eseményekről, sikerekről. Jutta Schumann az e körbe tartozó beszédek két csoportját különbözteti meg. Az egyikbe tartoznak az ünnepi prédikációk, amelyeket nagy egyházi ünnepeken, az uralkodóház családi ünnepei vagy jelentős hadi sikerek alkalmából tartottak. Ezen fáradozások eredménye gyakran egy panegirikus mű lett, ami hozzájárult a dicsőített személy pozitív megítéléséhez. E beszédeket általában ünnepi publikum előtt tartották. A másik csoportba azok a prédikációk tartoznak, amelyek nem egy konkrét (ünnepi) alkalomból születtek.³² Knellinger e beszédét témája alapján egyértelműen az ünnepi prédikációk kategóriájába sorolhatjuk.

²⁶ BARBARICS 2000, i. m. 351.

²⁷ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 56–88.

²⁸ Uo., 56.

²⁹ I. Józsefet 1687. december 9-én koronázták magyar királlyá, Rusztem pasa pedig december 17-én adta át az egri várat Antonio Caraffa tábornoknak.

³⁰ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 59, 85.

³¹ Uo., 58, 70.

³² SCHUMANN, Jutta, *Die andere Sonne: Kaiserbild und Medienstrategien im Zeitalter Leopolds I.*, Berlin, Akademie Verlag, 2003 (Colloquia Augustana), 342.

Ennek Augsburgban is hagyománya volt, hiszen tudjuk például, hogy 1678-ban I. József születése alkalmából elrendelték, hogy minden templomban ünnepi prédikációt tartsanak.³³

Mivel a nyomtatott prédikációgyűjtemények elsősorban a papok számára készültek, a 'dispositio'-t rendszerint számozással, bekezdésekkel tették nyilvánvalóvá.³⁴ A használatot megkönnyítendő széljegyzeteket is találunk, amelyek összeolvasva a prédikáció rövid összefoglalását adják.³⁵ Az egyes beszédek Knellingernél is kisebb szakaszokra vannak osztva, amelyeket folyamatos lapszéli számozással látott el, és az egyes bekezdéseknél a lapszéleken nagyon rövid széljegyzeteket is olvashatunk. Ami pedig az 'elocutio'-t illeti, szerzőnk prédikációihoz a 'genus medium'-ot választotta.³⁶

A barokk prédikáció – szintén a retorikai szabályoknak megfelelően – általában három fő részből áll. A bevezetőben informálni kell a hallgatót a témáról, a záró részben a szerző visszatér a bevezetőhöz, e kettő tehát keretet képez. Nagy figyelmet kell fordítani az exordium kialakítására, amelynek azonban nem szabad túl hosszúnak lenni.³⁷ Az exordium esetünkben a 304. és 305. számú szakasz, terjedelme kevesebb, mint három és fél oldal, tehát teljesen megfelel a kívánalmaknak a hosszúságot illetően.

A prédikáció mottójaként a héber számozás szerinti 89. zsoltár 30. verse áll: „Ponam thronum eius sicut dies coeli. Psalm. 88. v. 3. Ich wil seinen Thron setzen / wie die Täg deß Himmels”.³⁸ Az idézet az egész szövegen végighúzódik. Nem véletlenül választotta Knellinger épp a 89. zsoltárból ('Sirató ének Dávid háza felett') a mottót. Ez a zsoltár ugyanis az ún. királyzsoltárok közé tartozik, melyek közös vonása, hogy egy király személyével foglalkoznak.³⁹ A „ponam perpetuum semen eius et thronum eius sicut dies caeli”⁴⁰ mondat Dávid király utódaira vonatkozik, akik örökök Izrael felett fognak uralkodni. „Mivel a királyok Dávid házának tagjai, a dinasztia választottságát kijelentő ünnepélyes isteni ígéret (2 Sám 7) többszörösen visszhangot kap a királyzsoltárokból (2, 6 köv.; 45, 7; 89, 4–5.20–38; 132, 10 köv.).”⁴¹ Az exordiumban Knellinger ezt az idézetet értelmezi. Milyen terve lehet Istennek, ha egy újonnan megkoronázott uralkodóval ezt az ígéretet tudatja: „ponam

³³ Uo., 347–348. – I. Józsefet a harmadik kötet megjelenésének évében, 1690. január 26-án épp az augsburgi dómban koronázták római-német királlyá.

³⁴ HERZOG 1991, i. m. 225–226.

³⁵ Uo., 219–220.

³⁶ Knellinger erről vallott nézeteit hosszasan fejtegeti a *Predjgen / Auf alle / Sonntäg / Deß gantzen Jahrs* [...] (München, 1691) című beszédeggyűjteményének előszavában, vö.: WELZIG 1984, i. m. 194–197. – L. még ehhez HERZOG 1991, i. m. 252–253.

³⁷ Uo., 227.

³⁸ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 56. – Véltetően nyomdahiba folytán az eredetiben nem a 30. vers áll forrásjelölésként, hanem a 3.

³⁹ RÓZSA Huba, *Az Ószövetség keletkezése: Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom- és hagyománytörténetébe*, Bp, Szent István Társulat, 1986, 553.

⁴⁰ *Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1983³, 883.

⁴¹ RÓZSA 1986, i. m. 553.

thronum eius sicut dies coeli”? Olyan szívet kellett találnia Istennek, amelyiket az övével (ti. Dávid királyéval) össze lehet hasonlítani, és éppen ezért megérdemli, hogy Dávid királlyal egyenértékűnek tartsák, ugyanazzal a kegyvel tekintsenek rá és ugyanazokkal a javakkal ajándékozzák meg.⁴² Mit jelentenek azonban a „dies coeli” szavak? – teszi fel a kérdést. A választ Jézus, *Sirák fiának könyve* segítségével adja meg: „Quare dies diem superat et iterum lux lucem? [...] A Domini scientia separati sunt” (Sir 33, 7–8). Tehát Isten bölcsesége folytán a napok nem egyenlőek.⁴³ Ez az egyenlőtlenség azonban kettős. Egyrészt a napok (tkp. a nappalok) téli és nyári hosszúsága közötti különbséget kell alatta érteni, másrészt az Isten (pontosabban egyháza) által bevezetett vásár- és ünnepnapokat, ami által egyes napok különös méltóságra emelkedtek.⁴⁴ Ha már most Isten külön megígéri az uralkodóknak, hogy trónjaikat olyanná teszi, mint az egeknek napjait, akkor azt kell gondolni, hogy a legjobb napokkal ajándékozza meg őket, hiszen „magnum magna decent”.⁴⁵ Ezt követően a fentebbi mottót I. József-re vonatkoztatja:

„Weilen mich dann gedunket / die neü-gecrönte Majestät in Ungaren Josephus, dises Nahmens der Erste / seye der hochgesegnete Favorit, und Günstling / ja wol gar der zartgeliebte Aug-Apfel Gottes / so deüte ich auf ihne auß das schon obverstandene Versprechen Gottes: Ponam thronum eius sicut dies coeli: Ich wil seinen Thron setzen wie die deß Himmels; verstehe aber unter disen Himmels-Tägen die allerausserlesenste Täg / so die Sonne mit sich hereinführen kan [...].”⁴⁶

Így József napjai, ha nem is mind, de többségében csupa válogatott, „égi napok” lesznek, mégpedig itt is kettős értelemben: egyrészt nem rövid, hanem a leghosszabb nyári napok, másrészt csupa vásár- és ünnepnap.⁴⁷

Az exordium gyakran végződik a figyelmes hallgatás kérésével.⁴⁸ De ez hiányozhat is, főleg akkor, ha a szónok a hallgatóság számára ismert és megbecsült vagy már nem fiatal.⁴⁹ Esetünkben sincs ilyen kérés, ennek a hiányát az magyarázhatja, hogy amikor e beszéd keletkezett, akkor Knellinger már körülbelül két éve volt Augsburgban székesegyházi hitszónok. Viszont néha egy fohász állhat az exordium végén, itt is találunk ilyet: „GOTT stehe mir bey mit seiner Gnad; damit ich mein vorhabende Lob- und Ehren-Predig zu glücklicher Endschaft bringen möge.”⁵⁰

A 306. szakasszal kezdődik a beszéd középső része, amit a szerző két részre oszt. Az első részben kifejti, hogy a magyar korona most egy olyan fején van (ti. I. József fején), amelyen sokáig lehet, és ha valaha is lekerül onnan, akkor nem lesz

⁴² KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 56–57.

⁴³ Uo., 57.

⁴⁴ Uo., 57–58.

⁴⁵ Uo., 58–59.

⁴⁶ Uo., 59.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ HERZOG 1991, i. m. 229.

⁴⁹ Uo., 230.

⁵⁰ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 59.

bizonytalan a helye, mint eddig, „dann sie ist anjetzo dem hochpreislichen Hauß Oesterreich erblich aufgesetzt worden / und weist schon / in was für einer Ordnung / sie von einem Hautb zu dem anderen wandern solle.”⁵¹ De csak az Ég tudja, hogy a Habsburg-ház hány fejére fog még szállni e korona. Erősen reméli azonban, hogy ugyanaz mondatik I. Lipótnak fiáról, Józsefről, ami Dávidnak mondatott fiáról, Salamonról: „Stabiliam thronum regni eius in sempiternum: Ich wil bevestigen den Thron seines Reichs in Ewigkeit.”⁵²

Isten azonban a trón öröklésénél különbséget tesz a királyok között. A hű és istenfélő királyoknak koronás utódok hosszú sorát ígéri, akik viszont nem kötelességszerűen teljesítették szolgálatukat, azokat a jogar gyors visszavételével fenyegette. Ezt példákkal is részletesen bemutatja, előbbieik közé sorolva például Dávid királyt, utóbbiak közé Sault.⁵³ „Aus disem erhellet nun kar / daß es ein sonderbare Gab Gottes seye / wann er einem Haus die königliche Cron erbrechtig einhändiget. Dann auf solche Weis bescheret er ihme ein Herrschung / die da seyn solle / Wie die Täg deß Himmels [...] und zwar solche Himmels-Täg / die nicht kurtz / sonder lang tauren / und also wolgemässene Sommer-Täg seyn werden.”⁵⁴ Amelyik király viszont halála után nem tudja gyermekeire vagy valamelyik rokonára hagyni a koronát, hanem a vak szerencsére bízva, annak napjai nem „égi napok” lesznek, hanem olyanok, mint a fűé (vö. Zsolt 103,15), vagyis gyorsan elmúlnak.⁵⁵

Most viszont egy olyan király ül Magyarország trónján, akire a 61. zsoltár hetedik sora illik: „Dies super dies regis adijcies, Du / O GOtt / wirdest hinzulegen Täg über die Täg deß Königs”.⁵⁶ Mert ha e király meg is hal majd, további napok jönnek, és ezek is az ő napjai lesznek. Amíg a dicsőséges Habsburg-ház fennáll, addig az ő napjai is tartanak, és ahányszor csak egy új „felséges” ágacska kihajt, akkor az ő napjai is újra „kizöldülnek”.⁵⁷

Amde mit mondjon a török szultánnak? – teszi fel ezután a kérdést. Hiszen az sok-sok évvel ezelőtt magáhoza ragadta a magyar király címet és kétsége sem volt afelől, hogy a Habsburg-házat elűzheti a magyar trónról. Nos, ennek a véres földrablónak („blutiger Land-Rauber”), a török zsarnoknak („Türkischer Wütherich”) csak azt tudja mondani, amit Izajás mondott a Babilóni birodalomról (mivel most Babilón a török uralma alatt áll):

„Fort hinaus mit dir auß Ungaren / bißhero so hochtrabendes / anjetzo aber so stark gedemütigtes Türken-Geschwader: Non est tibi solium, Es ist allhier kein Thron für dich. Sede in terra, Setze dich auf die Erden. Sede in pulvere, Setze dich in den Staub. Und lerne von dem Staub / quem projicit ventus

⁵¹ Uo., 60.

⁵² Uo.

⁵³ Uo., 60–62.

⁵⁴ Uo., 63.

⁵⁵ Uo., 63–64.

⁵⁶ Uo., 64.

⁵⁷ Uo.

à facie terrae, den der Wind von dem Angesicht der Erden hinweg wähet / daß dein Herrlichkeit nichts als ein lauterer Staub seye [...].⁵⁸

A török uralma tehát mulandó, a szerző itt a német barokk költészetben is gyakori 'por' hasonlatot használja a mulandóság érzékeltetésére. És mondja meg annak is, folytatja, aki a török trónjának árnyékában akart fejedelmként uralkodni, hogy török szokás szerint mindketten üljenek a földre. A szultánnak el kell vesztetni a koronát, utóbbinak pedig a fejedelmi süveget.⁵⁹ Itt csak a lapszéli jegyzetből derül ki, hogy Thököly Imrére utal, akit a szultán 1690. július 8-án, a harmadik kötet megjelenésének évében nevezett ki Erdély fejedelmévé, de Bádeni Lajos október végén ki is üzte Erdélyből. Mivel Knellinger itt múlt időben fogalmaz („als Fürst / hat herrschen wollen”), a beszédet az 1690. esztendő utolsó két hónapjában kellett papírra vetnie. Tehát naprakész volt az információk terén. Ezután külön kiemeli, hogy József Isten kegyelméből lett uralkodó:

„Cron / und Thron gebüren Josepho, von deme wir ein fast gleiches erfüllet sehen / was dorten der Engel bey Luca versprochen: Dabit illi Dominus Deus sedem David patris eius: Es wird ihme GOtt der HErr geben den Sitz Davids seines Vatters. Und wir sehen / daß GOtt der HErr Josepho gegeben hat den Sitz seines Vatters Leopoldi: Ja GOtt hat dises gethan; dann fürwah die Hofnung / daß solches geschehen solte / ware bey Anfang dises letsten Türken-Kriegs dermassen schlecht / daß ihrer vil schon gäntzlich daran verzweiflet.”⁶⁰

A Lukács evangéliumából származó idézet (Lk 1,32) használata itt azért is feltűnő, mert az (az annunciáció részeként) eredetileg nem egy földi királyra vonatkozott, hanem magára Jézusra. A Bibliában jártas olvasónak vagy hallgatónak nyilván eszébe jutott Lukács következő verse (Lk 1,33), amit Knellinger itt nem idéz: „et regnabit in domo Iacob in aeternum et regni eius non erit finis”.⁶¹ Ez is tovább erősíthette a Knellinger által korábban már kifejtett vágyat, hogy tudniillik a Habsburg-ház mindörökké a magyar trónon üljön.

A trónöröklés rendjét igazoló, bibliai párhuzamokkal alátámasztott argumentáció azonban nem csak a korabeli prédikációkban bukkan fel. Hasonló érvelés olvasható például Johann Nicolaus Flämitzer osztrák hadbíró, a bécsi udvar „publicistája” „Ewige Vermählung des Glorwürdigsten Erz-Hauses Oesterreich / mit der Ungarischen Königs-Cron [...]” (Nürnberg, 1688) című könyvében is:

„Und was wolte man mehr / dann daß GOtt / als ein Stifter aller guten und heilsamen Ordnungen / Ausweiß der Heil. Schrifft selbst die Ordnung des Successions-Rechts in dem Reich seines Volkes stabiliret hat: welches nachmahls / wie in dem Biblischen Text klärllich zu lesen / an dem König Salomon / und dessen Sohn / Roboam / als Königlichen Thron:Erben / auf gleiche Weis beobachtet worden /

⁵⁸ Uo., 65.

⁵⁹ Uo., 66.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ *Biblia Sacra* 1983, i. m. 1606

indem die Wort der Heil. Schriftt also lauten / am ersten Ort: und Salomon saß auf dem Stuhl seines Vatters David / und sein Königreich ist sehr fest gesetzt worden / und an dem andern Ort: Und Salomon entschlief in der Stadt David seines Vaters / und sein Sohn Roboam ward König an seine Statt.⁶²

A Dávidra, Salamonra és Roboámra való hivatkozás itt is azt hivatott alátámasztani, hogy nem választott király követte az uralkodót a trónon, hanem az előd fia. Knellinger érvelése tehát megegyezik Flämitzer kortárs politikai iratának érvelésével. Fontos itt utalni Rózsa Huba megállapítására, miszerint Dávid király trónutódlásának leírásánál a bibliai szöveg szerzője is „érezkelteti, hogy a jó és rossz emberi döntések hátterében rejtett isteni vezetés érvényesül: ’mert Jahve így rendelkezett’ (2 Sám 17,14 vö. 2 Sám 11,27; 12,24; 14,14). Kapcsolatban áll a bölcsességi gondolkodással, amely felismeri az isteni irányítást a történelemben, az emberi cselekedetekben [...]”⁶³

Knellinger így érvel ezután: Isten tettei csodálatosak, hiszen korábban csak azért ingatta meg a Habsburgokat a magyar trónon, hogy utána még jobban megszilárdítsa őket ott. A háború, ami egyébként mindent lerombol, itt a Habsburg-ház magyar királyi trónját erősítette meg.⁶⁴ Vagyis a török uralma is Isten akarata volt, hogy ezáltal a Habsburgok magyarországi hatalmát megszilárdítsa. Érdekes párhuzam vonható itt a szintén jezsuita Georg Haidlberger 1678-ban, I. József születése alkalmából az augsburgi dómban tartott ünnepi prédikációjával, amelyben a szerző emlékeztet a Habsburg-ház, illetve I. Lipót által elszenvedett sorscsapásokra, amelyeket úgy értelmez, hogy ezekkel Isten tette próbára őt, s gyermeke születése is Isten ajándéka Lipót szilárd hitéért.⁶⁵

Knellinger szerint a fent kifejtettek miatt kérdéses, hogy a jövőben érvényes-e még a mondás „Bella gerant alij: Tu felix Austria nube.”⁶⁶ Hiszen Ausztria most háború révén nyert sokat. Ezért inkább azt kell mondani, hogy mindkettő, a házasság és a háború is beválik: „Ja daß es so gar mit Kriegen heürate / und mit dareinschlagen Hochzeit halte. Dermalen hat Oesterreich die edelste Princessin Victoria, um welche alle grosse Welt-Herrscher sich inständigest bewerben / zur Ehe bekommen.”⁶⁷ Erre az „esküvőre” a Harsányi-hegynél került sor. Ezzel a szerző az 1687. augusztus 12-én lezajlott és második mohácsi csataként is emlegetett nagyharsányi csatára

⁶² FLÄMITZER, Johann Nicolaus, *Ewige Vermählung des Glorwürdigsten Erz-Hauses Oesterreich / mit der Ungarischen Königs-Cron* [...], Nürnberg bey Johann Ziegern, 1688, 29–30. – L. ehhez *Magyarország története tíz kötetben*, főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv, IV/1, *Magyarország története 1686–1790*, Bp., Akadémiai, 1989, 86; VARGA J. János, *Die Notwendigkeit einer neuen Einrichtung Ungarns nach der Türkenzeit (Einleitung) = Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690)*, Hg. von János Kalmár und János J. Varga, Stuttgart, Franz Steiner, 2010 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 39, Quellen, 1), 47–48.

⁶³ RÓZSA 1986, i. m. 257.

⁶⁴ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 66.

⁶⁵ SCHUMANN 2003, i. m. 348.

⁶⁶ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 67.

⁶⁷ Uo.

utal, amelyben a Lotharingiai Károly vezette keresztény seregek súlyos vereséget mértek a törökökre.⁶⁸

„Victoria” termékenységének számos bizonyítékát adta, folytatja tovább, felsorolva a keresztény kézre került helyeket Szlavóniában és másutt. De mindenek felett áll az, amit a dicsőséges Habsburg-háznak igen gazdag nászajándékként hozott, tudniillik az örökösödést. Ő ebből arra következtet, hogy József napjai vélhetően csupa „égi napok” lesznek, azaz nyári és ünnepnapok.⁶⁹

Ezeknek a trónöröklésről szóló fejtegetéseknek a háttérében az öröklési jog körüli viták és az 1687–88-as országgyűlés áll. Miután I. Ferdinándot 1526-ban királlyá koronázták, arra törekedett, hogy örökösödési szerződések és törvények révén a magyar trónt ne csak fia, hanem az egész Habsburg-ház számára biztosítsa. Az 1538-as váradi békében kimondták, hogy János király halála esetén ország részét akkor is Ferdinánd vagy leszármazottai öröklik, ha Jánosnak fia születne. Ezt az öröklést ismerte el a magyar országgyűlés az 1547. évi 5. törvénycikkben „minden időre”.⁷⁰ „A királyválasztásnak tehát ezekben az időkben már csupán az a jelentősége, hogy az a királyi hatalom, melyet a király öröklési jogán úgyis elnyer, a rendektől származik át a királyra, s nem pusztán «ipso facto» az öröklés jogából és tényéből.”⁷¹ I. Ferdinándtól I. Lipótig – Miksa kivételével – a magyar országgyűlés mindig megválasztotta formálisan azt a főherceget, akit az uralkodó a Habsburg-ház törvényei és szokásai szerint utódjának és magánjogi örökösének kijelölt.⁷² A gyakorlatban erre mindig a primogenitura sorrendje szerint került sor.⁷³

I. Lipót abszolutizmusával és az uralkodói hatalomról vallott felfogásával azonban ellenkezett az a felfogás, hogy a magyar királyi hatalom a magyar országgyűléstől származik. Ő hatalmát Istentől eredeztette az egyház felfogásának és az akkori államelmélet jegyében. Ám „míg a középkori «Isten kegyelméből» uralkodó király választás útján is nyerheti el trónját, s ez a földi hatalomátruházás mit sem változtat királyi hatalmának, jurisdicciójának isteni eredetén, addig az újkori (abszolút) uralkodó összeegyeztethetetlennek látja a választást az ő abszolút hatalmával, melyet szintén Istentől származtatott.”⁷⁴ Mivel az ország döntő részben a császári seregeknek köszönhetően szabadult fel a török uralom alól, Bécs fegyverrel hódított tartománynak tekintette Magyarországot, és ez – Hugo Grotius jogtudós érvelésével összhangban –

⁶⁸ L. ehhez: NAGY László, *A török világ végnapjai Magyarországon*, Bp., Zrínyi, 1986, 169–170; SUGÁR István, *Lehanyatlak a török félhold*, Bp., Zrínyi, 1983, 187–192.

⁶⁹ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 67–68.

⁷⁰ BARTONIEK Emma, *A magyar királykoronázások története*, [Budapest], Magyar Történelmi Társulat, [1939], Reprint, Bp., Akadémiai, 1987 (A Magyar Történelmi Társulat könyvei, 4), 91–92. – A Habsburgok persze különböző szerződésekkel már 1527 előtt is igyekeztek a magyar trónt a maguk számára biztosítani. Vö. CSIZMADIA Andor, KOVÁCS Kálmán, ASZTALOS László, *Magyar állam- és jogtörténet*, szerk. Csizmadia Andor, Bp., Tankönyvkiadó, 1975, 211.

⁷¹ BARTONIEK 1987, i. m. 92.

⁷² Uo., 96.

⁷³ CSIZMADIA, KOVÁCS, ASZTALOS 1975, i. m. 211.

⁷⁴ BARTONIEK 1987, i. m. 97.

jogalapot nyújtott arra, hogy az udvar Magyarországot fegyverrel szerzett jogán saját érdekei szerint rendezze be.⁷⁵ A természetjogi iskola egyébként hatással volt a Kollonich Lipót vezetésével elkészített „Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690)” című tervezetre is, többek között az uralkodói hatalomról írtak vonatkozásában. Lehetővé tette ugyanis, hogy az uralkodói hatalom a jog és az adózás területén korlátozza a nemesség előjogait.⁷⁶

Buda visszafoglalása után Bécsben felismerték, hogy a Habsburg-ház hatalmi érdekei a Magyar Királyság alkotmányának megerősítését követelik meg. Ugyanis ha ezt nem tették volna meg, akkor elveszett volna a hódítások jogalapja is.⁷⁷ A bécsi udvarban az alkotmányos örökös királyság hívei kerekedtek felül, és 1687 októberében Pozsonyban megnyílt az országgyűlés. Törvénybe iktatták a választó királyság helyett a Habsburgok örökös királyságát és eltörölték az Aranybulla ellenállási záradékát.⁷⁸ Ezen túlmenően sikerült elérni, hogy a kilenc éves József főherceget az elsőszülöttségi trónöröklési jog alapján december 9-én megkoronázzák.⁷⁹

Knellinger hosszas érvelése ezen túlmenően jól alátámasztja azt is, amit az első kötet előszavában kifejtett, hogy tudniillik a hallgatóságnak be kell mutatni, hogy a török elleni háborúra tőle elvett pénz nem kidobott pénz, hanem egyenesen Isten tervét valósítja meg, hiszen a háború révén ülhetnek I. József és utódai a magyar trónra.

Ennek az öröklési törvénynek Knellinger magyar rendtársai között akadt egy bírálója is Csete István személyében. Csete beszédei a 18. század legelső éveiben keletkeztek, tehát alig több mint tíz évvel Knellinger prédikációskötetének megjelenése után. Ahogy Knellinger is vallási érvekkel érvelt a trónöröklés mellett, úgy Csete számára is vallási okból elfogadhatatlan a trónöröklési jog, utóbbi ugyanis a középkori idoneitást tartotta elsődleges szempontnak, hiszen a kereszténység nem ismerhet el más jogalapot, csak a keresztény értelemben vett uralomra termettséget, sőt a trónörökös kijelölési jogát a mennyei hatalomra bízva. A választás joga ugyanakkor az országgyűlés joga.⁸⁰

A 313. szakasszal kezdődik a prédikáció középső részének második egysége. Hogy József napjai vélhetően csupa „égi napok” lesznek, azt az is sejteti, hogy koronázása napjának (december 9.) előestéje kettős ünnepnap volt. Máskor az ünnep vigíliája rendszerint bőjti vagy gyásznapi, de itt az ellenkezője történt. December 8-án ünnepelte ugyanis az egész keresztény világ a Szeplőtelen Fogantatás ünnepét, és „an eben disem achten Tag Decembris wurden die Vertrags-Puncten von Übergab der vortrefflichen Vestung Agria oder Erla von Keiserlicher Hand unterschriben [...]”.⁸¹

⁷⁵ Uo., 97–98.

⁷⁶ VARGA 2010, i. m. 32.

⁷⁷ EMBER, HECKENAST 1989, i. m. 84.

⁷⁸ Uo., 85.

⁷⁹ Uo., 86.

⁸⁰ BARTONIEK 1987, i. m. 103–104.

⁸¹ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 68–69.

Ezt az egyezményt azonban Lipót császár valójában december 7-én írta alá.⁸² Annak, hogy Knellinger december 8-át adja meg az egyezmény aláírása napjának, két oka lehet. Vagy olyan szöveg lehetett a forrása, amelyben az egyezmény aláírásának napjaként december 8-át említik, vagy tudatosan „kegyes csalást” követett el, hogy a koronázás napjának előestéje kettős ünnep legyen. Véleményem szerint az utóbbi a valószínűbb. Majd így folytatja beszédét:

„Es ist nicht ohne⁸³ / daß wir an Eroberung⁸⁴ der Ungarischen Haupt-Stadt Ofen den königlichen Reichs-Thron widerum in Besitz genommen; aber so lang uns Erla noch abgangen / so lang haben wir Ofen nit gantz gehabt. Wie da? Und warum nit? Antwort: Erla hanget an Ofen / und Ofen an Erla / eine ist der anderen Mutter / eine der anderen Tochter. Ofen ist die Mutter der Statt Erla; dann nach Brauch der Göttlichen Schrift (massen wir schon daroben in der dritten Predig verstanden) werden alle Stätt / und Stättlein eines gantzen Reichs Töchter der königlichen Sitz- oder Haupt-Statt genennet: Und darum ist freilich Erla ein Tochter zu Ofen. Aber Erla ist auch ein Mutter zu Ofen / dann sie ist die Bischöffliche Haupt-Statt / worunter Ofen gehörig. Ihr müsset eüch nit verwunderen / Geliebte / daß Ofen / wiewolen es die vornehmste Reichs-Statt in Ungaren ist / dennoch kein Bischöffliche Statt seye: Wir dürffen gar nit weit gehen / so sehen wir eben dergleichen in unserer Nachbarschaft. München ist die Haupt-Statt in dem gantzen Chur-Fürstentuhm Beyren / und so gerechnet ist Freysing ihr Tochter; darneben ist München kein Bischöffliche Statt / sonder hat zu ihrer geistlichen Mutter die erstbenante Statt Freysing. Also / sag ich / bekennet sich die Statt Ofen zu Erla / und verehret selbige als ihr Bischöffliche Mutter.”⁸⁵

Nem véletlen, hogy Budával kapcsolja össze itt Egert, hiszen Budát alig több mint egy évvel azelőtt, 1686. szeptember 2-án foglalták vissza a töröktől, és ezzel a Magyar Királyság fővárosa került Habsburg kézre. Annak a Magyar Királyságnak a fővárosa, amelynek királyává most I. Józsefet koronázták, és amelynek visszafoglalását Európaszerte megünnepelték.⁸⁶ A „den königlichen Reichs-Thron widerum in Besitz genommen” megfogalmazással Knellinger arra utal, hogy a Habsburgok joga a magyar trónra nem újkeletű, hanem már régebbi. Ezen túlmenően a Buda és Eger közötti anya-leány kapcsolat azt a célt is szolgálhatta, hogy emelje Eger visszaszerzésének jelentőségét, vagyis hogy nem egy jelentéktelen kis váracska jutott a koronázás előestéjén Habsburg kézre, hanem egy fontos hely. Az egri székesegyházat (a két érsekséget leszámítva) a legelőkelőbb magyar székesegyháznak nevezi, ezzel is tovább emeli jelentőségét. Az egri vár jelentőségével egyébiránt tisztában voltak a keresztény seregek vezérei is, mind Antonio Caraffa mind Lotharingiai Károly szorgalmazták Eger felszabadítását, hiszen a török onnan bármikor hátra támadhatta volna a keresztény seregeket, adózás alatt tartotta Felső-Magyarország megyéinek egy részét és megakadályozhatta volna, hogy a császár megszerezhesse az innentől

⁸² Vö.: SUGÁR István, *Az egri vár története*, Bp., Zrínyi, 2002, 188.

⁸³ „Es ist nicht ohne” = nem alaptalan [azt állítani], nem tagadható.

⁸⁴ „an Eroberung” = elfoglalásával

⁸⁵ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 69–70.

⁸⁶ KNAPP, Éva, RÓZSA György, *Buda visszafoglalása (1686. szeptember 2.) a bécsi Szent Család Társulat röplapján* = *Magyar Könyvszemle*, 123(2007), 216.

Szatmárig terjedő részt.⁸⁷ De megszerzését Miksa Emánuel bajor választófejedelem is nagy fontosságúnak tartotta.⁸⁸

Hálát ad továbbá szerzőnk Szűz Máriának azért, hogy Szeplőtelen Fogantatásának ünnepén eszközölte ki Eger megtisztítását a „török szennytől”. Hiszen Buda öröme így lett teljes. Transzcendentális dimenziót is kap ezáltal Eger megtisztítása a „török szennytől”, hiszen a Szeplőtelen Fogantatás ünnepén történt („an dem Fest ihrer allerreinsten Empfängnuß”), azaz annak az ünnepén, hogy Mária fogantatásától mentes volt az eredendő bűntől. Utalni kell itt arra, hogy a törökellenes motívumok a barokk prédikációkban gyakran összekapcsolódnak Szűz Mária segítségének motívumával.⁸⁹ Majd szerzőnk kijelenti:

„Gleichwol haben wir noch gantze acht Täg / nach vollbrachter Crönung / auf den endlichen Abzug der Türken auß Erla / welcher den 17. Decembris geschehen / warten müssen. Und ich hab mit meiner Predig / von der Crönung / auch biß dahin gewartet. Anjetzo aber seynd die Schwein außgetriben / und haben die Christliche Schäflein ihren vor ungefährlig Jahren verlassenen Schaaf-Stall widerum bezogen.⁹⁰

A datálás pontos: valóban ekkor történt a vár átadása⁹¹, és pontos a hódoltság időtartamának a megadása. Itt a szerző elárulja azt is, hogy eredetileg mikor tartotta a prédikációt. Felbukkan továbbá az 1552-es egi ostromleírások egyik gyakori hasonlata, a juhakol, amit Tinódi Sebestyén említ „Eger vár viadaljáról való éneké”-ben. Itt Ahmed fővezér az ostrom eredménytelenségét látva így korholja Ali pasát:

„Amhát pasát mondják volt az sáncokba,
Igen bosszankodik Ali basára,
Hogy őt hívta ilyen biztatásokba:
Őt senki meg nem várja végházakba.

Rossz akolnak monta vég Egör várát,
Barmoknak mondta az porkolábokat,
Vélők való huszárok, drabantokat.
Ugyan sírva szidja budai basát.

’Mennyet jártam mind ez széles világba,
Sok várakat vívtam sok országokba,
Jobb vitézőkre sem találtam házba,
Mint ez rossz akolnak vélt Egör várba.’” (1540–1551 sor).⁹²

⁸⁷ SUGÁR 2002, i. m. 168–172.

⁸⁸ SUGÁR 1983, i. m. 196.

⁸⁹ POHLMANN, Constantin, *Das Türkenmotiv in der Barockpredigt = Franziskanische Studien*, 38(1956), 214.

⁹⁰ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 70.

⁹¹ Vö.: SUGÁR 2002, i. m. 192–195.

⁹² *Tinódi egi históriás énekei*, A bevezető tanulmány, a szövegátírás és a jegyzetek Sugár István munkája, Eger, Gárdonyi Géza Társaság, 1974 (Gárdonyi Géza Társaság Kiskönyvtára, 2), 139.

Hasonló szavakkal korholja Ahmed Ali pasát Csabai Mátyás „Encomium arcis Agriae” (Wittenberg, 1556) című költeményében is (539–564 sor)⁹³, illetve Christian Schesäus „Ruina Pannonica” (Wittenberg, 1571) című művében (561–568 sor).⁹⁴ Csakhogy Knellingernél pozitív értelemben szerepel a juhakol, amiből kiúzták a disznókat, azaz a törököket, és amelybe most a keresztény báránykák visszatérhetnek. Mivel a muszlimok számára a disznó tisztátalan állat, ezért különösen sértő ez a megnevezés. Ezután szól az 1552-es ostromról:

„Aber ich muß nit allein dasjenige erinnern / was wir an Erla geistlicher Weis gewonnen; sonderen auch wie hoch diser Platz wegen seiner Stärke / und Vestungs-Gebäuden zuschätzen. Dises aber kan ich auf kein andere Weis besser erklären / als wann ich erzehle / mit was grossem Kosten / und Blut-Vergiessen uns vor Jahren solcher von den Türken auß Handen seye gerissen worden. Das erste mal / wie Johannes Sambucus in seiner hiervon Lateinisch verfaßten Beschreibung erzehlet / seynd die Türken in dem Herbstmonat deß tausend fünfhundert / und zwey und fünfzigsten Jahrs mit grosser Macht dafür gerucket; und obwolnen sie allen möglichen Gewalt dargegen angewendet / auch allem ihren List / Kunst / und Erfahrungheit aufgeboten; über das noch das Unglück durch Anzündung 24. Pulver-Fäßlein den Belägerten grossen Schaden zugefüget / den Türken hingegen nit geringen Muht gemachet / die Belägrte mit Stucken / unterlegtem Feür / und heftigem Anlauffen auf alle Weis zuängstigen / haben doch die Muht-volle Christen / unter ihrem Heldenmühtigen Hautb Stephano Dobo, so dapferen Widerstand gethan / daß endlich denen Türken die Verzweiflung das Zeichen zum Abzug gegeben / und sagt man / das Amhat Bassa, welchen Aly Bassa mit sich zu diser Belägerung eingeladen / und samt seinem unterhabenden Kriegs-Volk dahingezogen / bey Anblick der so grossen Niederlag / die heisse Zäher vergossen / und sich nit habe enthalten können / denjenigen zuschmächen / welcher Ursach gewesen / daß er einer so grossen / und unaußlöschlichen Schand habe theilhaftig müssen werden. So schreibet auch obbesagter Sambucus, daß nach dem letzten Sturm / so die Belägrte dem rasenden Türken-Schwarm abgeschlagen / einer von den Feinden so hell / daß es Unsere haben hören können / geruffen habe: Ich lobe eüch Agrienser / und wil allzeit bekennen / daß ihr dapfere Soldaten seyet. Solle jedoch zuletzt dise Wort hinzugesetzt haben: Nächstfolgendes Jahr / wollen wir auß dem Winter-Läger widerum zu eüch hieher kommen / und ein vil grössere Mannschaft mit uns bringen / um dardurch den erlitenen Schimpf / und Spott wett zumachen.”⁹⁵

Itt Zsámboki János *Rerum ad Agriam anno MDLII. gestarum narratio* (1553) című műve a forrása, lényegében véve ez Zsámboki ostromleírásának nagyon rövid kivonata. A bekezdés végén viszont szó szerint idézi Ahmed pasa Zsámbokinál olvasható szavait: „Laudo vos Agrienses, ac strenuos semper fatebor. [...] Sed tamen anno insequenti ex hybernis huc referemus castra longe ampliora: vt labem hanc

⁹³ BODOLA Gyula, *Dobó István a magyar költészetben: Függelék: Chiabai: Encomium arcis Agriae. Wittenberg, Kolozsvár, Stief nyomda, 1908, 84–85.*

⁹⁴ CSONKA, Franciscus, *Christianus Schesaeus: Opera quae supersunt omnia*, Budapest, Akadémiai, 1979 (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, Series Nova, Tomus IV.), 182–183.

⁹⁵ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 70–71.

et ignominiam vlti regeramus.”⁹⁶ Dobó Istvánt név szerint is megemlíti, ami azért lényeges, hiszen az egri várkapitány nevét sok más 16–17. századi külföldi szerző elhallgatja.

A 16–17. századi külföldi szerzők 1552-es ostromleírásainak tükrében figyelemreméltó, hogy Knellinger Zsámbokira támaszkodik és nem az Ascanio Centorio-féle ostromleírásra. Ez szintén alátámasztja, amit az egri nők motívum kialakulásáról és fejlődéséről egy korábbi tanulmányomban kifejtettem, hogy tudniillik míg a magyar szerzők a 18. század előtt nem ismerik a Centorio-féle leírást, és az csak a 18. századtól kezd el terjedni, addig külföldön fordított volt a folyamat: a 16–17. században a Centorio-féle leírás dominál, és csak a 17. század második felétől kezd (főképp) Zsámboki János és Istvánffy Miklós forrásként egyre nagyobb teret nyerni.⁹⁷

Ezt követően szerzőnk röviden felidézi Eger 1596-os elfoglalását:

„Aber dises waren leere Troh-Wort. Nit nur ein halb Jahr lang haben die Türken an der empfangenen Wunden zuheilen gehabt; sonder sie haben den Schmerzen biß in das tausend fünf hundert / und sechs und neüntzigste Jahr empfunden; daher sie zuletzt erachtet / daß wann dise Vestung Erla den Christen solte abgenommen werden / der Türkische Groß-Sultan in eigener Person darvor wurde kommen müssen; welches dann auch geschehen: Und hat Mahomet dises Nahmens der Dritte Türkischer Groß-Herr Anno 1596. anderthalb hundert tausend Mann mit sich dahingeführet / mit welchen er die Erlauer gantz wühtsinnig angegriffen / und so lang geängstiget / biß die Soldaten / ohne ihre Obristen / welche krank darnider lagen / durch einen unbesonnenen / und Halsbrechenden Kriegs-Vertrag die Vestung übergeben. Wie blutig aber auch dise andere Belägerung müsse gewesen seyn / ist auß dem abzunehmen / daß innerhalb zweyer Tügen zwölfmal darauf gestürmet worden / und einmahl in einem Angriff der Vezir-Bassa den Turbant von dem Kopf verlohren / auch bey nahe den Erlauern lebendig in die Händ kommen wäre. Den Groß-Türken Mahomet selbstem betreffend / hat er Anfangs allda ein schlechte Ehr aufgehebet; dann als sein Volk in der bey diser Statt erfolgten Schlacht begunte zuweichen / gabe er sich auf die Flucht / und hörete nit auf zuflihen / biß er Constantinopel erreicht; ohneracht doch endlich die Seinige den Sig erstritten / und die eroberte Statt behaubtet haben. Auß der Besatzung / so die Türken in dise Vestung gelegt / kan auch leichtlich abgenommen werden / was dises schon dazumal für ein Platz müsse gewesen seyn: Weniger nit / als zehen tausend Mann seynd zur Beschützung desselben / darinnen gelassen worden.”⁹⁸

Ez is viszonylag rövid leírás, hiszen ez is csak előzmény itt. Mindazonáltal a bekezdés végén nem felejt el hangsúlyozni, hogy Eger már akkor is milyen fontos hely volt – ismét csak azért, hogy a visszafoglalás jelentőségét növelje. Ezután tér rá Eger 1687-es vértelen visszafoglalásának tárgyalására:

⁹⁶ *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad annum MDC. Bello militiae gestarum narrationes illustres variorum, et diversorum auctorum.* Recensente Nicolao Reusnero iuriconsulto, et comite palatino caesareo, consil. Sax. Francofurti MDCIII, Recusae Colocae MDCCLXX, 103.

⁹⁷ Lőkös Péter, *Az „egri nők” motívum kialakulása a magyar és az európai irodalomban = Hagymány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében*, szerk. Veres Gábor és Berecz Máttyás, Eger, Dobó István Vármúzeum, 2008 (Studia Agriensia, 27), 45–60.

⁹⁸ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 71–72.

„Aber was Mahomet der Dritte der Christenheit abgetruhen / das hat Mahomet der Vierte / also wird der jetzt regierende Groß-Türk benamset / deroselben wider abtreten müssen. Wir haben (Gott seye höchster Dank gesagt) Erla den 17. Christmonats-Tag dises jetzt zu End lauffenden Jahrs widerum in Besitz genommen / und hoffentlich wurden die Türken selbiges das letzte mal gesehen haben. Erla / sag ich / haben wir in Händen / den Platz / dardurch zehen Gespanschaften in Ungaren von dem Türken frey gemacht / und alles Land zwischen der Teyß / und Donau in Ruhe gesetzt worden. Wir haben Erla / und habens ohne Blut-Vergiessung. Da doch in den zwo oberzehnten Belägerungen die Ottomaner gantze Blut-Bäch darvor vergossen. Wir haben es gantz / und unversehret / die Schantzen stehen / die Mauren stehen / die Thürne stehen / die Häuser stehen: Nichts haben die Stuck niedergelegt; nichts das untergelegte Pulver außgeworffen; nichts die Schlag-Kugeln zerrissen; nichts die Brand-Kugeln eingäescheret. Erla ist unser mit einer grossen Anzahl schöner Stucken / neben vilen anderen Kriegs-Vorraht. Erla ist unser auf ein Weis / welche den Türken fast ungebräuchlich / nemlich durch Außhungerung / und gütliche Übergab; dann wer weist nit / daß dises Volk sonsten in der Vorsichtigkeit nit leicht ermanglet / und allzeit nur mit martialischen Kriegs-Zwang muß heraußgetriben werden? So weit haben wir sie gebracht / daß sie in 7. Monaten kein Brot gesehen / daß auch der Bassa selbsten bekennet / das Pferd-Fleisch seye bey ihnen für ein sonderes wolgeschmackes Bißlein gehalten / und für ein Pfund desselben ein Reichs-Thaler außgezahlet worden; der gemeine Mann aber hat zuletzt das Leben mit Kühe-Häuten / ja endlich gar mit Gras-essen erhalten müssen. Dahero dann geschehen / daß auß viertzig tausend Menschen / die sie Anfangs waren / jetzt nur noch vier tausend / so fortziehen kunte / übergebliben. Dises Elend solle erstgemelter Bassa / dem ja nichts anderes / als die starke Eisen-Brecherinn / die Noht nemlich / zur Übergab hat biegen können / mit folgenden Worten beseufftzt haben: Zwey Ding beschmirtzen mich: Erstlich daß mich mein Groß-Keiser also ohne Hülf verlassen: Zum anderen / daß ich mich / nach einem so harten Kummer-Wesen / welches ich mit den Meinigen außgestanden / meines Kopfs nit versichern kan.

Daß wir also unserem sighaften JEsu / dessen Nahm / wie bey Isaia an dem 9. Capitel zusehen / Admirabilis consiliarius, Der wunderbarliche Rahtgeber / höchsten Dank schuldig seynd / alldieweil er uns dahin angewisen / daß wir die Vestung / nit wie etliche für rahtsam gehalten / mit Gewalt angegriffen / sonder von weitem eingeschlossen gehalten; damit von Noht / und Elend nichts herauß / und von Hülf / und Trost nichts dargegen hineinkommen möchte. Der Außgang bezetüget es / daß diser Anschlag von oben herab gewesen / und scheint / daß gleichwie uns Gott in den vorigen Jahren einen blutigen Weg über die Schantzen / und Ring-Mauren hineine gewisen / anjetzo einen vil leichteren / und ebneren Weg durch die Thor hinein zeigen wolle.“⁹⁹

Pontosan írja le, szinte elragadtatással, hogyan történt a vár megszerzése, kiemelve, hogy a békés átadás Isten műve. Reményét fejezi ki továbbá, hogy most látták utoljára a törökök Egert. Ezt követően röviden visszatér még az 1596-os ostromhoz, és megemlékezik az Eger védelmében részt vett Wilhelm Terska és Johannes Kinski főtitzeokról, akik ellenezték a vár feladását.¹⁰⁰ Végül egy rövid bekezdéssel zárja le Eger tárgyalását:

„So vil von der Bischöfflichen Haupt-Statt / und allzeit hochgeprisenen Vestung Erla: Welche sich den achten Tag Decembris, das ist an dem Fest der Unbefleckten Empfängnuß Mariae, Leopoldo zu

⁹⁹ Uo., 72–74.

¹⁰⁰ Uo., 74–75. – L. ehhez TÓTH Sándor László, *A mezőkeresztési csata és a tizenöt éves háború*, Szeged, Belvedere Meridionale, 2000, 198.

Füssen geleet / und also den hernachkommenden Crönungs-Tag Josephi zu einem freudigen Vor-Abend gemacht. Worauß ich ja nicht unbillich geschlossen / daß hoffentlich seine Täg fast lauter Feyr-Täg seyn werden / weilen so gar der Vor-Abend dopplet gleichsam feyrlich gewesen.¹⁰¹

A továbbiakban reményét fejezi ki, hogy ezután a török békén hagyja Magyarországot, ismét kiemelve, hogy az az örökösödési jog folytán szállt a Habsburg-házra, hiszen eddig sokkal inkább munka-, sőt még inkább gyásnapok voltak ebben az országban.¹⁰² Aminek leginkább az volt az oka, hogy míg a keresztények hajba kaptak Magyarország végett, addig a török a zavarosban tudott halászni és hol itt, hol ott szakított le belőle egy darabot és tette tönkre.¹⁰³ A barokk kori prédikátorok gyakran tették fel a kérdést, hogy miért tudták a törökök sok országot meghódítani és miért lett ekkora a hatalmuk? A válasz most is, mint a korábbi században az, hogy mindenek előtt a keresztény uralkodók közötti viszály, széthúzás, továbbá a keresztények bűnei miatt. A török Isten ostora, amit megérdemelten kapott a keresztény Európa – ez szintén gyakori topikus elem az antiturcica irodalomban.¹⁰⁴

A török pusztításáról szólva (a 80. zsoltár 14. sorát idézve) egy vadkanhoz hasonlítja a törököt, amely pusztította az országot.¹⁰⁵ Ennek a török vadkannak Luther nyitotta meg a kerítést, mert a magyar évkönyvek szerint ez az inség 1520-ban kezdődött csak igazán, amikor Szulejmán trónra lépett, aki – mint ismeretes – hosszú életet kívánt Luthernek, hogy a zavaros német- és magyarországi helyzetet kihasználva hadi sikereit annál jobban folytathassa.¹⁰⁶ Ezzel nyilván Nándorfehérvár 1521-es elfoglalására utal. Végül most a magyar lázadó és e tévtanításnak a legelőkelőbb védelmezője hívta be a török vadkant Magyarországra (itt ismét Thököly Imrére utal, aki szintén protestáns volt). Csak Istennek köszönhető, hogy Magyarország megmenekült.¹⁰⁷

Majd újfent a trón öröklésének fontosságát emeli ki a királyválasztással szemben: mert ha a királyt továbbra is választanák, az az ország pusztulásához vezetne, hiszen az egyik ezt akarná megválasztani, a másik azt, a török szörnyeteg („das Türkische Unthier”) pedig ismét elragadná a legnagyobb falatot.¹⁰⁸ Ám a magyarok felismerték e veszélyt (itt idéz egy beszámolót az országgyűlésen történekről), amikor elfogadták az örökösödést, mind a katolikusok, mind a protestánsok ujjongtak és örömkönyveket hullattak, „Vivat Rex”-et kiáltottak, mert így az ország ismét a régi boldog állapotba kerül és így a nemes magyarok régi dicsősége ismét virágozni fog. Ezért a herceget (ti. Józsefet) megváltójukként tekintették, aki megszabadítja őket a török rabszolgaságtól.

¹⁰¹ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 75.

¹⁰² Uo., 75–76.

¹⁰³ Uo., 76.

¹⁰⁴ POHLMANN 1956, i. m. 215–216.

¹⁰⁵ KNELLINGER III. köt. 1690, i. m. 76.

¹⁰⁶ Uo., 76–77. – A lap szélén itt forrásként Hieronymus Orteliusra hivatkozik. Más történetírókra, például Istvánffy Miklósrá, Caspar Ennsre, később is utal.

¹⁰⁷ Uo., 77.

¹⁰⁸ Uo.

December hónap ezért a magyaroknak nem csak a Megváltó születésének hónapja, hanem egy felkentet is hozott számukra.¹⁰⁹ Vagyis a konzekvenciát így vonhatja le az hallgató/olvasó: az örökletes királyság a széthúzás helyett az egységet és ezzel a török feletti győzelmet garantálja.

Ezután visszatér a mottóhoz: József napjait bizonyára nem fogja árnyék vagy sötétség elhomályosítani, hiszen a török félholdja nem újhold már, hanem fogyó hold (bár soha nem is volt telihold). És József napjai olyanok is lesznek „sicut Luna perfecta” (Zsolt, 89,38): ha lemegy a nap, akkor a hold fog világítani, így birodalma mentes lesz a sötétségtől.¹¹⁰ A fény és sötétség ellentétének hangsúlyozásával a jó (a kereszténység, Habsburg-birodalom) és a rossz (török) közötti ellentétet domborítja ki. És remélhetjük, mondja, hogy a két fél császárságból egykor ismét egy egész lesz. Hiszen a római császárok mindig is a teljes országmát tartották kezükben, függetlenül attól, hogy Mohamed¹¹¹ a felét elragadta, hiszen az ehhez való jogot ez a „földrabló” nem vehette el tőlük. A kereszténység számára nagy öröm lesz, ha majd egyszer osztrák kézben láthatja az ismét ragyogó és minden árnyéktól megszabadított földgolyót.¹¹² Ezután elmeséli Elizeus halálának történetét, hogy ti. elment hozzá Joás, Izrael királya. Elizeus íjat és nyilat hozatott vele, rátette a kezét a király kezére, kinyitatta vele a keleti ablakot és kilövette vele a nyilat, majd ezt mondta: „Dises ist der Pfeil deß HErrens / der Pfeil deß Heils wider Syrien: Und du wirdest das Land Syrien schlagen in Aphec / biß du selbiges aufzehrest” (2 Kir 13, 14–17).¹¹³ Majd párhuzamot von: Joás kelet felé lőtt, József Szent Márton hegyén kardjával kelet felé kereszt alakot suhintott. Vajon ezt nem úgy kell értenünk, hogy a kereszt ellenségének kell majd éreznie ezt? Elizeus Isten nevében tette a kezét a királyra, és ki más teszi erőssé József még gyenge karját a török ellen, ha nem Isten? Ez a lövés az asszírok vereségét jelenti. Megvered Szíriát, mondta a próféta, Isten pedig azt mondja Józsefnek: megvered Törökországot. De legalább is visszaveszi azt a tíz országot, ami egykor Magyarországhoz tartozott (Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Szerbia, Bosznia, Galícia, Lodoméria, Bulgária, Kunország és Szlavónia).¹¹⁴ Ezért a Szent-Márton hegyén tett kardcsapás nem pusztán formalitás volt, Isten most mindent visszafordít, amit évekkal azelőtt Magyarországra mért: II. Lajos királyt tíz éves korában emelték trónra, hasonlóképpen lép most József is tíz esztendősen trónra (aki, mint fent említettem, valójában kilenc éves volt). Lajos magával vitte a sírba a Magyar Királyság szerencsésjét, József most újra felemeli. Isten vezetni fogja kezét, ahogy Szent István kezét is vezette a pogányok ellen, hogy egyik is, másik is kiűzze Isten keresztjének ellenségét Magyarországról.¹¹⁵ Itt

¹⁰⁹ Uo., 77–79.

¹¹⁰ Uo., 80–81.

¹¹¹ II. Mehmed szultánra, Konstantinápoly meghódítójára utal.

¹¹² Uo., 81–81.

¹¹³ Uo., 83.

¹¹⁴ Uo., 83–84.

¹¹⁵ Uo., 84–85.

emlékeztetni kell arra, hogy már Lipótot is úgy tekintették több korabeli prédikációban, röpiratban mint Isten által kiválasztott, segített uralkodót, aki a török elleni háborúban a legjelentősebb eredményeket érte el és ezek az eredmények uralmának isteni megerősítését bizonyítják.¹¹⁶

Az 1663–64-es Habsburg–török háború során a győztes szentgotthárdi csata nem csak a török előrenyomulást állította meg, hanem a császárság tekintélye is megnőtt. Maga Montecuccoli javasolta 1670-ben I. Lipótnak egy (persze minden alapot nélkülöző) Jeruzsálem felszabadítására indított kereszteshadjáratot. Hiszen ki lenne erre alkalmasabb mint I. Lipót? A császárság megújulásának gondolata reneszánszát élte ekkor, ez többek között Abraham a Sancta Clara írásaiban is többször felbukkan.¹¹⁷

Ha a török általi fenyegetettség megnőtt (a 17. második feléig inkább ez volt jellemző), akkor a töröktől való félelem motívuma lett erősebb. Ha viszont a törökök felett aratott dicső győzelemről jött hír, akkor a diadal felett érzett öröm kifejeződése nyert teret. És mivel a barokk korban épp a győzelmek lettek egyre gyakoribbak, ezért e prédikációkban is a győzelem gondolata lesz meghatározó, a katolikus megújulásban magára talált és a töröktől megszabadult „Ecclesia triumphans” szellemének megfelelően.¹¹⁸

Knellinger is kitér erre az első kötet előszavában, amikor azt írja, hogy az első prédikációk még a török betöréséről szóltak, ezek még „Schreck-Predig”-ek voltak, amelyek az akkori hallgatóságnál el is érték a hatásukat, hiszen aggódva és félve hallgatták azokat, mert ekkor még nem tudhatták, hogy az isteni Gondviselés hogyan fojtja el később a török gőgjét. A későbbi beszédek azonban már „Sig-Predig”-ek.¹¹⁹

A prédikáció harmadik részét, az epilogust, a 323. és 324. számú szakasz alkotja. A 323. szakaszban a szokásoknak megfelelően röviden összefoglalja a beszéd tartalmát, a 324-ben pedig arról ír, hogy József is a birodalom gyarapítója lesz, ahogy atyja is az. Hiszen már József neve is azt jelenti héberül: ’Isten gyarapítson’. Most remélhetőleg a keleti országokban is újra teret nyer a katolikus hit és ebből következően a mennybe is sokkal több lélek jut.¹²⁰

Az epilógus szerves része az ima is. Herzog kiemeli: „[...] die Prediger des 17. und 18. Jahrhunderts [schließen] immer wieder mit dem Aufblick aus dem dunklen ’Angsthaus’ dieser Zeit in die Ewigkeit, empor in die verheißene ewige Glückseligkeit. Das Letzte ist die Sehnsucht, jenes barocke Sursum corda, dem in den großen sakralen Decken- und Kuppelmalereien die himmlischen Sphären weiter, heller und immer verklärter sich auftun.”¹²¹ Szerzőnk itt is követi a szabályokat, amikor

¹¹⁶ SCHUMANN 2003, i. m. 349.

¹¹⁷ ARETIN, Karl Otmar Freiherr von, *Die Türkenkriege als Traditionselement des katholischen Europa = Tradition, Norm, Innovation: Soziales und literarisches Traditionsverhalten in der Frühzeit der deutschen Aufklärung*, Hg. von Wilfried Barner unter Mitwirkung von Elisabeth Müller-Luckner, München, R. Oldenbourg, 1989 (Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien, 15), 23–24.

¹¹⁸ POHLMANN 1956, i. m. 212–213. L. még BARBARICS 2000, i. m. 360–361.

¹¹⁹ Uo.

¹²⁰ Uo., 86–87.

¹²¹ HERZOG 1991, i. m. 250.

így fohászkodik: „Und endlich ist bey diser Predig von der höchst-erfreülichen Crönung Josephi unser schließliche Bitt / daß ihme GOtt nach diser irdischen Cron einsmals die himmlische auf das Haupt setzen; uns aber auch alle / samt ihme / und noch vilen anderen Seelen / so unter seiner glücklichen Herrschung zu dem allein seeligmachenden Glauben werden bekehret werden / zu ewigen Königen in dem Himmel machen wolle. Amen.”¹²²

Összegzőképpen elmondható tehát, hogy Balthasar Knellinger erősen allegorizáló, rétorikai alakzatokban gazdag prédikációja jól illeszkedik a bécsi udvar által folytatott törökellenes propagandába. A jezsuita hitszónok célja egyrészt az alattvalók tájékoztatása volt a török elleni háború sikereiről, többek között a „Türkensteuer” ösztönzése végett, másrészt a Habsburgok örökösödési jogának alátámasztása, népszerűsítése. Azáltal, hogy beszédeit írásban is megjelentette, mindezt nem csak saját hallgatósága ismerhette meg, hanem egy jóval szélesebb kör is, hiszen, mint említettem, a prédikációgyűjtemény első sorban papok számára készült, akik a beszédet saját prédikációikhoz felhasználva tovább adhatták Knellinger gondolatait későbbi korok hallgatóinak is.

LÖKÖS, PÉTER

„Ponam thronum eius sicut dies coeli”

Eine deutsche Predigt des 17. Jahrhunderts über die Krönung Josephs I. zum König in Ungarn und über die Rückeroberung von Eger (1687)

In der Studie wird eine bisher unerforschte deutsche Türkenpredigt des 17. Jahrhunderts (*Predigten Zu Zeit deß Türken-Kriegs Von Anno 1683. In welchen das Christen-Volk Zur Buß / vnd Andacht / Dann auch Zu Lob- vnd Dank-Sprechung Auffgemahnet worden* [München, 1687–1692], Bd. 3: *Fünfzehende Türken-Predigt*) untersucht, in deren Mittelpunkt die Krönung Josephs I. zum König in Ungarn bzw. die Rückeroberung von Eger stehen. Im ersten Teil der Predigt versucht Balthasar Knellinger SJ das Erbfolgerecht der Habsburger mit biblischen Parallelen zu unterstützen, im zweiten Teil redet er über die Rückeroberung der Burg von Eger, da nach ihm Leopold I. die Vertragspunkte von der Übergabe der Burg am Vortag der Krönung von Joseph (am Festtag Mariä Empfängnis) unterschrieb. So war dieser Vortag ein doppelter Feiertag.

Die Predigt stand im Dienst der Antitürkenpropaganda des Wiener Hofes. Das Ziel des bayerischen Kanzelredners war einerseits die Informierung der Untertanen über die Erfolge des Türkenkrieges (unter anderem wegen der Anregung zur Zahlung der Türkensteuer), andererseits die Unterstützung des Erbfolgerechts der Habsburger auf dem ungarischen Thron. Daß er seine Predigten auch im Druck erschienen ließ, konnte seine Ansichten nicht nur seine Hörschaft kennenlernen, sondern ein wesentlich breiterer Kreis auch, da diese Predigtsammlung in erster Linie für die Priester auf dem Land gedacht war, die diese Predigten später als Hilfsmittel für ihre eigenen Predigten benutzen konnten.

¹²² KNELLINGER III, köt. 1690, i. m. 87–88.

KÖZLEMÉNYEK

A *Missale Dominorum Ultramontanorum* keletkezéstörténetéhez* Jelen tanulmány egyetlen problémakört tárgyal: megkísérli azonosítani az első nyomtatott, magyarországi használatra készült misekönyv, a *Missale secundum ritum dominorum ultramontanorum* megrendelőjét. Összességében kevés tényszerű újdonsággal lehet szolgálni, ám a már rendelkezésre álló adatok összegyűjtése, összefüggéseik láttatása talán mégis új megvilágításba képes helyezni e fontos misekönyv keletkezését, amelyet Dennis Rhodes a Veronában készített legkülönlegesebb és legérdekesebb ősnymtatványnak nevezett,¹ s amelyet az 1484-es *Missale Strigoniense* kritikai kiadásának előszavában a sajtó alá rendező Déri Balázs is „igen problematikus” kiadványnak minősített.²

A kiadás kolofonjából tudjuk, hogy a misekönyvet 1480-ban nyomtatták Veronában – a zárszó szerint augusztus 27-én végezve a munkával – a használt típusok alapján pedig beazonosítható a nyomdász, a leginkább Észak-Itáliában működő Pierre Mauffer.³ A kiadványnak jelenleg 18 példány⁴ és egy változata ismert.⁵

A kiadástörténetre rákérdező modern kutatás felgöngyöltését egy 1959-ben publikált dokumentum felidézésével érdemes kezdeni. Antonio Sartori publikálta azt az 1479. december 1-jén, a padovai Francesco Giusti jegyzőnél aláírt szerződést, amely nagy valószínűséggel fényt derít a *Missale*

* Jelen írás az OTKA 81430. számú, „XIV–XVI századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban” című projekt keretében készült. A szöveg bizonyos részletei olasz nyelvű publikációban megjelentek I. Mátyus Norbert, *Antonio di Sánkfalva e il primo missale all'uso della Chiesa ungherese = Nuova Corvina*, 20(2008), 63–68. Ezúton köszönöm meg Körmeny Kingának, hogy a szakmai segítség mellett biztatásával is hozzájárult a tanulmány megírásához.

¹ RHODES, Dennis E., *Studies in early Italian printing*, London, Pindar, 1982, 238–239.

² DÉRI Balázs, *Introduction = Missale Strigoniense 1484*, ed. Déri Balázs, Bp., Argumentum, 2009 (Monumenta Ritualia Hungarica, 1), XVIII, 88. jegyzet.

³ Mauffer tevékenységéről a legfrissebb összefoglaló I. Piero SCAPECCHI, *Mauffer, Pierre = Dizionario Biografico degli Italiani*, LXXII, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, 2009, 297.

⁴ A CIH 11 példányt sorol föl *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum* cím alatt; a teljesebb katalógust I. SOLTÉSZ Erzsébet, *Missalia Hungarica = Beiträge zur Inkunabelkunde 3, Folge*, 6(1975), 58–62, I. tétel. Vö. továbbá: HUBAY Ilona, *Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek*, Bp., OSZK, 1938 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 5), 23; leírás: 37; valamint GW M24106.

⁵ Imrich KOTVAN, *Missale Strigoniense – H 1142 = Beiträge zur Inkunabelkunde 3, Folge*, 3(1967) 189; valamint SOLTÉSZ 1975, i. m. Ia. tétel. A példány különlegessége, hogy a második ívfüzet, de csak az, ki lett emelve a nyomtatványból és egy másik került a helyére. A szövegfolyamban és a sorok számában is keletkezett ezáltal ugyan kisebb változás, de a lényegi eltérés az Incipit megváltozása: az „Ordo missalis secundum ritum dominorum ultramontanorum” helyett „Ordo missalis secundum ritum almae Ecclesiae Strigoniensis” kerül a lapra. Kiemelendő továbbá, hogy nem kései változtatást történt, hiszen a módosítást maga Mauffer hajtja végre a saját betűtípusaival.

keletkezéstörténetének első állomására. A szerződés értelmében a Toscolano völgyében, a Garda-tó partján működő papírgyártó Scalabrino Agnelli kötelezettséget vállalt arra, hogy 260 rizsma papírt elad és a következő év – azaz 1480 – februárjára Veronába szállít Pierre Maufer nyomdász, valamint egy magyar származású, bresciai kanonok, bizonyos Antal megrendelése szerint: „vir ser Scalabrinus de Toscolano de Agnelis promissit Venerabili Decretorum scolari domino Antonio canonico Brisiensi de Ungaria quondam Dionisi nunc habitatori Padue in contrata Columbinorum et magistro Petro Franciosio stampatori... habitatori nunc Padue in dicta contrata ibi presentibus... eisdem dare et vendere rismas ducentas sexaginta conductas in civitate Verone expensis ipsius ser Scalabrini.”⁶ A szerződés megkötésekor továbbá a kereskedő bemutatott két mintaívet az által gyártott papírból „pro declaratione veritatis”, pontosabban, hogy a szerződő felek meggyőződhesse az általa forgalmazott áru minőségéről.

A dokumentum alapján aztán 1995-ben Daniela Fattori és Ennio Sandal levonták azt a logikus következtetést, hogy a papírvásárlásról és -szállításról szóló megállapodás a már tervezett, aztán nem egészen egy évvel később el is készült *Missale secundum ritum dominorum ultramontanorum* létrejöttének első aktsa.⁷ Fattori szerint a birtokunkban lévő információk – egyrészlől egy Veronában Pierre Maufer által nyomtatott, de magyarországi használatra készült misekönyv, másfelől egy magyar kanonok, aki a normandiai nyomdász társaságában egy évvel korábban papírt vásárol, és azt Veronába viteti – olyan szépen simulnak egybe, hogy ugyancsak motiválnak tünik a két tény összekapcsolása.⁸

Azt tudjuk tehát, hogy 1479 decemberében egy Antal nevű kanonok és Maufer együtt készülnek a misekönyv kinyomtatására. Innen Borsa Gedeon 2001-ben publikált cikke vezet tovább, amely megpróbálta azonosítani Antal kanonokot.⁹ A közlemény Ennio Sandal Borsa Gedeonnak címzett magánleveléből indul ki: a neves olasz könyvtörténész kutatásai szerint „az első, hazai misekönyvet »Antonius de Hungaria, canonicus strigonienis« rendelte meg Itáliában.” A magánlevél továbbá – miként Borsa Gedeon közli – kilátásba helyezte, hogy Sandal a felfedezésről „külön cikkben tájékoztatja majd a magyar szakköröket.”¹⁰ Ez, tudomásom szerint, azóta nem történt meg. Mindenesetre a száraz közlés alapján Borsának sikerült azonosítania egy Komjáthi Antal nevű, „a nyugatmagyarországi Felsőőr körzetében levő kis községből, Vaskomjátról” származó esztergomi kanonokot, aki elvben lehetne a misekönyv megrendelője.¹¹ Érdemes azonban megjegyezni, hogy Sandal magánlevelében egy új – és dokumentálatlan – adattal találkozunk: a magyar Antal kanonok itt nem bresciai, hanem esztergomi. Lehetséges természetesen az adatot úgy értelmeznünk, hogy Antal esztergomi születésű ugyan, de az események idején Bresciában kanonok.

Itt érne véget a nyomozás, ám egy újabb adat kiegészít, hiszen 2007-ben Francesco Piovan szempontunkból igen érdekes dokumentumokat publikált egy Antal nevű magyar kanonokról.¹² Sikerült

⁶ SARTORI, Antonio, *Documenti padovani sull'arte della stampa nel sec. XV = Libri e stampatori in Padova. Miscellanea di studi in onore di mons. G. Bellini, tipografo editore libraio.* ed. Antonio BARZON, Padova, Tipografia Antoniana, 1959, 178–179, LII. tétel.

⁷ Daniela FATTORI, *Nuove ricerche sulla tipografia veronese del Quattrocento = La Bibliofilia*, 97(1995), 13–16; valamint Ennio SANDAL, *Gabriele di Pietro, uno stampatore veneto a Toscolano = Cartai e stampatori a Toscolano. Vicende, uomini, paesaggi di una tradizione produttiva*, ed. Carlo SIMONI, Brescia, Grafo, 1995, 74–75.

⁸ FATTORI 1995, i. m. 15.

⁹ BORSA Gedeon, *Ki volt Antonius de Hungaria, az első esztergomi misekönyv megrendelője? = Magyar Könyvszemle*, 117(2001), 204–205.

¹⁰ Uo., 204. A cikkben Emilio Sandal szerepel, ami – véleményem szerint – elírás lehet.

¹¹ Uo., 205.

¹² Francesco PIOVAN, *Una società di stampa tra Pierre Maufer e Zaccaria Zaccarotto (con note per il Missale Dominorum Ultramontanorum: C 4125) = Quaderni per la storia dell'Università di Padova*, 40(2007), 209–216.

megállapítania, hogy 1479. október 20-án, vagyis mintegy másfél hónappal a papírkereskedővel kötött szerződés aláírása előtt két évre bérelt házat Padovában, a Ca' di Dio utcában, s azonnal bele is kezdett a bérlemény felújításába. Érdemes talán megjegyezni – mivel fényt derít Antal kanonok anyagi viszonyaira is –, hogy a felújítás során három üveg-, és két vászonablak, továbbá két kémény került kialakításra, valamint a beltér vakolása és a padlózat lefektetése is megtörtént.¹³ A felújítási munkálatok ideje alatt a magyar klerikus a Colombini utcában lakott, ahol vendége, vagy bérlőtársa volt Pierre Maufer nyomdász. De Piovannak sikerült egy szempontunkból még fontosabb információra is rábukkannia. Egy újabb szerződésről van szó, amelyben ugyan Antal kanonok nem, csupán Maufer érintett, mégis talán misekönyvünk keletkezéstörténetének egyik legfontosabb momentumja. Eszerint a jegyzők pultjait igen gyakran látogató Maufer 1480. január 13-án társul Zaccaria Zaccarottóval, mégpedig egy itáliai misekönyv és esetleg más, jövedelmező nyomtatványok kiadására. A szerződés bevezető része így olvasható Piovan átírásában „Cum zò sia cossa che m(aestr)o Piero Franzosso stampadore, habitta al presente a Padoa in la contrà di Collumbini in caixa de miser Antonio Ungaro, vada a Verona a stampar i mesalli al modo de Ungaria a miser Antonio Ungaro, ed abia intention de lavorar a Verona e altro, è venuto cum miser Zacharia de Zacharoti, citadin de Padoa... , a questi patti, convention e accordi: fornito che serano i ditti mesalli del ditto miser Antonio, nui debiamo stampar a bona compagnia i mesalli al modo de Italia...”¹⁴ Tehát ezek alapján Fattori következtetését immár ténynek tekinthetjük: valóban a magyar rítusnak megfelelő misekönyv nyomtatása állt a papírvásárlás mögött; s az is kiderül, hogy a nyomdász 1480 januárjában még Padovában tartózkodott, s az ekkor létrejött szerződéstől függetlenül elsődleges feladatának még mindig Antal kanonok misekönyvének nyomtatását tekintette.

Ezek után már csupán az a feladat maradt hátra, hogy találjunk egy ekkor éppen Itáliában tartózkodó és tanuló, viszonylag tehető – 260 rizsma papírt megvásárolni, egy padovai házat kibérelni és felújítani képes – Antal nevű kanonokot, aki mellesleg bizonyos kapcsolati tőkével is rendelkezik, ha kora egyik igen aktív, bár gazdaságilag nem megingathatlan nyomdászát is vendégül látja otthonában.

A padovai Studio magyar tanulóit összegyűjtő Veress Endre könyvét felülte Piovannak sikerült is rábukkannia Sánkfalvi Antal kanonokra, aki 1478 januárjában tanúként vesz részt Nádasi Márton („Martinus de Nadasd canonicus ecclesiae Collocensis”) kánonjogi doktorátusán.¹⁵ A Veress által átírt dokumentumban Sánkfalvi „ecclesiarum Bachiensis et Waciensis canonicus”-ként van megemlítve.¹⁶ Most már csupán az a probléma, hogy Antal kanonok egyszerre bresciai, esztergomi, váci és bácsi. Lehet természetesen javadalomhalmozó, de dokumentáltság hiányában az esztergomi kanonokságát célszerű figyelmen kívül hagyni. Így már csak a bresciai stallum tűnik problematikusnak, hiszen mindössze egy dokumentum tesz róla említést, a fent idézett, Sartori által kiadott szerződés: itt olvastuk azt, hogy Antal bresciai. Am végül ez az adat is hibásnak bizonyul: Francesco Piovan, aki kezébe vette az eredeti iratot, megállapította ugyanis, hogy a szövegben nem Brisiensi, hanem Vasiensi szerepel.¹⁷ Ennek fényében nagy biztonsággal jelenthetjük ki, hogy Sánkfalvi Antal váci kanonok a *Missale Dominorum Ultramontanorum* megrendelője.

Sánkfalvi Antal életéről a legfontosabb dokumentum az az oklevél, melyet Mátyás bocsátott ki 1489. november 16-án, s melyben címert adományozott Sánkfalvinak.¹⁸ A címereslevél felsorolja azon

¹³ Uo., 211–212.

¹⁴ A szerződés teljes szövegét l. Uo., 215–216.

¹⁵ Uo., 211.

¹⁶ VERESS Endre, *A páduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai*, Bp., MTA, 1915 (Magyar Történeti Emlékek, 1), 17.

¹⁷ PIOVAN 2007, i. m. 211. Forrásdokumentum: Padova, Archivio di Stato, Archivio notarile, 1595, f. 105rv.

¹⁸ Az armális levél szövegét l. NAGY Gyula, *Lázói János címere = Turul*, 8(1890), 208–209.

érdemeket, melyekkel Sánkfalvi az évek során kitüntette magát a király előtt: 1463-ban Vitéz János oldalán járt Frigyes császárnál, hogy a korona visszaszerzéséről tárgyaló püspököt segítse. A tárgyalások sikeréről, vagyis arról, hogy Frigyes hajlandónak mutatkozott visszaadni a koronát, ő vitte a hírt az udvarba. 1472-ben, Nifor Imrét kísérte Lengyelországba. Aztán az 1486-os évvel kezdődően több itáliai és francia követségéről is tudomást szerzünk: ekkor azonban már nem segédként volt jelen a különböző delegációkban, hanem követként járt Nápolyban, Franciaországban, Velencében és Milánóban.¹⁹ Mátyás halála után is az udvar egyik fontos diplomatája maradt, előbb pozsonyi prépostként, majd már nyitrai püspökként:²⁰ II. Ulászló Rómába és Nápolyba küldte, hogy az özvegy Aragóniai Beatrixszel kötött titkos házassága tekintések semmisnek és így elnyerhesse a milánói Bianca Sforza kezét.²¹

Mindenesetre számunkra érdekesebb életének az 1480-as éveket megelőző szakasza. Sajnos ezen időszakról – a címereslevélben említett két követjárásán túl – igen keveset tudunk: tanulmányait Bécsben kezdte, 1454-ben iratkozott az egyetem Magyar Nemzetébe.²² Tanulmányai befejezése vagy félbeszakítása után a királyi kancellária jegyzője lesz – „notarius cancellarie regie” –, miként kiderül Mátyás 1468. december 12-én kelt okleveléből, amelyben a Sánkfalvával szomszédos Gömör megyei Harkács és Luta településeken lévő királyi jogot adományozza Sánkfalvinak és testvérének.²³ Bizonytalan, hogy mikor lesz váci kanonok, mert az első erre utaló dokumentum 1478-as: a fent idézett padovai egyetemi tanuskodás. Ezt követően nagy valószínűséggel Padovában maradt, és folytatta tanulmányait, valamint felügyelte a misekönyv nyomtatását. De a nyomtatvány elkészülte után sem valószínű, hogy hazatért Magyarországra: egyrészt, mint láttuk, két évre bérelt szállást Padovában, majd 1482-ben már Rómában találjuk, június 21-én belép a Szentlélek-társulatba, s mint váci kanonok írja alá a belépési nyilatkozatot.²⁴ Két évvel későbbi egy szentszéki dokumentum: 1484. szeptember 12-én VIII. Ince pápa megerősíti azt a még IV. Sixtus által 1482-ben kiadott engedélyt, miszerint Sánkfalvi két egyházi jövedelmet is nyerhet, ami megmagyarázza bácsi és váci kanonokságát.²⁵

¹⁹ Sánkfalvi életéről és tevékenységéről I. FRAKNÓI Vilmos, *Mátyás király diplomatái. X. Sánkfalvi Antal = Századok*, 32(1898), 871–875; valamint BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1971, 236–237, főképp 237, 93. jegyzet; bibliográfiai adatok tekintetében I. továbbá: KÖBLÖS József, *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 2004, 465–466.

²⁰ Erről részletesen I. KNAUZ Nándor, *A pozsonyi káptalannak kéziratai = Magyar Sion*, 4(1866), 772. Itt érdemes továbbá megjegyezni, hogy nyitrai püspökként egyházmegyei zsinatot tartott 1494-ben, melynek szövegét 1560-ban Bornemissza Pál nyitrai püspök nyomtatta ki a plébánosoknak szóló ajánlással Bécsben. (*RMK III*, 476.) Az adat arra világít rá, hogy Sánkfalvi diplomáciai tevékenysége mellett aktívan irányította a rábízott egyházmegye életét is.

²¹ Erről részletesebben I. FRAKNÓI Vilmos, *Erdődi Bakócz Tamás élete*, Bp., Méhner, 1889 (Magyar Történelmi Életrajzok), 49–50; valamint BERZEVICZY Albert, *Beatrix királyné (1457–1508)*, Történelmi élet- és korrajz, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1908 (Magyar Történelmi Életrajzok), 444, 521–534; Sánkfalvi II. Ulászló követeként teljesített szolgálatairól Bonfini is beszámol és megemlíti, hogy „Antonius episcopus gravitatis et prudentie studiosissimus” volt. Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, I., ed. Fögel József, Iványi Béla, Juhász László, Lipsiae, Teubner, 1936, 1.1.404.

²² SCHRAUF Károly, *A Bécsi Egyetem Magyar Nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig*, Bp., MTA Történelmi Bizottsága, 1902, 92.

²³ L. BÓNIS 1971, i. m. 237.

²⁴ *Liber confraternitatis S. Spiritus de Urbe. A római Szentlélek-társulat anyakönyve 1446–1523*, Bp., MTA, 1889 (Vatikáni Magyar Okirattár, I/5), 8.

²⁵ CZAIH Á. Gilbert, *Regeszták VII. Imre pápa korából = Századok*, 2(1902), 511.

Az eddigi, a misekönyv születése szempontjából fontos adatokat tehát így összegezhetjük: Sánkfalvi Antal váci kanonok 1477–78 fordulóján Padovába érkezik, hogy az itteni egyetemen folytassa Bécsben megkezdett tanulmányait. 1479 őszén házat bérel, melyet felújítat, s a renoválás ideje alatt egy másik bérleményben lakik, együtt Pierre Maufer nyomdással, akivel közös vállalkozásba fog: papírt vásárolnak. A következő év folyamán, februártól augusztus végéig pedig kinyomtatják a *Missale Dominorum Ultramontanorumot*.²⁶

Ezzel ugyan választ kaptunk arra a kérdésre, hogy ki volt a megrendelő, a misekönyv keletkezésének okai még homályban maradtak, hiszen nem plauzibilis az a feltételezés, hogy a misekönyv nyomtatása Sánkfalvi Antal magánkezdeményezése lett volna: egy kanonok, legyen bár jövedelemhalmozó, nem valószínű, hogy a misekönyv összeállítását, nyomtatását, szállítását és eladását egyedül kezdeményezni, finanszírozni és felügyelni tudta volna. Már csak az az egyszerű tény is kizárni látszik egy ilyen hipotézist, hogy – miként láttuk – Sánkfalvi több éven keresztül dokumentálhatóan csak Itáliában tűnik fel. Ettől még figyelemmel kísérhette a kiadvány nyomtatását (bár ő Padovában bérelt lakást, a munka pedig Veronában folyt), esetleg a könyveket Magyarországra is hozhatta, de arra bizonyosan nem lett volna ideje, hogy az eladást, illetve terjesztést is irányítsa.²⁷ Hogy ki volt a megbízója, esetleg társa, arra jelenleg nincs forrásunk.²⁸

MÁTYUS NORBERT

²⁶ Itt további kérdésként merülhet fel, hogy a Padovában lakó Sánkfalvi és Maufer miért Veronába vitetik a megvásárolt papírt, és miért ott nyomtatják a könyvet. A kérdésre kimerítő válasszal szolgál Piovan fent idézett tanulmánya. Egyfelől Padovában monopolhelyzetben volt a Battaglia papírkereskedő cég, amelynek tulajdonosa az a Federico Corner volt, aki éppen ekkor podestaként irányította a várost. S mivel a magyarországi használatra szánt misekönyvet – miként láttuk – a toscanói Scalabrino Agnelli által forgalmazott papírra nyomtatták, valószínűleg kockázatos lett volna Padovában nyomtatni. Másrészt Piovan arra is figyelmeztet, hogy az 1479–80-as években egy „pestisszerű” járvány söpört végig a városon, aminek következtében sokan – az egyetem tanulóinak mintegy 80%-a – hagyták el a várost, következésképp erősen megcsappanhatott a könyvnyomtatásban használható szakemberek száma is. Logikus és szűkszerű is tehát Maufer döntése, hogy Veronába helyezze át nyomdáját, ahol egyébként baráti kapcsolataira is támaszkodhatott. Vö.: PIOVAN 2007, i. m. 212–214.

²⁷ Főképp, ha figyelembe vesszük a feltételezhető példányszámot. A könyv formátumát (ívrét), a lapok számát (358), és a papírmennyiséget (260 rizsma = 124800 ív) figyelembe véve megállapítható, hogy 10%-os selejttel számolva minimum 650 példányra volt elégséges a beszerzett papír.

²⁸ Szinte önmagától adódik a feltevés, hogy Mátyás. Ez azért valószínűtlen, mert azok a korabeli idézendő szerkönyvek, amelyek mögött valóban felsejlik a király, nem mulasztják el ezt az elő- és zárszavakban kihangsúlyozni. Lévén Sánkfalvi váci kanonok, gyanakodhatunk akár Bárhory Miklós váci püspökre. Jelen pillanatban semmilyen adattal nem rendelkezünk az esetleges részvételére vonatkozóan, de talán érdemes a szakirodalom egyik, e tekintetben érdekes mondatára rámutatni. TÖRÖK József egyik tanulmányában – *Báthory és a kortárs magyar püspökök = Báthory Miklós váci püspök (1479-1506) emlékezete*, szerk. HORVÁTH Alice, Vác, 2007. – az alábbiakat írja: „Meg lehet kérdezni, vajon a könyveket annyira kedvelő Báthory mit szólt a nyomtatott könyvekhez, az első nyomtatott missáléhoz, ad »usum dominorum ultramontanorum, Verona, 1480. aug. 27.« És a breviáriumhoz »1480 Velence? «” (11.) A kérdéshez rendelt lábjegyzet (29.) pedig a szerző egy kéziratban lévő tanulmányára hivatkozik; címe: *Első liturgikus könyveink*.

Ismeretlen XVII. századi könyvjegyzék a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik ősnymtatványában. A budapesti Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-tára az országos nyilvános könyvtári számbavétel adatai szerint¹ a harmadik legjelentősebb gyűjtemény a mai Magyarország területén. A tár közelmúltban elkezdett analitikus elektronikus feltárása² e korábbi megállapítást minden valószínűség szerint módosítani fogja, mivel a gyűjteményben mindez ideig nem történt meg egyrészt a bizonytalanul datált „ősnymtatványok” megjelenési idejének a pontosítása, másrészt a colligátumok teljes körű feltárása.

Az analitikus feltárás részeként külön figyelem irányul a gyűjteménybe kerülés előtti korábbi tulajdonosokra és a kéziratos bejegyzésekre. Az Inc. 1000 jelzetű, feltehetően az 1970-es években restaurált, újra kötött és némileg hiányos³ ősnymtatványban (Johannes Reuchlin (1455–1522), *Breviloquus vocabularius cum arte diphthongandi accentuandi et punctandi*, Coloniae, Heinrich Quentell, 1486; CIH 2937) a nagybetűket kézzel pirosra színezték és több, minden valószínűség szerint 17. századi kéz írásával készült marginália olvasható benne. A kötetet a belső kötéstáblán olvasható tulajdonosi bejegyzés szerint 1690-től birtokolta a budapesti Egyetemi Könyvtár jogelődje, a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtára.⁴ A példány jezsuita tulajdonosa előtti világi birtoklására utalnak a nyomtatvány margóin a profán rajzok, például egy tört markoló férfi fél alakja (r_{gr}), egy szakállas férfi ugyancsak fél alakja profilból (y_{3v}), a lapszéleken elkezdett, de befejezetlen virág ornamentika (y_{5v}, y_{6v}) és az 1690-nél korábbi kéziratos bejegyzések, így például egy évszám, az „Anno Dni 1642” (r_{7v}).

A feltételezhetően szünetes kötésű nyomtatvány restaurálása során a tévesen vendégoldalként elhelyezett és a kötetbe bekötött, egyik oldalán beírt levélen (a mai kézi számozású 273. levélen) további, minden bizonnyal a nagyszombati jezsuita birtoklásnál korábbi tulajdonosok nevét rögzítő bejegyzések olvashatók („Joannes Vagych”, illetve „Gregorius Kardos”). E valószínűleg a restaurálás előtt az ősnymtatványhoz előzékként szolgáló, onnan időközben kiszakadt levélen, melyet később tévesen a könyvtestbe kötöttek be, olvashatók Joannes Vagych kézzel beírt könyvjegyzékének tételei „Catalogus Librorum nobilis croatae Joannes Vagych Turopolensis” címen. Ezt követően egy ugyancsak tévesen bekötött, töredékes nyomtatvány-részben, a ’celitus’ kifejezéstől olvasható „Breviloquus vocabularius” című rész elején, az adott oldal tetején egy újabb, kézzel bejegyzett név, a „Gregorius Kardos” olvasható.

A tulajdonosi bejegyzések időrendje minden bizonnyal a következő. Az első tulajdonos Joannes Vagych lehetett, ő jegyezhette be az „Anno Dni 1642” (r_{7v}) megjegyzést is, melyből a nagy ’A’ írásképe megismétlődik könyvjegyzékén. Az őt követő újabb világi tulajdonos Gregorius Kardos lehetett, akinek tollpróba jellegű bejegyzései a cím fölött és alatt szintén felfedezhetők („sum ego Judices agrem [Agram?] / Gregorius Kardos sum”). A bejegyzések szerint Kardos valószínűleg Zágrábban lehetett bíró. S végül a harmadik tulajdonos a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtára (1690) volt, ahonnan a budapesti Egyetemi Könyvtárba származott át a kötet.

A könyvjegyzéket eddig nem rögzítették a folyamatosan épülő könyvjegyzék-bibliográfiában.⁵ A benne szereplő tételek száma meghaladja az öt különböző kötetet, így könyvkatalógusként értékelhető.

¹ SAJÓ, Géza, SOLTÉSZ, Erzsébet, *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*; Tom. I–II, Budapest, MTA, 1970.

² A tár feldolgozása során különös figyelem irányul az egykori tulajdonosokra, a használói bejegyzésekre és a nyomtatványok kötésére, azaz a kötetek egyedi jellegzetességeire.

³ Kötése modern fehér bőrkötés, a nyomtatványból összesen 28 levél hiányzik.

⁴ „Collegij Tynaviensis Societatis Jesu Catalogo inscriptus 1690”

⁵ *Intézményi- és magángyűjtemények 1541–1750*, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll., szerk. Monok István, Zvara Edina, Bp., Szeged, 2008 (Könyvtártörténeti Füzetek, XII). A továbbiakban: KtF, XII. Itt köszönöm meg Monok István levélbeli közlését, mely szerint Vagych könyvjegyzékét 2008 után sem rögzítették a folyamatosan bővülő bibliográfiában.

Kérdéses, vajon ki lehetett a túrmezei (Turopolensis) horvát nemes, Joannes Vagych, aki minden bizonnyal 1642 körül kezdte el bejegyezni könyveit a Reuchlin-ösnyomtatvány valamikori előzéklevelének rektójára? Mivel a horvátországi nemesek gyakran iratkoztak be a grazi jezsuita egyetemre, az intézmény beiratkozási névanyagában kerestem a „Vagych” nevet. Joannes Vagych nevét ugyan nem sikerült fellelni, viszont több túrmezei Vagych (Vagich) neve található a grazi egyetemre beiratkozott horvátországi hallgatók között. Így például e településről 1612-ben iratkozott be Petrus Vagich, majd 1640-ben nemes Georgius Vagich.⁶ Valószínű, ugyanebből a túrmezei nemes családi körből származott Joannes Vagych is.

A könyvjegyzék eredetileg a fölió alakú levél rektóján kezdődött (ma a hibás kötés miatt verzó), a kettős függőleges vonallal két hasábra osztott lap bal oldali hasábján. A rendelkezésre álló papírlapon a jegyzék ilyen, kéthasábos elrendezése jelzi, hogy a beíró feltételezte, a könyvek rögzítéséhez legalább két hasábra lesz szüksége. Ugyanakkor a második hasáb üresen maradt, tehát vagy félbe maradt a könyvjegyzék, vagy a tervezettnél kisebb helyen is elfért. Teljes szövege a következő:

„Catalogus Librorum Nobilis croatae Joannis Vagijch Turopolensis / Nobilis Croatiae Joannis Vagich Calepinus.

Alexander ab Alexandro historicus

Dictionarium antiquitatis (más kézzel:) non est

Livius (más kézzel:) est (áthúzva)

Officina Ravisij (más kézzel:) sunt (áthúzva)

Duodecim Volumina Ciceronis (más kézzel:) non sunt

Tria volumina Ciceronis (más kézzel:) nil

Henerici Cornelij Agrippae utriusque juris doctoris

Commentarij in libros 4 Rhetoricorum ad Caium Herennium (más kézzel:) sunt

Parnassus.

Virgilius (más kézzel:) non est

Martialis (más kézzel:) non est

Horatius.

Buchlerus. (más kézzel:) non est

Officia Ciceronis De senectute

De amicitia Paradoxa stoicorum

Et somnium Scipionis

Emanuelis Prosodia

Emanuelis Alvari syntaxis

Institutiones Jacobi Gretseri Linguae Graecae Societatis Jesu.

Ovidius”

Első olvasásra is nyilvánvaló, hogy a jegyzék egyben a valamikori könyvkollekció ellenőrzésére is szolgált. A jegyzék alapján a feltételezhető, hogy a művek száma nem azonos a leírt tételek számával (19), annál minden valószínűség szerint több lehetett. A tételek azonosítása a következő:

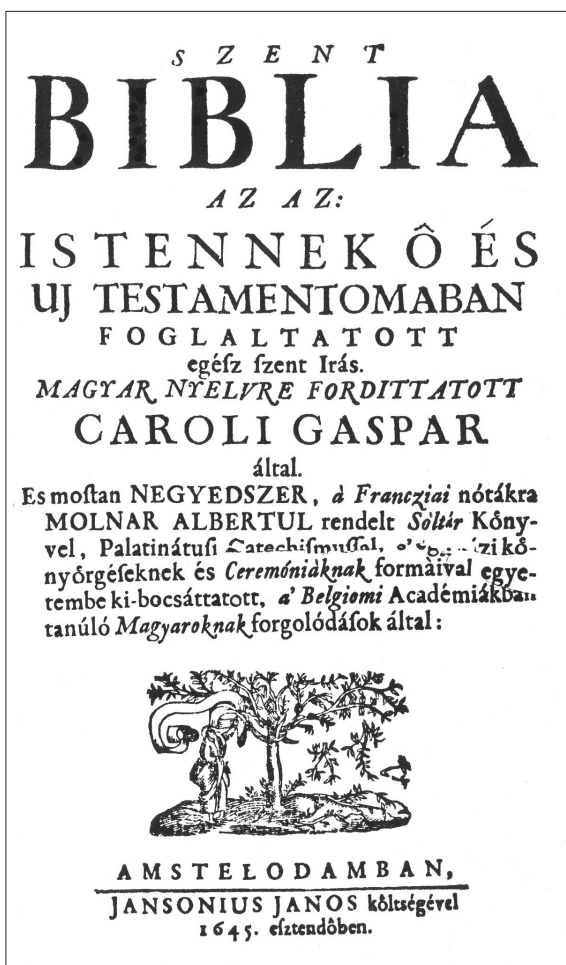
1. Calepinus

Ambrogio Calepino (Ambrosius Calepinus, 1435–1510) első kiadásban 1502-ben megjelent *Dictionarium latinum*ának egyik kiadása. A Calepino életében megjelent utolsó kiadás Strassburgban jelent meg (Johann Grüninger) 1510-ban. Ismeretes, hogy magyar szóanyagot először a lyoni 1585-ös tíznyelvű Calepinus-szótár tartalmazott.

⁶ VARGA Júlia, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin, 1560–1789*, Bp., ELTE Levéltár, 2004, 227 (nr. 2958), 238 (nr. 3170).

2. *Alexander ab Alexandro historicus*
Alessandro Alessandri (Alexander ab Alexandro, 1461–1523) jogász *Dies geniales* című, antik művekből kompilált történeti munkája először Rómában jelent meg 1523-ban. Több 17. századi kiadása ismeretes (pld. Hanau, 1610; Frankfurt, 1626, 1646, 1667), valószínűleg ezek egyike lehetett a röviden a szerző nevével jelzett mű.
3. *Dictionarium antiquitatis (más kézzel:) non est*
Ez a cím egy mű tartalmára utal, ilyen megfogalmazásban nem tekinthető valóságos címnek.
4. *Livius (más kézzel:) est (áthúзва)*
Titus Livius történeti munkájának, a *Libri ab Urbe condita* valamelyik kiadásával azonosítható.
5. *Officina Ravisij (más kézzel:) sunt (áthúзва)*
Minden bizonnyal a humanista Ravisius Textor (Jean Tixier de Ravisi, ca. 1480–1524) *Officina partim historicis, partim poeticis referta disciplinis* című, első kiadásban 1503-ban (Bâle) megjelent munkája.
6. *Duodecim Volumina Ciceronis (más kézzel:) non sunt*
Marcus Tullius Cicero munkáinak kiadásaiból nem konkretizált tizenkét „kötet”, mely lehetséges, hogy nem fizikai egységekre vonatkozik, hanem a tartalom tagolására.
7. *Tria volumina Ciceronis (más kézzel:) nil*
Marcus Tullius Cicero munkáinak kiadásaiból nem konkretizált három „kötet”.
8. *Henerici Cornelij Agrippae utriusque juris doctoris*
Henricus Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486–1535) polihisztor valamely, talán jogi munkája. Műveinek összkiadása (*Opera*) először 1550-ben jelent meg Lyonban.
9. *Commentarij in libros 4 Rhetoricorum ad Caium Herennium (más kézzel:) sunt*
A hosszú ideig Cicerónak tulajdonított *Rhetorica ad C. Herennium* valamelyik kommentált kiadása. Ilyen kiadás jelent meg például 1513-ban Lyonban.
10. *Parnassus*
E címen viszonylag sok mű jelent meg a 16–17. században, feltételezhetően valamely költészeti vagy költészettani műről van szó. Ugyanakkor egykorúan a legkülönbözőbb tartalmú művek (pl. orvosi) címe-ként, műfaj értékű jelzésként is használták a kifejezést.
11. *Virgilius (más kézzel:) non est*
Publius Vergilius Maro valamely művének valamely kiadása.
12. *Martialis (más kézzel:) non est*
Marcus Valerius Martialis munkáinak valamelyik 16–17. századi kiadása lehet. Ismeretes, hogy a 16. században viszonylag sok kiadásban jelent meg Martialis műveiből szerkesztett gyűjtőkötet.
13. *Horatius*
Quintus Horatius Flaccus munkáinak valamelyik 16–17. századi kiadása lehet.
14. *Buchlerus. (más kézzel:) non est*
Johann Buchler (1570–1640) protestáns német filológus valamelyik munkája.
15. *Officia Ciceronis De senectute*
De amicitia Paradoxa stoicorum
Et somnium Scipionis
Marcus Tullius Cicero felsorolt műveit gyűjteményes kiadásban *De officiis* fő címen többször jelentették meg a 16–17. században, például, Strassburgban 1553-ban, 1559-ben vagy Frankfurtban 1569-ben, 1588-ban.
16. *Emanuelis Prosodia*
Manuel Alvares (Emmanuel Alvarus, 1526–1583) jezsuita először 1572-ben megjelent grammatika tankönyve harmadik részének valamelyik 16–17. századi kiadása.
17. *Emanuelis Alvari syntaxis*
Manuel Alvares (Emmanuel Alvarus, 1526–1583) jezsuita először 1572-ben megjelent grammatika tankönyve syntaxis-t tartalmazó részének valamelyik 16–17. századi kiadása.
18. *Institutiones Jacobi Gretseri Linguae Graecae Societatis Jesu.*
Jacob Gretser (1562–1625) jezsuita *Institutiones linguae Graecae* című, első kiadásban először 1595-ben megjelent tankönyvének valamelyik kiadása.
19. *Ovidius*
Publius Ovidius Naso valamelyik nyomtatott művére utal.

Ki és mikor nyomtatta Debrecenben a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött Jansonius-féle Biblia pótlólag újraszedett leveleit? Napjainkra készült el a 17. századi debreceni városi nyomda készletének teljes repertórium, és hamarosan napvilágot lát a „Hungaria Typographica” sorozat legújabb köteteiként¹. Ennek ismeretében a szakirodalomban korábban publikált néhány állítás megcáfolható, illetve tovább pontosítható. Így többek között az *RMNy* 2091. számú tétel alatt leírt, a budapesti Egyetemi Könyvtár állományában található Jansonius-féle 1645. évi Biblia „B”² variánsának debreceni meghatározása tovább pontosítható. Az elejéről hiányzó, utóbb nyomtatott pótlevelekről V. Ecsedy Judit állapította meg, hogy: „Töltési István idején a debreceni városi nyomdában készült. A címlapon található nyomdászjelvény a párizsi Estienne nyomdászcsalád jelvényének tükörképe, amelyen eredetileg az írásszalag szövege: *Noli altum sapere* volt. Töltési 1683 és 1685 között működött Debrecenben, majd e dísz tovább használta Komáromban. Mivel a „B” variánsnak a budapesti Egyetemi Könyvtár [...] példánya eredeti, kelet-magyarországi, vagy erdélyi legyeződiszes kötésben maradt fenn, amelyen az 1687. évszám áll, ezért joggal feltételezhető, hogy a Biblia első négy levelének újraszédése valóban Töltési debreceni működésének idején, tehát 1683–1685 között készült.” Az *RMNy* harmadik kötetének 2000. évi megjelenése óta, különösen az utóbbi időszakban megtörtént az egyes nyomdák által alkalmazott nyomdászjelvények pontos rendszerezése,³ emellett a fentiekben hivatkozott nyomdarepertórium is rendelkezésre áll. Ezért ma már e segédletek segítségével nagyobb biztonsággal állapítható meg, hogy a hiányos Jansonius-féle Biblia pótlólag újraszédett leveleit ki és mikor nyomtatta Debrecenben.

1. ábra. Az *RMNy* 2091 „B” variánsának utóbb, Debrecenben nyomtatott címlapja

¹ A „Hungaria Typographica II.” sorozat tervezett 2. kötete a 17. századi kelet-magyarországi és az erdélyi nyomdák betű- és díszkészletét tartalmazza.

² Az Egyetemi Könyvtárban őrzött Jansonius-féle Biblia jelzete: *RMK I*, 149a.

³ V. ECESEDY Judit, SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1488–1800*, Bp., Balassi, 2009; SIMON Melinda, *Kiadói és nyomdászjelvények Magyarországon 1801–1900*, Bp., Balassi, 2012.

2. ábra. Kolozsvárról Rosnyai János közvetítésével Debrecenbe került nyomdászjelvény

Máté, a gyulafehérvári fejedelmi nyomda irányítója adhatta ki az 1667-től Kolozsvárra költöztetett egykori nyomdai készlettel, még ugyanabban az esztendőben.⁶ A taláros férfialakot ábrázoló nyomdászjelvény eredete nem ismeretes. Korábban a gyulafehérvári fejedelmi tipográfia felszerelésének nem volt része. A ma rendelkezésre álló ismeretek alapján e nyomdászjelvénynek a hollétéről az 1679-i debreceni fölbukkanásáig⁷ sem a kolozsvári, sem más magyarországi officinában való előfordulásáról nem tudunk.

A Sárospatakról a rekatolizáció következményeként elűzött Rosnyai János 1671 végétől 1677-ig Kolozsvárott tartózkodott, és Verezegyházi Szentyel Mihály nyomdavezető mellett a református országos nyomdában dolgozott.⁸ Véleményünk szerint a hivatkozott, 29 × 48 mm-es nyomdászjelvényt (2. ábra) Kolozsvárról ő hozhatta magával Debrecenbe, amelyet első alkalommal 1679-ben Diószegi K. István *Kiosztatott talentom* című munkájának címlapján⁹ alkalmazott. Ettől kezdve a debreceni városi nyomda használatában e nyomdászjelvény a 18. század elejéig megvolt. Az 1683. esztendő elején egyetlen alkalommal, a Rosnyai János özvegyének neve alatt kiadott Lisznyai K. Pál *Professionvm scholasticarum opera & studio... prima pars* című tankönyv címlapján szerepelt¹⁰, majd Kassai Pál nyomtatványain tűnt fel 1686 és 1694 között,¹¹ végül Vincze György több kiadványát díszítette vele. Utolsó alkalommal 1703-ban Kocsi Major Ferenc disszertációjának

⁴ V. ECSEDY (2009), SIMON (2012), I. m. 92. és 102. TÉTEL; SIMON (2012), 5., 15., 16.,

⁵ RMNY 3349; V. ECSEDY (2009), SIMON (2012), i. m. 100. tétel.

⁶ V. ECSEDY Judit: *Könyvnyomtatás az erdélyi fejedelemségben I. Apafi Mihály korában 1661–1690. I.* = *Magyar Könyvszemle*, 2005, 304.

⁷ RMK I, 1229.

⁸ TAKÁCS Béla, *A sárospataki nyomda története*, Bp., Magyar Helikon, 1978, 53–54.

⁹ RMK I, 1229, A₁a.

A munka Apafi Mihály erdélyi fejedelem segítségével jelent meg (CSÚRÖS Ferenc, *A debreceni városi nyomda története*, Debrecen, Város Könyvnyomda-Vállalata, 1911, 121.), aki engedélyezhette Rosnyai számára e feltehetően használaton kívüli nyomdászjelvénynek a kolozsvári református országos tipográfiából való elvitelét.

¹⁰ SIMON (2012), 3. jegyzetben i. m. 5. tétel. – RMK II, 1519.

A Lisznyai-féle tankönyv első részének kinyomtatását még Rosnyai János kezdte meg, ám az 1682. év decemberének második hetében bekövetkezett halála a munka befejezését megakadályozta. Ezért e nagyjelentőségű tankönyv Rosnyai János özvegyének neve alatt, az utoljára szedett ajánlás dátuma, 1683. március 22-e után került ki a debreceni városi nyomtató műhely sajtója alól.

¹¹ SIMON (2012), 3. jegyzetben i. m. 4. tétel; RMK II, 1609; RMK I, 1450.

címlapján szerepelt.¹² A kuruc-labanc háborúskodás miatt, az 1705-ben elpusztult debreceni városi officina készletével együtt e nyomdászjelvény is odateszhetett.

Mai tudásunk szerint a Jansonius-féle Biblia utólag nyomtatott címlapján látható nyomdászjelvény (1–2. ábra) kizárólag csak Töltési István működése alatt, 1683–1685 között *nem* volt használatban a debreceni városi tipográfiában.¹³ Dacára annak, hogy a Kassai Pál és Vincze Görgy által később alkalmazott nyomdászjelvény fadúca Töltési István idejében is megvolt a nyomda készletében. A betűmetszést és öntést Amszterdamban, Misztófalusi Kis Miklósnál elsajátító Töltési rövid debreceni működése során három különböző, a Rosnyai által alkalmazottól (2. ábra) eltérő nyomdászjelvényt használt. Elsőként a híres amszterdami Jansonius-nyomdat 1642 és 1681 között működtető Johannes Jansonius van de Waesberghe, számunkra az utrechti magyar vonatkozású nyomtatványairól ismert nyomdászjelvényének¹⁴ igen pontos mását (3. ábra). Töltési ezt a nyomdászjelvényt nagyvalószínűséggel Amszterdamból hozhatta magával. Jelenlegi ismereteink szerint csak ő használta Debrecenben,¹⁵ ugyanakkor komáromi kiadványaiban soha nem fordult elő, ami igazolhatja, hogy bizonyára nem vitte azt magával. Feltételezhetően a civisvárosban maradt és túlélte a városi nyomda 1705. évi pusztulását. A 18. században,¹⁶ 1743-ban Margitai János debreceni tevékenysége alatt tűnt föl ismét.¹⁷

Töltési István a második nyomdászjelvényét (4. ábra) 1684-ben épp Rosnyai János halála alkalmából Szenczi Pál által elmondott, majd kinyomtatott halotti prédikáció címlapján¹⁸ szerepeltette. Ez a nyomdászjelvény, amely négyszögű, stilizált fát ábrázol, törzsénél a VITAE (Az életnek) mottó, míg alul az 1663-as évszám olvasható¹⁹ Debrecenben először Karancsi György kiadványában fordult elő.²⁰ A fa gyökérzete alatt látható 1663-as évszám (5. ábra) valószínűleg a készítés és beszerzés időpontjára utal, amikortól Karancsi György megrendelésére e nyomdászjelvény a debreceni városi nyomda tulajdona lehetett. De a ma rendelkezésünkre álló adatok alapján e jelvénynek mindössze csak egyszeri, az előzőekben említett, 1673-as Karancsi általi alkalmazásáról tudunk. Ennek a nyomdászjelvénynek későbbi debreceni – bár Rosnyai János idejében is rendelkezésre állt, de jelen tudásunk szerint nem

3. ábra. Töltési első nyomdászjelvénye: az utrechti Johannes Jansonius van de Waesberg (1616–1681) nyomdász és kiadó jelvényének igen pontos mása, amelyet 1683–1685 között a legtöbbször alkalmazott a debreceni nyomtatványokban.

¹² RMK II, 2147; VARGA Bernadett, „Typográfiánk szép vala, de az is mindenestől elbomla...,” Debrecenben használt könyvdíszek a 18. század első éveiben = *Nyomdatörténeti szimpózium*, szerk. Zentai Csilla, Debrecen, Alföldi Nyomda, 2011, 78–79.

¹³ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Robert Estienne magyarországi hatása = Biblia hungarica philologica*, szerk. Heltai János. Bp., Argumentum (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R egyesület füzetei, 3), 2009, 74.

¹⁴ RMNY 2558, 2559, 2617, 2618.

¹⁵ V. ECSEDY (2009), SIMON (2012), 3. jegyzetben i. m. 97. tétel. – Első előfordulása 1683: RMK II, 1518, további alkalommal szerepelt még: RMK II, 1536; RMK II, 1562; RMK II, 1563.

¹⁶ V. ECSEDY (2009), SIMON (2012), 3. jegyzetben i. m. 115. tétel.

¹⁷ *Magyarország bibliographiája 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföld[ön] megjelent nyomtatványoknak*, összeáll. Petrik Géza, III. kiad. Dobrovsky Ágost, Bp., 1891, 46. Továbbiakban PETRIK III, 46.

¹⁸ RMK I, 1317.

¹⁹ SIMON (2012), 3. jegyzetben i. m. 6. tétel.

²⁰ RMK II, 1316.

4. ábra. Töltési második nyomdászjelvénye: a Karancsi György által 1673-tól a debreceni városi tipográfia készletében meglévő nyomdászjelvény

5. ábra. Akinagyított 1663-as évszám

hasznalta –, illetve más magyarországi nyomtató műhelyben való előfordulásáról sincs jelenleg semmi információnk.

Az 1683–1684. évekhez köthető Töltési István harmadik nyomdászjelvényének (6. ábra) szerepeltetése,²¹ amely négyzetű, dús levelű szilfát ábrázol. A jobbán álló férfi jobb kezével rámutat a baloldalon található írásszalagra. Ezen a NON SOLUS (Nem egyedül) mottó olvasható. A 17. századi Magyarországon a leideni Elzevir család jelvényét mintázó, Újszövetségi idézetet (János 16,32) megjelenítő nyomdászjelvénynek számos variánsa létezett. A Töltési István által Debrecenben alkalmazott változat²² azonban ezek mindegyikétől jól elkülöníthető, mert egyedül csak ezen a fadúcon, a fa gyökérzete alatt, középtől balra szerepel a fametszet készítőjének CZ szignója (7. ábra).²³ E jelvény sorsának további alakulása napjainkban szintén nem ismeretes. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy Töltési István 1703-tól kezdődő komáromi működését követően a leideni Elzevir család jelvényének immár újabb, másik változatát használta.²⁴

A fentebb bemutatott nyomdászjelvényeknek a debreceni nyomdászok általi tudatos alkalmazása miatt úgy véljük, hogy nagy valószínűséggel nem Töltési István volt az 1687. évi díszes kötésben található öt pótlevel nyomtatója, habár a számára is rendelkezésre állt az újrasedett Jansonius-féle Biblia címlapján is szereplő nyomdászjelvény fadúca (2. ábra).

A címben feltett kérdésre adandó választ ezek után a pótoltt, újra kiszedett leveleken található nyomdai készlet, valamint az azt alkalmazó nyomtató tipográfiai jellemzőinek ismeretében kíséreljük meg megadni, és ily módon megállapítani a nyomdász személyét és a nyomtatása lehetséges időpontját.

Az újra szedett leveleken nyolc antikva és három kurzív típus,²⁵ nyolc különböző nyomdai cifra,²⁶

²¹ *RMK I*, 1517; *RMK II*, 1534 (a.

²² *RMK II*, 1534.

²³ SIMON (2012), 3. jegyzetben i. m. 7. tétel.

²⁴ V. ECSEDY (2009), SIMON (2012) 10., 11., 19., 23. SIMON (2012).

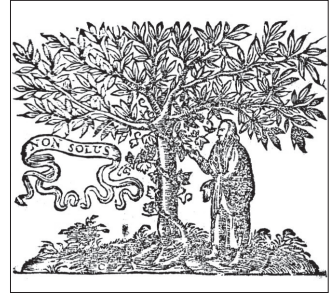
²⁵ A betűsorozatok típusuk, méretük és használatuk szerint a következők: az antikva betűtípusok közül: a 16 mm-es és a [1679–1705], a 6,5 mm-es kiemelőtípusok [1679–1705]; a 156 mm-es [1678–1705], a 96 mm-es [1678–1705], 82 mm-es [1679–1705], 72 mm-es [1678–1705], a 63 mm-es [1681–1705] és az 55 mm-es [1680–1705] szövegtípusok. A kurzív betűtípusok közül: a 96 mm-es [1678–1705], a 82 mm-es [1678–1705] és az 55 mm-es [1682–1705] szövegtípusok.

²⁶ A nyomdai cifrák méretük és használatuk szerint a következők: 34. sz. (3,3 × 9,3) dupla száron kétféle hajló ornamentális levéldísz, közepén háromszirmú virággal [1678–1705], 35. sz. (5,5 × 5,2) arabeszk minta, balra hajló ívvel, a 36. sz. cifra tükörképe [1679–1704], 36. sz. (5,6 × 5,4) arabeszk minta, jobbra hajló ívvel, a 35. cifra tükörképe [1679–1704], 38. sz. (6,4 × 5,4) nagyalakú stilizált virág lefele hajló levelekkel, kétféle hajló száron [1679–1705], 39. sz. (4,3 × 4,3) stilizált lótuszvirág [1678–1705], 41. sz. (3,5 × 3,8) négy részre tagolt, egymást keresztező vonalakból álló arabeszkdísz pontokkal [1678–1705], 42. sz. (4,0 × 6,5) két dupla vonal között két apró rombusz által közrefogott ellipszis közepén ponttal [1678–1704] és 45. sz. (3,7 × 3,8) kisalakú stilizált virág lefele hajló levelekkel, kétféle hajló száron [1680–1705].

a 18 × 18 mm-es iniciálesorozat K betűje,²⁷ valamint a 36 × 50 mm-es stilizált növényi díszítésű, rombusz alakú záródísz²⁸ található. Az alkalmazott betűtípusok és a nyomdai cifrák mindegyike új beszerzés, amelyre Debrecen város vezetésének anyagi támogatásával az 1678. év első felében kerülhetett sor. Misztótfalusi Kis Miklós 1698-ban kinyomatott *Mentsége*²⁹ több vonatkozásban közölt fontos adatokat a debreceni városi officinára, működtetőire vonatkozóan is. Tőle tudható, hogy az új betűtípusok honnan és mikor érkeztek: „Megtetszik ez a debreceni típusból, melyet nagy hírre Amsterdamból szereztek. Ezelőtt húsz esztendőnél nem sokkal elébb hozatták volt azt...”³⁰

A cívisvárosban, 1677-ben még a régi kopott készlettel működését megkezdő Rosnyai János az Amsterdamból vásárolt betűsorozatokat és nyomdai cifrákat először Kabai Bodor Gellért *Hegyes ösztön* című művének első kiadásában³¹ alkalmazta, a címlap hátoldalán (A₁b) olvasható 1678. augusztus 12-én kelt ajánlást követően.

Megvizsgálva az újrasedett Jansonius-féle Biblia leveleit, szembeötlő tipográfiai sajátosságot fedezhetünk fel. Az „Intések a Kegyes Olvasóhoz”³² kezdetű második levél szövegét a 96 mm-es antikva szövegtípussal szedték A szövegekéből jól láthatóan különül el számos, nem a típusba tartozó kis k betű. Ezeknek a kopott betűknek a szára jóval vastagabb. Nem az eredeti betűtípusba tartoznak, hanem a korábban használt készletből származnak.³³ A tény, hogy Rosnyai más készletből kényszerült a hiányzó betűket pótolni, az egyrésről azt jelenti, hogy Amsterdamból csak betűket vettek, matricát viszont nem. Megerősíti ezt a húsz évvel később íródott Misztótfalusi idézet is: „mert idegen országból örökké defectusokkal hozták még eddig a típust (mely miá a debreceniek ma sem élhetnek némely típusok nemeivel), de most itt, mihelyt defectust látnak valamely betűben, vagy hogy ez vagy amaz betű fogyni kezd, menten csak kiáltják, hogy ez vagy amaz kell, s mindjárt kipótólják.”³⁴ Másrésről a korábbi betűkészletnek az újjal együtt való alkalmazása, a régi, kopott típusok további fennmaradását bizonyítja, vagyis azok beöntésére ekkor még nem került sor. Az új betűkészlet használatának kezdetétől igen jellemző volt Rosnyai Jánosra, hogy a Hollandiából vásárolt betűtípusokból hiányzó, megfelelő számú, a magyar nyelvben viszont gyakrabban használt 'k'

6. ábra. Töltési harmadik nyomdászjelvénye: a megkülönböztető CZ szignóval

7. ábra. A kinagyított CZ szignó

²⁷ A keretezett, stilizált levelekkel díszített fekete betűs iniciálesorozat eredetileg a 16. században Komlós András felszerelésének része volt, és 1569-től található meg a debreceni nyomtatványokban. A 17. század összes nyomdása alkalmazta az iniciálesorozatba tartozó betűket. Ám a K betű csak egyetlen alkalommal itt, a Jansonius-féle Biblia újrasedett ötödik, „A” jelű levelén fordult elő, amit igazol igen jó állapota is.

²⁸ A rombusz alakú, stilizált növényi záródísz (36 × 50) 1663-tól 1699-ig volt a debreceni tipográfia használatában.

²⁹ *RMK I*, 1528.

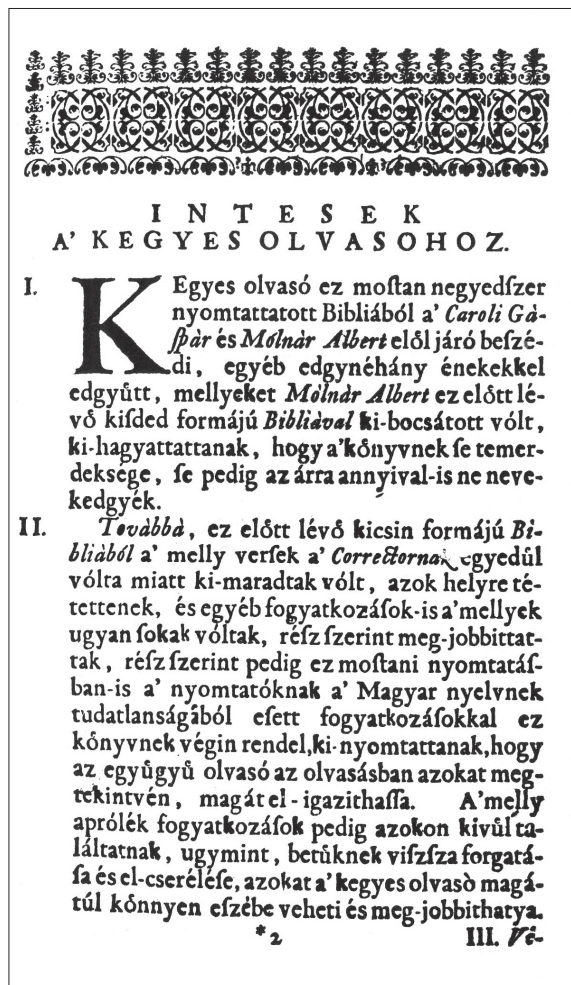
³⁰ M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS, *Maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége = Erdélyi féniks, Misztótfalusi Kis Miklós öröksége*, bev. jegyz., Jakó Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1974, 209.

³¹ *RMK I*, 1220.

³² *RMNy* „B” variáns *₂a.

³³ A kopott kis k betű az eredetileg, 1577-től Hoffhalter Rudolf felszereléséhez tartozó, ugyancsak 96 mm-es antikva szövegtípus, addigra igen megkopott tagja volt.

³⁴ 30. jegyzetben, i. m. 212.

9. ábra. Az RMNy 2091 „B” variánsának második levelén jól kivehetők a típusba nem illő, kopott kis k betűk

és a nyomdai cifrák³⁵ megvételére, valamint Debrecenbe szállítására 1678 első felében kerülhetett sor. Ettől kezdve ezek mind Rosnyai János és az öt követő nyomdászok rendelkezésére álltak egészen a debreceni tipográfia készletének megsemmisüléséig, 1705-ig. Töltési István nevéhez csak egyetlen

hang jelölését a korábbi, igen elhasználdott, de még létező betűkkel pótolta. Ezt az eljárást más hangok – pl. 'á, é, ö, ü, z' – jelölésénél és más betűtípus esetében is alkalmazta.

Rosnyai János 1678-tól kezdődően új nyomdai betűkészletének nem minden sorozatát alkalmazta azonnal. Így a 20 sor mérete szerint 63 mm-es antikva szövegtípus 1681-től, az 55 mm-es antikva szövegtípus 1680-tól, míg az 55 mm-es kurzív szövegtípus, amely leginkább a marginálisok kiszedésére alkalmazható, ezért használata ritkább: mai tudásunk szerint legelőször csak 1682-től fordult elő Rosnyai János debreceni kiadványában.³⁵ A nyomdai cifrák közül pedig a 3,7 × 3,8 mm-es, 45. számú, kétfelé hajló száron kisalakú stilizált virágot ábrázoló cifrát alkalmazta később, 1680-tól.

A legutóbbi időkig a szakirodalomban általánosan elfogadott megállapítás volt, hogy a Rosnyait követő Töltési István Amszterdamból való hazatérését követően a debreceni városi tipográfiát kiváló új betűkkel látta el.³⁶ A feltételezés alapját a Csürös által hivatkozott 1685. április 30-i, Thököly Imre udvaremberéhez, Láng Jánoshoz címzett Töltési levél adhatta: „Sok fáradságom volt az kigyelmed munkájával; betűm nem volt elegendő; – úgy kellett metszenem újonnan és öntenem, miért egyszersmind mind sculpor és fusor vagyok.”³⁷ Az összeállított nyomdakészlet tipográfiai vizsgálata ezt nem igazolta. A debreceni vezetés által anyagilag támogatott új betűkészlet

³⁵ RMK I, 1281, ****₄b.

³⁶ BENDA Kálmán, IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda*, Bp. Akadémiai, 1961, 34; V. ECSÉDY, 6. jegyzetben i. m. 308; 30. jegyzetben, i. m. 192, 456, 58. sz. jegyzet.

³⁷ CSÜRÖS, 9. jegyzetben i. m. 128.

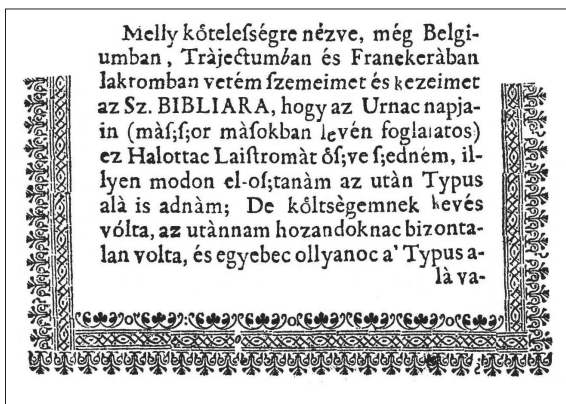
³⁸ A Hollandiából 1678-ban hozott új nyomdai készlet 12 féle nyomdai cifrából és 14 betűtípusból állt.

betűtípus köthető, a 2,4 mm-es görög szöveg típus, amelyet 1684-től³⁹ alkalmazott kiadványaiban. Az előzőekben már idézett Misztótfalusi Kis Miklós szerint a debreceniek, akik Hollandiából csak betűtípusokat vettek, amikor észlelték, hogy „ez vagy amaz betű fogyni kezd, menten csak kiáltják, hogy ez vagy amaz kell, s mindjárt kipótolják.”⁴⁰ Rosnyai János a még mindig meglévő előző nyomdai készlet régi kopott betűivel, míg Töltési a saját maga gyártotta betűkkel igyekezett pótolni a hiányzó betűket. Bár időnként még az ő kiadványaiban is feltűnik egy-egy régebbi, kopott betű, de ezek száma lényegesen kevesebb, s nyomtatott szövegben nem mutat olyan jellegzetességet, mint Rosnyai esetében.

Mindezen felsorolt érvek alapján a V. Ecsedy Judit által debreceni nyomtatványként azonosított, az Egyetemi Könyvtárban őrzött Jansonius-féle 1645. évi Biblia újraszedett első öt levelének nyomtatója meglátásunk szerint minden bizonnyal Rosnyai János volt, és nagy valószínűséggel 1681 után az 1682. esztendőben, még decemberben bekövetkezett halála előtt készülhetett el a nyomtatással.

Ismert, hogy a reformátusok körében a magyar nyelvű Biblia iránti igény az 1670-es évekre igen megnőtt, mivel a korábbi kiadásokból már nem álltak rendelkezésre példányok. Ez magyarázza az N. I. monogram alatt rejtőzködő Jansonius-féle Biblia egykori tulajdonosának szándékát, hogy az 1687-ben bekötött díszes példányából hiányzó leveleket a kötetést megelőzően ismételtelen kinyomtatta. A nyomdai munkát elvállaló Rosnyai számára pedig ez nyilvánvalóan egy példányban elkészítendő, egy alkalomra szóló munka volt.

Végezetül a jelenlegi kutatás eredményeit összefoglalva a nyomtatás 1683–1685. évi meghatározását annyiban szükséges módosítanunk, hogy a Jansonius-féle Biblia pótlevelei nyomtatásánál korábbra kell datálnunk, Rosnyai János debreceni működésének utolsó évére, azaz az 1682. esztendőre, a halálát megelőző időszakra határozzuk meg. Ugyanakkor e tény további kérdést is felvett. Nevezetesen, hogy ismeretlen tulajdonosa, N. I. miért csak 1687-ben köttette be a már öt esztendővel korábban elkészült hiányzó leveleket? Véleményünk szerint ez összefüggésben lehetett a debreceni városi nyomda akkori sorsának alakulásával. Rosnyai János halála, majd az őt követő, rövid, mindössze három esztendőt ott foglalkoztatott, végül fogságot szenvedett Töltési István nehéz helyzetével. Továbbá tapasztalatunk szerint a kötés legyezőmintái a korabeli debreceni kötéseketől elütnek, talán inkább Erdélyhez köthetők. Ez szintén megmagyarázhatja a nyomtatástól számitott öt esztendővel későbbi, a Jansonius-féle Biblia díszes kötésén olvasható 1687. évi dátumot. Pontos választ a felvetett kérdésre csak az N. I. monogram tulajdonosának azonosítása, valamint a legyezőmintás kötés helyének precíz meghatározása adhat talán, amely további kutatást igényel.⁴¹

9. ábra. Töltési István 1684. évi kiadványában, *Debreczeni Floris István Halottak laistroma (RMK I 1314)* szereplő 96A szöveg típus sokkal egységesebb képet mutat

³⁹ PETRIK II, 1536

⁴⁰ 30. jegyzetben, i. m. 212.

⁴¹ A szerző kutatását az OTKA K 104231 program támogatta.

Két ismeretlen társulati kisnyomtatvány a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltárából. Pótlás az RMNy-hez. Ismeretlen hazai kisnyomtatványok felbukkanása mindig nagy öröm, különösen, ha 17. századi darabokról van szó. Az utóbbi évtizedekben vált az (irodalom)történeti kutatások egyik új területévé a hazai társulatok működésének vizsgálata, a témában számos eredmény született.¹ Legutóbb Viskolcz Noémi és Zvara Edina publikáltak olyan alkalmi nyomtatványokat, amelyek nagyszombati, pozsonyi, illetve bécsi társulatok meghívóiként maradtak fenn, ezek lelőhelye mindkét esetben az Esterházy-családhoz kötődő gyűjtemény volt.² Viskolcz Noémi egyébként éppen a családi levéltárakat vélte további hasonló nyomtatványok lehetséges lelőhelyéül.³ Az alábbiakban ismertetett két társulati nyomtatvány eddig nem szerepelt a nemzeti bibliográfiában (RMNy, RMK). Felbukkanásuk azonban újabb lehetséges lelőhelytípusra is felhívhatja a figyelmet, mivel a jezsuita rend levéltári anyagában maradtak fenn.⁴ A kutatók figyelmét valószínűleg azért kerülte el, mert a fent említett példákhoz hasonlóan ezek is kéziratos gyűjteményben találhatók.

A magyarországi barokk kori társulati életet több munka is ismerteti,⁵ ezért itt csak a két vonatkozó

¹ A teljesség igénye nélkül: TÜSKÉS Gábor, KNAPP Éva, *Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században = Néprajzi Látóhatár*; (1)1992, 3–4, 8–36, (a tanulmány újabb megjelenése: *Laikus vallásos társulatok = UőK, Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században, Források, formák, közvetítők*, Bp., Osiris, 2001, 267–297); KNAPP Éva, *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17–18. században = Századok*, (129)1995, 791–814; KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, *A barokk kori társulati élet forrásai = Századok*, (131)1997, 923–936; HORVÁTH József, *Vallásos társulatok a Győri Egyházmegyében*, (Történeti vázlat) = *A győri egyházmegye ezer éve*, szerk. Kiss Tamás, Győr, 2000, 83–100; KNAPP Éva, *Pietás és irodalom*, Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban, Bp., Universitas, 2001 (Historia Litteraria, 9); BALÁZS Mihály, *Kolozsvár és Vágsellye*, Adalék a Mária-kongregációk korai történetéhez = Uő, *Felekezeti és fikció*, Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról, Bp., Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8), 133–143; VARGA Júlia, *A kolozsvári jezsuita gimnázium és akadémia hallgatósgága 1641–1773 (1784)*, Bp., MTA Egyetemtörténeti Albizottság és ELTE Levéltára, 2007 (Felsőoktatástörténeti Kiadványok, Új sorozat, 6), 11–17.

² A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában az Esterházy család hercegi ágának levéltára (P 124), illetve a kismartoni Esterházy-kastély könyvtára. Vö. VISKOLCZ Noémi, *17. századi ismeretlen hazai kisnyomtatványok a Magyar Országos Levéltárból = Magyar Könyvszemle*, (123)2007, 185–199; ZVARA Edina, *17. századi ismeretlen társulati kiadványok a kismartoni Esterházy-könyvtárból, Pótlások az RMNy-hez = Crescit eundo*, Tisztelgő tanulmányok V. Ecsedy Judit 65. születésnapjára, szerk. Simon Melinda, Perger Péter, Bp., Argumentum, 2012 (A MKsz és a MOKKA-R Egyesület Füzetei, 4.), 237–241.

³ VISKOLCZ 2007, i. m. 185.

⁴ Leírásukat I. a közlemény végén. A nyomtatványokat Mihalik Béla levéltárossal együtt találtuk meg, segítségét köszönöm. Leírásukban az Országos Széchényi Könyvtár Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztályának munkatársai segítettek, amit ezúton is köszönök.

⁵ Az említettekén kívül természetesen van korábbi szakirodalom is, pl. MOHL Antal, *A Mária-kongregációk története különös tekintettel hazánkra*, Győr, 1898. Emellett számos gimnáziumtörténeti feldolgozás is tartalmaz a társulatokra vonatkozó adatokat; Nagyszombat és Pozsony esetében: SCHÖNVITZKY Bertalan, *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története*, Pozsony, 1896, 89–94 és HORVÁTH Zoltán, *A nagyszombati katolikus Érseki Főgimnázium története*, Nagyszombat, 1895, 46. A nemzetközi szakirodalomból két jó összefoglaló: CHATELLIER, Louis, *The Europe of the Devout*, transl. by Jean Birrell, Cambridge, 1991² (eredetileg 1987-ben, franciául jelent meg); O’SULLIVAN, Patrick, *Congregationes Marianas (= CC. MM.) = O’NEILL Charles E., –. DOMÍNGUEZ, Joaquín M., Diccionario histórico de la Compañía de Jesús*, I, Roma–Madrid, 2001, 914–918.

kongregáció, a nagyszombati Sárlos Boldogasszony- és a pozsonyi Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregációknak a hazai társulatok között elfoglalt helyére utalok. Kevéssé közismert az a folyamat, amelynek során a 16. századi kezdetek után a 17. század elején a jezsuita rendhez kötődő társulatok több hullámban egyre nagyobb területen és egyre szélesebb társadalmi rétegeket érintően elterjedtek a Magyar Királyságban is. A nyugat-európai, valamint az osztrák rendtartomány nyugatabbi területeihez képest kissé megkésett fejlődés hazánkban a század húszas éveitől öltött jelentősebb méreteket. A kezdeti időszakban (a 16. század utolsó két évtizede és a 17. század legeleje) a jezsuiták kolozsvári kollégiumában, Gyulafehérvárott, valamint Vágsellyén jöttek létre társulatok.⁶ A második hullámban a legkorábbi hazai kollégiumalapításokhoz kötődően Zágráiban, Homonnán, majd Nagyszombatban alakultak meg a kongregációk. Ezeket rövidesen, az 1620–1630-as években újabb társulatok követték részben a diákok mellett a városi lakosságot összefogva, részben pedig a tanulók egyes csoportjait (különböző korosztályokat) megcélözva.⁷ Ezzel párhuzamosan az újonnan alapított kollégiumokban is megindult a társulatok tevékenysége: Pozsonyban, Győrben, majd a negyvenes évekre Sopronban is.⁸ Végül a század közepére (1660-ig) a jezsuita rend terjeszkedésének köszönhetően Gyöngyösön,

⁶ BALÁZS 2006, i. m. 133–140.

⁷ A zágrábi társulatok kezdeteire vonatkozó adatok: 1612, a diákok Mária-társulata (TÜSKÉS, KNAPP 1992, i. m. 24; *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, II, (1601–1640), coll. et ed. Ladislaus Lukács, Romae, 1982 (Monumenta Historica Societatis Iesu, 125), 170 – 1615. év); 1625, a városiak Nagyboldogasszony-társulata (Uo., 301); 1656, a városiak Haldokló Krisztus-társulata (Ladislaus Lukács, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S. I.*, III, (1641–1665), Romae, 1990, 470); 1664, Szent Izidor-társulat és az ifjabb diákok Mária-társulata (Uo., 800). A homonnai diáktársulat először 1614–1619 között működött (TÜSKÉS, KNAPP 1992, i. m. 24). A nagyszombati társulatok kezdeteiről: 1617, a diákok Sárlos Boldogasszony-társulata (Uo., 25); 1623, a városiak Szent Kereszt-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 268); 1636, az ifjabb diákok Szeplőtelen fogantatás-kongregációja (Uo., 463; HORVÁTH 2000, i. m. 46); 1650, a városi németek Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 272); 1652, a legifjabb diákok Angyalok Királynéja-társulata (Uo., 330; HORVÁTH 2000, i. m. 46 – tévesen 1666); 1660, a városiak Haldokló Krisztus-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 659).

⁸ A pozsonyi társulatok kezdeteire vonatkozó adatok: 1629–1630, a városi németek Mária-társulata (SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 91; LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 354 – 1631. év); 1634, a diákok Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregációja (Uo., 409; SCHÖNVITZKY 1896, i. m. 90 – 1636. év); 1647, városi Haldokló Krisztus-társulat (Uo., 92, TÜSKÉS, KNAPP 1992, i. m. 25; LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 239 – 1649. év); 1664, a szlávok Haldokló Krisztus-társulata (Uo., 786). A győri társulatok kezdeteiről: 1631, a diákok Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulata (HORVÁTH 2000, i. m. 87; ACSAY Ferenc, *A Győri Katholikus Főgimnázium története 1626–1900*, Győr, 1901, 151; LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 433 – 1635. év); a városi magyarok Mária-kongregációja (Uo., 452; ACSAY 1901, i. m. 151 – 1638. év); 1636, a városi németek Győzedelmes Mária-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 452; ACSAY 1901, i. m. 151 – 1638. év); 1654, városi Haldokló Krisztus-társulat (LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 382); a városi magyarok Haldokló Krisztus-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 822). A soproni társulatok kezdeteiről: 1640, a diákok Gyümölcsoltó Boldogasszony-kongregációja (Robert SCHWARTZ von Megyes, *Die Geschichte des Kollegs der Gesellschaft Jesu in der königlichen Freistadt Sopron (Ödenburg) 1636–1773*, Veszprém, 1935, 78; TÜSKÉS, KNAPP 1992, i. m. 26; LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 72 – 1643. év); 1640, a városi németek Krisztus teste-társulata (TÜSKÉS, KNAPP 1992, i. m. 24; LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 72 – 1643. év); 1662, a városi magyarok, illetve külön a németek Haldokló Krisztus-társulatai (LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 698).

Besztercebányán, Varasdon, Kassán, Szepeshelyen és Trencsénben is működtek kongregációk.⁹ Mindezzel csak azt kívántam érzékeltetni, hogy a 17. századi hazai társadalom és művelődés vizsgálatakor e szervezetek tevékenysége is fontos tényező – nem pusztán az egyháztörténet vagy a rendtörténet szempontjából.

Ahogy Viskolcz Noémi is leírta, e társulatok között a nagyszombatiaknak és a pozsonyiaknak kiemelt jelentőségük volt. Nagyszombat a jezsuita rend hazai központja, egyúttal az esztergomi érsek székhelye, és az egyetem működése miatt országos szintű oktatási és művelődési központ volt. Pozsony a Királyság kormányzati központja, koronázó város, az országgyűlések helyszíne és szintén jelentős jezsuita kollégium székhelye – szintén igen fontos város volt. Nagyszombatban a társulati életről a legfontosabb források, a kongregációs albumok nem ismertek; nem maradtak fenn, esetleg lappanganak.¹⁰ Az első társulat itt Mária látogatása, azaz Sárlos Boldogasszony (július 2.) titulussal 1617-ben alakult meg a diákok számára, ezt követte a városiaknak alapított Szent Kereszt-kongregáció. Az első társulattól 1636-ban vált ki az ifjabb tanulóknak szervezett Szeplőtelen fogantatás-társulat, amelyet a század közepére további három követett: a német nyelvű városi lakosság számára létrehozott Gyümölcstől Boldogasszony-, a legifjabb diákoknak alapított Angyalok Királynéja, valamint a városiaknak megszervezett Haldokló Krisztus-társulatok.¹¹ Pozsonyban először a városiak Mária-társulata alakult meg (1629–1630), majd 1634-től működött a diákok Gyümölcstől Boldogasszony-társulata. Ezeket itt is újabb társulatalapítások követték a század közepén. A városiak Haldokló Krisztus-társulata 1647-ben már működött, amelyből a hatvanas évekre kivált egy, a szláv nyelvűek számára fenntartott, hasonló nevű társulat is.¹²

A pozsonyi diáktársulat működéséről fennmaradt albuma és diáriuma alapján pontosabb ismeretkel rendelkezünk.¹³ Élén a kollégium rektora által kinevezett praeses állt, aki egyben a gimnázium retorikatanára is volt. Mellette két asszisztentst választottak; az 1660–1670-es évekre állandósult

⁹ Gyöngyösön: 1644, a diákok Nagyboldogasszony-társulata (MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus, Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*, Bp., 2005 (METEM Könyvek, 49), 126; LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 302 – 1651. év); 1670, a városiak Haldokló Krisztus-társulata (MOLNÁR 2005, i. m. 127). Besztercebányán: 1650, a diákok Sárlos Boldogasszony-kongregációja (JURKOVICH Emil, *A besztercebányai kir. kath. főgymnasium története*, Besztercebánya, 1895, 40). Varasdon: 1651, a diákok Mária(?)-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 302); 1664, a városiak Haldokló Krisztus-társulata (Uo., 806). Kassán: 1653, a diákok Szeplőtelen fogantatás-társulata (KNAPP 1995, i. m. 794; LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 371); 1665, a városiak Haldokló Krisztus-társulata (KNAPP 1995, i. m. 794). Szepeshelyen: 1653, a városiak Haldokló Krisztus- és a diákok Nagyboldogasszony-társulata (LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 357–358). Trencsén: 1656, a diákok Szeplőtelen fogantatás-társulata (KRASZNYÁNSZKY Károly, *A trencsényi „Mária Kongregáció” története = A trencsényi kir. kath. főgymnasium értesítője az 1905–1906. tanévről*, Trencsén, 1906, 5; LUKÁCS, *Catalogi personarum III*, i. m. 496 – 1657. év).

¹⁰ Vö. VISKOLCZ 2007, i. m. 191, 35. jegyz.

¹¹ Vö. 7. jegyz.

¹² Vö. 8. jegyz.

¹³ *Album Sodalium Marianorum Congregationis Annunciatae Beatae Virginis Mariae in Collegio Societatis Iesu Poseniensis a. 1637–1745*. Országos Széchényi Könyvtár (Bp.), Kézirattár, Fol. Lat. 3392. (a továbbiakban: *Album*); *Diarium Congregationis Beatissimae Virginis Mariae Ab Angelo Salutatae in Gymnasio Societatis Iesu Posenii ab anni 1709. Novembri*. Országos Széchényi Könyvtár (Bp.), Kézirattár, Oct. Lat. 468; *Diarium Congregationis Studiosorum sub titulo Beatissimae Virginis Mariae ab Angelo Salutatae a die 14. Novembris Anni 1751*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (Bp.), Kézirattár, Tört. Napló 2. r. 5. sz.

további 14-18-féle tisztséget pedig 45-50 sodalisszal töltötték be. A tagfelvételt gyakran a tituláris ünnepen, Gyümölcsoltó Boldogasszonykor (március 25.) tartották. Ezt fényes külsőségek között ünnepelték, az ünnepi misére a pozsonyi kanonokokat és a világi főméltóságokat, a magyar kamarai tisztviselőket is meghívták, a főcelebráns gyakran maga az esztergomi érsek volt. A tagok heti, rendszeres gyűléseiken közösen imádkoztak és a praeses prédikációját hallgatták meg. Havonta két közös officiumot tartottak, egyet a társulat élő, egyet elhunyt tagjaiért. Önmegtagadásai és jótéményeik mellett fontos szerepe volt a körmeneteknek és a zárándoklatoknak is.¹⁴ A társulatnak saját eszközei és javai is voltak; a legfontosabbak a társulati album és a két díszszázló, labarum. Közös helyiségük, a mariánus oratórium a kollégium épületében lehetett, a Szent Márton-templomban pedig saját oltáruk volt. Az adományok valamint a pénztár bevételeinek és kiadásainak számontartására az 1680-as évek végétől számadáskönyvet vezettek, ez sajnos nem maradt fenn. A pénztár jövedelmei főképp a tagok és előkelő támogatóik adományaiból folytak be. Rendszeres kiadást jelentettek az ünnepek repre-

zentációs költségei, a kinyomtatott társulati meghívók és halotti katalógusok, valamint a társulat által újévi ajándékként osztott xeniumkönyvek.¹⁵ Emellett a 17. század közepétől szokás volt szentképek havi osztogatása (menstruorum sanctorum distributio) a diákok között, a szentek iránti tisztelet serkentésére.

A nagyszombati társulat működése lényegi elemeiben megfelelt az ismert pozsonyi példának. A két társulat közötti hasonló vonásokat erősíti, hogy egyaránt nagy számban voltak saját kiadványaik, amelyek

1659. Jun. 15. SODALITAS 2. a
BEATISSIMÆ VIRGINIS
VISITANTIS
IN ACADEMICO SOCIETATIS IESV COLLEGIO
TYRNAVIÆ ERECTA ET CONFIRMATA.
Dominis, Dominis Sodalibus in VIRGINE MATRÆ conjunctis in IESV
& MARIA Salutem.
REvocavit Sodales suos à montibus Æternitatis MARIA.
Prosperare vult Sodalium suorum Pietatem, ac Zelum; quem
de se Sibi volentibus quodam pollicetur ipsi voluerunt.
Audire desiderat, non jam ab unius Vocis Matræ, sed ab omnium
linguis ac corde decantandum carmen: *Benedicite tu inter Mulieres.*
Et quia suæ gratiarum comitatu non festinat obviam plena gra-
tiji; offert præterea peccatoribus, ad VISITATIONIS suæ Diem festum,
reconciliationem cum Filio per plenariam Indulgentiam; offert innocentibus
augmentum gratiæ ex Pietatis officijs reportandum: Univeris denique pro amore
& cultu, Amorem recipiendum: fidèlè tantò pretiosiorum nostrò! Amorem,
videlicet, DEI-Matræ, & ideò Cæli ac Terræ Reginæ, atque apud Filium
Omnipotentis: Vos itaque, quos MARIA in occursum expectat, Sodales,
agnoscite tempus VISITATIONIS Vestræ. Accurrite ad festinantem. Levate
oculos in Mater, unde vobis auxilium venit & solatium. A quibus, si vobis
electa in Sol, exoritur MARIA: vos fidera estote, de quibus olim Vates: *Stella
dederunt lumen in custodijs suis; & latere sunt: vocatae sunt; & dixerunt; Adsumus,
& luxerunt ei cum jucunditate.* Si inde Domina Vestræ ac Patrona precipit:
Beatus vos credite, quos ipsa invenit vigilantes. Si Mater denique Viventium:
ac primùm Vestræ ad obsequium suum evocat: ad vos dictum credite: *Audite filij:
ego dirigentes me diligo. Et; mecum sunt divitiæ & gloria, opes superba & justitia; ut
ditem diligentes me, & thesaurus eorum repleam. Et: qui me invenerit, inveniet vitam,
& habiet salutem à Domino. Quam singulis ardentè et cælo optamus. Ex Orato-
rio MARIANO Decimo Septimo Calendæ Julij, Anno Domini M. DC. LIX.*
Georgius Lippay de Zombor, Archiepiscopus
Strigoniensis, Primas Ungariæ, Legatus Natus,
Sac. Cæsar: Regijsq; Majestatis Consiliarius
intimus, Regni Summus ac Secretarius Cancel-
larius, &c. Sodalitatis Præfectus.
Comes Franciscus Esterházy de Galantha,
p. 4. V. Præfectus.
Johannes Lude, A. A. LL. & Philisophia Magister,
SS. Theologiae Auditor, p. 1. Secretarius.

¹⁴ Több évben feljegyezték a pozsonyhidegkúti (ma Dúbravka, Pozsony városrésze) Rózsafüzér Királynője-kegykápolnához szervezett zárándoklatokat is, vö. *Album*, 97v, 108r.

¹⁵ Az ajándékkönyvosztás szokásáról és a xeniumkötetekről bővebben: KÁDÁR Zsófia, *A pozsonyi jezsuita kollégium Mária-társulatának könyvkiadása és könyvterjesztése = Egyháztörténeti Szemle*, (14)2013, 1, 5–45.

nyomdadisz található. A két nyomtatványon a halotti katalógus alatti szakasz is részben egyezik: az 1659. évi kiadványon is szerepel a társulat regulája szerint a halott tagokért mondandó imák felsorolása. A nyomtatvány a nagyszombati egyetemi nyomda kiadványaként azonosítható.¹⁹ A meghívó előoldalának aljára három „aláíró” nevét nyomtatták, akik a társulat képviselőiben a címzettek a titulás ünnepe (július 2.) hívták meg. Az első Lippay György esztergomi érsek, a társulat praefectusa, azaz a jezsuita renden kívüli (világi) előljárója. Neve – mint reprezentatív vezetőjé – alatt kisebb betűkkel szerepel a társulat tényleges világi vezetője, galántai Esterházy (Eszterhasi) Ferenc gróf,²⁰ a társulat vicepraefectusa, illetve a titkár, secretarius tisztében Joannes Lode, a filozófia magisztere, teológushallgató.²¹

Pozsonyból a tanulók Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulatától a korai időszakból a nagyszombatinál kevesebb, mindössze három meghívó volt eddig ismert az 1657., 1690., 1709. évekből.²² Ezek mindegyikéhez tartozik halotti katalógus is.

A most előkerült, 1674. március 30. dátumú, a társulat titulás ünnepe (március 25.) szóló²³ meghívó szintén egyleveles, főlíó alakú nyomtatvány, de nyomtatott halotti katalógus nélkül (l. 3. kép). Formailag hasonlít az 1657. évi meghívóra, ez is a nagyszombati egyetemi nyomda

1674. Mart. 30. Alma Sodalitas 2.46
ANNUNTIATÆ ab ARCHANGELO
VIRGINIS
In Cardinalitio Societatis IESV Collegio
Pofonienfi erecta & confirmata.
DD. SODALIBVS & PATRONIS SALVTEM MARIANAM.

Andem aliquando Dilectus quemadmodum Filius uniceptum, etiam a calidibus Venatoribus incomprehensibilis haecenas, hodie à Virgine uno tantum verbo captus & exarmatus, adeo laesus, ut vulnus ipse trubelesens non possit non detegere dicem: Vulnerasti cor meum in uno oculorum tuorum; uno videlicet humilis verbo fiat. Tandem Campi Florem concepti in vere in Nazaret florida, datura fructum benedictum in hyeme Virga Jesse in Bethleem domo patris Tandem hyems transit. imber abiit & recessit, flores apparuerunt in terra nostra, quando unicum illud stipendium superis, tremendum inferis, Orbis universi non fecerit, ac olim discens DEI recreatum, salutiferumque verbum edixit fiat. Et que est illa, que progreditur, quasi auroa confurgens, quasi auroa hora: quia auroi gratiarum saculi basilica? vel (ut sacro adspicere vati) curtus Solis, non errant illius sideris, sed Iustitiae? cui (obspicere Caeli? contremiscent terra vel auditi? vixit Verbi unum!) etiam cum DEO eodem congregati licet verbo? ecce Ancilla. Quid enim? Dixit Deus fiat lux: & facta est lux: dixit Maria fiat, & facta est lux, quae de se dicit: Ego sum lux vera: Dixit quoque Deus, fiat firmamentum, & Verbum Caro factum est, quo nec aliud amicitissimum silentii Deus locutus est, nec quidem loqui potuit, tota licet facundissimum aternitate: dixit tandem Deus: sicut luminaria in firmamento caeli: Dixit Maria fiat: & detrahit (6 iustissimum sane detractionem!) illud Lumen de lumine in gremium suum. O verbum omnipotens! O Mariano-divinum potius dixerim, quam humanum verbum! Sed caeli terraque clarissimum MARIÆ vox est, quae auditi prodromus liberatur ad cursum: Magnus est, qui etiam ferro peccati obdurata trahit peccata: Aquila est, quae expandit alas etiam tuas suas & provocat Pullos suos ad volandum. Quidni ergo ad eam (cum amor alatus sit, neciens tarda molimina) adolabimus, sed & Vos una nobiscum DD. Sodales & Patroni quique suis titulis dignissimi gloriosissima Trinitatis nostra Virgini Matri, ejusdem genuini Filii illud unum, quo triumphavit hodie, aggratulati verbum fiat? Dabamus Pofoniam ex Oratorio nostro Mariano die 25 Martii Anno à Virginis partu M. DC. LXXIV.

DD. Sodalibus & Patronis.
Additissima & oblitissima
Sodalitas B. V. Annuntiatæ.
P. T. Rector Congregationis
Stephanus Szenczy V. Capit. Pofon. Canonicus.
Nicolaus Lippai L. B. De Zombor
p. r. Secretarius.

¹⁹ Az azonosítást V. Ecsedy Judit végezte el, aki mellett köszönöm Bánfi Szilvia és P. Vásárhelyi Judit segítségét, tanácsait is.

²⁰ Esterházy (I.) Ferenc (1641–1685), Miklós nádor fia, Pál nádor öccse. A család fraknói vonalán belül az ifjabb grófi ág megalapítója. Pápai kapitány, Zala és Somogy megyék főispánja. Nagyszombatan diákként lehetett a társulat tisztségviselője. NAGY Iván, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IV, Pest, 1858, 81, 90–91.

²¹ Joannes Lode selmezbányai, polgári származású, német anyanyelvű diák, 1656-tól volt a bölcsészkar, 1659-től a teológiai kar hallgatója. KADÁR Zsófia, KISS Beáta, PÓKA Ágnes, *A Nagyszombati Egyetem Hittudományi Karának hallgatója 1635–1773*, Bp., ELTE Egyetemi Levéltár, 2011 (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 26, Varia Theologica, PPKE HTK, 3), 382. sz.

²² Vö. VISKOLCZ 2007, i. m. 193–197. Az első (1657. évi): *RMNy* 4, 2726. sz.

²³ A titulás ünnepe 1674-ben húsvétvasárnapra esett, ezért (valószínűleg a tisztújítással együtt) később, április 1-jén ünnepelték. Így érthető, hogyan lehet március 30-ra datálva a meghívó. Vö. *Album*, 69v.

kiadványa.²⁴ A meghívó „aláírói” ebben az esetben is a társulat elöljárói: Szenczy István pozsonyi kanonok,²⁵ a társulat rektora (világi elöljárója) és zombori Lippay Miklós titkár (secretarius). Pozsony esetében a társulati album alapján e tisztségviselők azonosítása is lehetséges. Szenczy 1670–1684 között állt a társulat élén; 1684-ben választották helyébe Jaszlóczy Jakab cikádori apátot.²⁶ A leköszönő Szenczy ekkor hat gyertyatartót és 30 aranyforintot adott a kongregációnak kegyes adományul.²⁷ Lippay Miklós 1673-ban az albumban a társulat titkáráként van feltüntetve, 1674-ben már – az előrelépést jelentő – második asszisztensként szerepel.²⁸

Igen érdekes a meghívó hátoldala is. Itt a kongregáció papírfelzetes viaszpecsétje fölött valószínűleg címzettként szerepel a „szomszédos” nagyszombati Mária-társulat (Sodalitas B. M. V. Tyrnavien[sis]), ami az említett Sarlós Boldogasszony-kongregációval lehet azonos. A hátoldalon visszahajtott lap belső oldalán pedig egy – sajnos részben körbevágott, így csonka – kézzel írott halotti katalógus olvasható. Nem tudni, vajon költségkímélés céljából vagy más okból választották-e 1674-ben azt a megoldást, hogy a megszokott nyomtatott forma helyett tollal írták fel a halottak névsorát a meghívó hátlapjára. Az sem tisztázott, hogy ez az eljárás máshonnan ismert-e. A hátlapon feltüntetett adatok a következők:²⁹ „Nomina sodalium defuncto[rum:] / 1673 / R. P. Martinus Hanula³⁰ Pos[onii] / 14 Aprilis / R. P. Philippus Causich Posoni[i]³¹ / R. D. Martinus Lehocky Paroc[hus] / Basony in 10bri³². / 1674. / Paulus

²⁴ Pozsonyban 1674-ben nem működött nyomda, a Zerweg-nyomda a következő évtől üzemelt (1675–1678), vö. V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Bp., Balassi, 1999, 102. A nyomtatvány „T” iniciáléja eddig a nagyszombati nyomdából ismeretlen volt, de V. Ecsedy Judit megállapítása szerint más betűi egyértelműen ehhez a nyomdához kötik. A nagyszombati nyomda rendszeresen adott ki a pozsonyi társulat által rendelt műveket, sok xeniumkönyvet is, vö. KÁDÁR 2013, i. m.

²⁵ Szenczy István (?–1696) magyar nemesi származású, a pozsonyi jezsuita kollégium után a bécsi Pazmaneum hallgatója, 1664-től pozsonyi kanonok, 1685-től prépost és pozsonyi plébános, címzetes almissi püspök. RIMELY Carolus, *Capitulum insignis ecclesiae collegiatae Posoniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem*, Posonii, 1880, 272; FAZEKAS István, *A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói 1623–1918(1951)*, Bp., ELTE Levéltár, 2003 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 8), 312. sz.

²⁶ Jaszlóczy Jakab (?–1708) szláv származású, a nagyszombati egyetemen, majd a bécsi Pazmaneumban tanult, 1676-tól pozsonyi kanonok, 1686-tól örkanonok, 1697-től címzetes tribuni püspök, 1698-tól prépost és pozsonyi plébános. RIMELY 1880, i. m. 273; FAZEKAS 2003, i. m. 380. sz.

²⁷ *Album*, 70r, 103r.

²⁸ *Album*, 69v.

²⁹ A sorok határait / jellel jelöltem.

³⁰ Hannula Márton (1633–1673) szláv származású jezsuita, 1653-tól a nagyszombati egyetem bölcsész, 1660–1662 teológiai hallgatója. 1670–1673 között működött Pozsonyban, 1673-ban a városi németek „Mária a haldoklók anyja” titulusú társulatának (Congregatio Beatae Virginis Matris Agonizantium) praefectusa volt. Pozsonyban halt meg 1673. április 24-én. Ladislaus LUKÁCS, *Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae S.I.*, IV, (1666–1683), Romae, 1990, 310; Ladislaus LUKÁCS, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773)*, I, Romae, 1987, 508; KÁDÁR, KISS, PÓKA 2011, i. m. 326.

³¹ Philippus Kausich (1618–1673) horvát származású jezsuita, 1641–1644 között tanult Nagyszombatban a bölcsészkaron, ekkor lehetett a társulat aktív tagja. 1673. október 31-én halt meg Pozsonyban. LUKÁCS, *Catalogi personarum II*, i. m. 636.

³² Bazin, Decembri

Prisalich Rhetor³³ 14 Fe[bruarii]”. A halotti katalógus kézzel írott változata is jelzi, mennyire fontosnak tartotta a társulat saját halottainak nyilvántartását; értük ugyanis név szerint imádkoztak. Az egykori tagokat és pártfogóikat ezért is igyekeztek számon tartani. Egyrészt a volt tagoknak illetl időnként a társulatnak jelezni hollétüket. Másrészt pedig az előljárók utólag az albumba bevezették a tagokra vonatkozó legfontosabb információkat: Pozsony esetében jellemzően az egyházi pályára (világi papi pályára, szerzetesrendbe) lépés időpontját, illetve a halál tényét – olykor a halál évét vagy dátumát, illetve helyét és módját is.³⁴

Az újonnan előkerült két társulati kisnyomtatvány a hazai régi nyomtatványok sorát tovább bővíti, egyúttal ráirányíthatja a figyelmet esetleges új lelőhelyekre: a szerzetesrendek gyűjteményeinek eddig csak részben feltárt anyagára is.

A két társulati meghívó leírása az *RMNY* gyakorlata szerint a következő.

RMNy, S 2863

[1] Sodalitas Beatissimae Virginis Visitantis in academico Societatis Jesv collegio Tyrnaviae erecta et confirmata. – [2] (Catalogus defunctorum e Tyrnaviensi B. M. V. Visitantis Sodalitate, qui innotverunt, à mense Ivlío vsqve ad praesentem.) (Tyrnaviae 1659) [typ. Academicis]

[1] fol. – 2° – 235 x 155 mm – Orn., init.

Katolikus társulat meghívólevele és halottairól szóló értesítő. – Ennek az egyetlen példányban fennmaradt, egyleveles nyomtatványnak a rektóján a nagyszombati egyetem Sárlos Boldogasszony-társulatának Nagyszombatban (Ex Oratorio Mariano) 1659. június 15-én (Decimo Septimo Calendas Julii) kelt meghívólevele olvasható a kongregáció titulás, névadó ünnepére (július 2.), Lippay György esztergomi érsek, a társulat praefectusa, galántai Esterházy (Eszterhasi) Ferenc gróf, a társulat vicepraefectusa valamint Joannes Lode teológushallgató, társulati titkár (secretarius) nyomtatott aláírásaival. A hátlapon koponyát és csontokat ábrázoló, körzetekkel körülvett nyomdadísz alatt sorolták fel a társulat 1658. szeptember 16. és 1659. május 30. között elhunyt tagjainak nevét, olykor haláluk napjával és helyével együtt, éves bontásban a következőképpen: „1658: Georgius Nagymihaly de Nagymihaly, Tabulae Regiae assessor, &c. in Boros 16. Septembris ... Stephanus Olas Kolosvary, benefactor, in Novembri ... Thomas Hussti,³⁵ canonicus Agriensis, in Decembri. 1659: Georgius Bartholoviz, Viennae in Ianuario ... Matthias Feyerpataki,³⁶ canonicus Nitriensis, benefactor, in Aprili ... Stephanus Bayczy, Szakolczae 30. Maij.” Legalul a társulat szabályzatának XVIII. és XIX. regulája szerint a halottakért mondandó ima és evangéliumi idézet (Máté 7, 12) található.

Az impresszum nélkül megjelent nyomtatvány nyomdai kiállítása alapján a nagyszombati egyetemi nyomdában készült (Bánfi Szilvia és V. Ecsedy Judit szóbeli közlése).

³³ Paulus Prisalich az 1672/1673. tanévben a retorika évfolyamának diákjai között szerepel a pozsonyi kollégium anyakönyvében. Vö. *Matrica gymnasii Poseniensis, ab anno 1650, usque ad annum 1725*. Főszékeskáptalani Könyvtár (Esztergom), Coll. Batthyány, Cat. IX. Lit. Tit. I. f., 119v.

³⁴ A pozsonyi társulat albumában az 1637–1667 közötti időszak névsoraiban összesen 376 későbbi bejegyzés szerepel.

³⁵ Valószínűleg azonos az egri kanonokként (a szakirodalomban más keresztnévvel) ismert Huszty Pállal. Ő 1657-től volt az egri káptalan tagja, kassai plébános, ungi főesperes. 1658. október 11-én halt meg Kassán, 46 évesen. NOVÁKY József, *Memoria dignitatum et canonicorum cathedralis ecclesiae Agriensis = Adatok az egri egyházmegye történelméhez*, IV, szerk. LESKÓ József, Eger, 1907, 211–212.

³⁶ Fejérpataky Mátyás Liptó megyei nemes családból való, 1645-ben már nyitrai kanonok, majd pásztói apát és éneklőkanonok, 1655-ben jelen volt a pozsonyi országgyűlésen. VAGNER József, *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*, Nyitra, 1896, 229.

Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára I. (1773 előtti iratok) – Miscellanea – 1659. június 15.

RMK II. 1340a³⁷

Alma Sodalitas Annvntiatae ab Archangelo Virginis In Cardinalitio Societatis Iesv Collegio Posoniensi erecta & confirmata. (Tyrnaviae 1674) [typ. Academicis]

[1] fol. – 2° – 240 x 150 mm – Init.

Katolikus társulat meghívólevele. – Az egyetlen példányban ismeretes nyomtatványnak csak a rektójára nyomtattak. Ezen a pozsonyi jezsuita kollégium Gyümölcsoltó Boldogasszony-társulatának Pozsonyban (Posonii ex Oratorio nostro Mariano) 1674. március 30-án (die [30.] Martii Anno â Virginis partu M. DC. LXXIV., a nap egykorúan, kézzel van beírva) kelt meghívólevele olvasható a társulat titulás, névadó ünnepére (március 25.), amelyet ebben az évben a húsvétvasárnappal való egybeesése miatt később, április 1-jén tartottak. Alul a társulat előljáróinak, Szenczy István pozsonyi kanonoknak, a kongregáció rektorának és zombori Lippay Miklós titkárnak a nyomtatott aláírásai. A hátoldalra a papír visszahajtott, három oldalról körbevágott részére egykorú kézírással a társulat 1673. április 14.–1674. február 14. között elhunyt tagjainak neveit jegyezték fel, olykor tisztségüket, illetve a halál helyét és idejét is megjelölve. A hátoldalon a kongregáció papírfelzetes viaszpecsétje és valószínűleg a nagyszombati egyetem Sárlos Boldogasszony-társulatának szóló egykorú címzés is található.

Az impresszum nélkül megjelent nyomtatvány nyomdai kiállítása alapján a nagyszombati egyetemi nyomdában készült (Bánfi Szilvia és V. Ecsedy Judit szóbeli közlése).

Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára I. (1773 előtti iratok) – Miscellanea – 1674. március 30.

KÁDÁR ZSÓFIA

³⁷ Az Országos Széchényi Könyvtár Könyv- és Művelődéstörténeti Kutatások Osztályának belső nyilvántartásában a nyomtatvány ezt a számot kapta.

A Hét „Innen-Onnan” rovata szerzőinek azonosíthatósága. Az 1890–1924 között,¹ Kiss József vezetésével működő *A Hét* című hetilap – alcíme szerint „politikai és irodalmi szemle” – egyik sajátossága volt, hogy a benne közölt írások legnagyobb része nem a szerző nevével aláírva jelent meg, sőt az számitott kivételnek, ha ott állt az írója neve. A cikkek alatt sokszor szerepel álnév, gyakori a monogram, polygram, vagy a szerző nevének más típusú rövidítése, pl. a név első és/vagy utolsó betűjének gondolatjeles feltüntetése.² Az ilyen típusú írói álnevek megfejtése viszonylag egyszerű, s nem vitás az sem, hogy jogosan emeli be az irodalomtörténet ezen írásokat az azonosított szerző életművébe.³ Más a helyzet azokkal a cikkekkel, melyek nélkülöznek bármifajta szerzőségi közlést. Az ilyen művek szerzősége csak abban az esetben tekinthető kétséget kizáróan bizonyítottnak, ha maga a szerző elismerte valamilyen módon: pl. megjelentette névvel változatlanul, vagy részben azonosan máshol; kötetbe válogatta; szerkesztősége vagy ő maga nyilatkozott róla; levelezésében felbukkan, stb. Régóta vitatott kérdés – utalva az *Új Nemzedék* Pardon rovata névtelen cikkei Kosztolányinak való tulajdonítására is –, hogy ha a szerző nem vallotta magáénak, nem vállalta az írást, van-e joga az utókornak neki tulajdonítani. A szerkesztőségi gyakorlat ismeretében aligha; miszerint a teljesen névtelenül és mindenféle szerzői megkülönböztető jelzés nélküli cikkek a lap álláspontját képviselik, a vezércikket vagy más kiemelt helyzetben lévő publikációt gyakran több szerző írja, illetve jelentős szerkesztői beavatkozáson esnek át. Ebben az esetben különösen körültekintően kell eljárni a szerzőség kérdésében. Ha lényeges összefüggések feltárása érdekében kapcsolatba hozzuk a névtelen/jelzetlen írást egy szerzővel, kétséget kizáró bizonyíték hiányában érdemesebb a művet kétes hitelűnek tartani.

A Hét „Innen-Onnan” rovatának glosszái név nélküliek, de nem szerzőségi közlés nélküliek. A rövid cikkek címe előtt minden esetben szerepel egy-egy írói jegy. Lengyel András új közleményében⁴ egy ilyen glosszára hívja fel a figyelmet, és közli szövegét is, a szövegközlést követően pedig Veres András egy a közelmúltban megjelent – Kosztolányi Ady-képe és a két szerző közötti kapcsolat alakulásáról szóló – monográfiája,⁵ glosszával kapcsolatos kommentárját vitatja.

Lengyel Andrást sok éve foglalkoztatja – többek közt – *A Hét* névtelen és álneves cikkeinek, egyben Kosztolányi Dezső és Cholnoky Viktor munkáinak azonosítása a lapban.⁶ *A Magyar Könyvszemle*ben 2009-ben közreadott közleményében megírja, hogyan fejtette meg a főszerkesztő Kiss József egyik – „Innen-Onnan” rovatbeli – szerzői jelét,⁷ és közli az e jel alatti írások jegyzékét.⁸ 2010-ben jelent meg a kötet, melybe egybegyűjtötte azokat az írásokat, melyeket Kosztolányi Dezső munkáiként

¹ 1889 decemberében jelent meg a lap első száma, mely számozás nélküli mutatványszám volt.

² A teljesen jelzetlen cikk azonban nem volt gyakori.

³ Írói álneveiket a szerzők vagy szerkesztőségük gyakran leleplezték, a monogramokat és egyéb névrövidítéseket pedig a lapok szerkesztőinek és állandó szerzőinek ismeretében ki lehet következtetni (ennek maguk a szerzők is tudatában voltak és vannak). Az írói álnév lexikonok ezeken a közléseken és következtetéseken alapulnak.

⁴ LENGYEL András, *Ki írta A Hét Ady-ellenes glosszáját?* = *Magyar Könyvszemle*, 2013, 1, 106–107. – A továbbiakban Lengyel 2013A.

⁵ VERES András, *Kosztolányi Ady-komplexuma, Filológiai regény*, az anyagyűjtésben közreműködött Sárközi Éva, Bp., Balassi, 2012.

⁶ A következőkben felsoroltakon túl *A Hét* egy alkalmi melléklapjának újrafelfedezése, továbbá kiadó- és nyomdatörténeti felfedezések is köszönhetőek Lengyel Andrásnak, az erről szóló közlemények a *Magyar Könyvszemle*ben jelentek meg: *A Hét kiadóhivatali igazgatójáról*, 2011, 1, 74–92; *Egy alkalmi lap: A Kis Hét, 1894, 1899*, 2011, 1, 106–111; *A Hét két nyomdászamlája, 1901, 1909*, 2011, 2, 239–243.

⁷ A jel a kör volt: ○

⁸ LENGYEL András, *A Hét „Innen-onnan” rovatának egyik szerzői jeléről* = *Magyar Könyvszemle*, 2009, 4, 492–495.

azonosított *A Hét* „Innen-Onnan” rovatából.⁹ 2011-ben Cholnoky Kosztolányira gyakorolt hatását elemzi, kitérve kettejük *A Hét* szerkesztőségében betöltött szerepére, és munkásságukra is.¹⁰ Ugyanabban az évben egy tanulmánya a lap „Toll és tör” rovata szerzőinek felderítésén fáradozik,¹¹ 2012-ben pedig *A Hét* szerkesztői üzeneteit dolgozza fel.¹² Cholnoky segédszerkesztői működéséről szól egy másik tanulmánya, mely szintén a tavalyi évben jelent meg.¹³ A *Magyar Könyvszemle* legutóbbi számában Lengyel András azt a kérdést teszi fel, hogy: „Ki írta *A Hét* Ady-ellenes glosszáját?”, majd a kérdést meg is válaszolja.¹⁴

Veres András sok éve foglalkoztatja – többek közt – Kosztolányi Dezső és Ady Endre viszonya. „Ady utóélete *nem* par excellence *irodalmi szempontok* szerint alakult” – írta „Szempontok Ady »depolitizálásához«”¹⁵ című, 1999-es tanulmányában, majd így folytatta, Kosztolányi „Különvélemény”-ére¹⁶ utalva: „Népszerűsége – ebben teljesen igaza van Kosztolányinak – *messianizmusából* táplálkozott, pontosabban abból, hogy e *messianizmust* miként tudták aktualizálni”.¹⁷ Nem értett egyet viszont azzal, hogy Ady a népszerűség érdekében a napi politikai érdekek szolgálatában írt verseket: „Amennyire természetes lételeme volt a politizálás a publicista Adynak, annyira magától értetődött az is, hogy költőként beleszóljon az ország ügyeibe. Mégsem hiszem, hogy Kosztolányinak¹⁸ abban a megállapításában igaza lett volna, hogy Ady mint politikai költő vált híressé.”¹⁹ A kérdés hangsúlyos szerepet kap egy vele készített 2007-es interjúban,²⁰ kitér rá a nyugatos Kosztolányiról szóló tanulmányában,²¹ és ezzel foglalkozik egy 2007-es írása is.²² A 2012-es *Filológiai regénye*²³ anyaggyűjtésének kiindulópontja

⁹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Innen-onnan : Írások A Hétből, 1908–1916*, közread. Lengyel András, Bp., Nap, 2010, (Magyar esszék). A kötetet megelőzte egy folyóiratban közölt tanulmány: LENGYEL András, „*Innen-onnan*” = *Tiszatáj*, 2010, 3, 23–31. – A továbbiakban LENGYEL 2010A.

¹⁰ LENGYEL András, *A „kifordult tény”, egy modernításalakzat geneziséhez*, Kosztolányi, Cholnoky Viktor és *A Hét* = *Forrás*, 2011, 1, 40–60.

¹¹ LENGYEL András, *A Hét „Toll és tör” rovatáról, 1908–1913* = *Magyar Könyvszemle*, 2011, 2, 206–221. – A továbbiakban: LENGYEL 2011D.

¹² LENGYEL András, *A Hét álnevei*, Regesztá az önleplezésekről = *Magyar Könyvszemle*, 2012, 1, 126–136. – A továbbiakban: LENGYEL 2012A.

¹³ LENGYEL András, *Meddig volt a hét segédszerkesztője Cholnoky Viktor?* = *Magyar Könyvszemle*, 2012, 3, 383–384.

¹⁴ LENGYEL 2013A, i. m.

¹⁵ *Újraolvasó*, Tanulmányok Ady Endréről, szerk. Kabdebó Lóránt et al, Bp., Anonymus, 1999, 43–50. A továbbiakban: VERES 1999.

¹⁶ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Az írástudatlanok árulása*, Különvélemény Ady Endréről = *A Toll*, 1929, 13, 7–21.

¹⁷ VERES 1999, i. m. 46. Kiemelések az eredetiben.

¹⁸ A *Különvéleményben*, l. 16. lábjegyzet.

¹⁹ VERES 1999, i. m. 45.

²⁰ D. MAGYARI Imre, *A részvét volt számára a legfontosabb*, Beszélgetés Kosztolányi Dezsőről Veres András irodalomtörténészsel = *Köznevelés*, 2007, 31, 22–23.

²¹ VERES András, *Kosztolányi Nyugatja és a Nyugat Kosztolányija* = *Nyugat népe*, Tanulmányok a Nyugatról és koráról, szerk. biz. Angyalosi Gergely et al., a szövegeket gond. Sárközi Éva, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, 88–124.

²² VERES András, *Kosztolányi Ady-értékelése 1906-ban és 1926-ban, Toll-vita, Az írástudatlanok árulása, Különvélemény Ady Endréről* = *Kritika*, 2011, 3, 2–6.

²³ VERES 2012, i. m.

Kosztolányi 1929-es „Különvélemény”-e²⁴ volt, *A Toll* első és második Ady-ankétja, azok korabeli visszhangja és az azóta eltelt évtizedek recepciója, egészen napjainkig. De szerepel benne összegyűjtve minden, ami Kosztolányi és Ady viszonyáról megismerhető: Kosztolányi Adyról szóló cikkei, publikált vagy publikálatlan írásai, melyben Ady neve előfordul, vagy utal személyére, műveire; tanulmányok, szépirodalmi művek, nyilatkozatok és levelek, naplójegyzetek egyaránt, és viszont; azaz minden, amit Ady Kosztolányiról írt,²⁵ még az el nem készült cikkekről szóló információk is. Veres András kötete, a végén álló bibliográfia és a jegyzetek azonban nemcsak ezeket veszi számba; közös fellépéseiket is feltünteti, és azokat az eseményeket, kiadványokat, melyeket Ady halála után, a költővel kapcsolatosan rendeztek, illetve adtak ki, és Kosztolányi részt vett rajtuk/bennük. Nem maradhattak ki a kortársi feljegyzések és visszaemlékezések sem, melyek kiegészítették a két író kapcsolatáról alkotott képet; hogyan történtek személyes találkozásai, mit mondtak, és hogyan gondolkodtak egymásról. Veres András célja az volt, hogy tanulmánykötetének gondolatai, következtetései a Kosztolányi–Ady-viszony minél teljesebb gyűjteményén alapuljanak, de tisztában volt vele, hogy nyilvánvalóan lehetetlen a források teljes és maradéktalan összegyűjtése, mindig kerülhetnek elő új adatok.²⁶

A Hét szóban forgó glosszájáról Veres egy kortársi visszaemlékezést kommentáló lábjegyzetében esik szó. A félreértések elkerülése érdekében álljon itt a kérdéses rész: „Oláh Gábor elbeszélése szerint egy alkalommal Osvát Ernő, Révész Béla és Kosztolányi társaságában találta Adyt, és az akkoriban megjelent verse, *A nagy Cethalhoz* címadó szimbólumán vitatkoztak.”²⁷ – és lábjegyzete is: „Oláh Gábor: *A »Három Holló«-ban*, in *Ady-múzeum. 1. kötet*. Szerk. Dóczy Jenő és Földessy Gyula. Athenaeum, Bp. [é. n.] [1925] 119. *A nagy Cethalhoz* a Nyugat 1908. október 1-jei számában jelent meg először. Kiss József lapja, *A Hét* (amelynek Kosztolányi belső munkatársa volt) rendszeresen támadta gúnyos-epés cikkekben Adyt, Hatvany Lajost, a *Nyugatot* és *A Holnapot* – vö. *Ady-múzeum 1. i. m.*, 75, 78, 80. Lehet, hogy *A Nagy Czethalhoz* címmel *A Hét* 1909. március 7-i számában (10. szám 169–170.) név nélkül megjelent glossza írója Kosztolányi. A szöveg újságkivágata Lédától került Révész Bélához, és ő jegyezte rá ceruzával Kosztolányi nevét, mint szerzőét. Vö. Rónai Mihály András: *Révész Béla hagyatéka és egyéb Ady-émlékek*, in *Emlékezések Ady Endréről. 3.* gyűjtötte, sajtó alá rendezte és magyarázatokkal kiegészítette Kovalovszky Miklós, Akadémiai Kiadó, Bp. 1987, 314., illetve 240. Igaz, Rónai kommentárja pontatlanul jelöli meg a feltételezett megjelenés időpontját (1908 végére helyezi) és a rovatot is (a »Toll és tör« rovatot nevezi meg, holott az »Innen-onnan«-ban²⁸ kapott helyet), annak a bizonyos lapkivágatnak a lelőhelye pedig nem ismert, mégsem lehet kizárni, hogy Kosztolányinak köze volt a cikkhez.”²⁹

A glossza a bibliográfiában a kétes hitelű szövegek között szerepel, és meg is van jegyzetelve. A bibliográfiai tétel: „>, *A Nagy Czethalhoz*, *A Hét*, 1909. 10. sz. (március 7.), 169–170. p. [*Innen-*

²⁴ L. 16. lábjegyzet.

²⁵ Ez a lista nagyságrendekkel rövidebb.

²⁶ A kötet befejezése óta eltelt időben több olyan forrást is találtunk, melyre korábban nem akadunk rá, ilyen pl. Rozsnyay Kálmánnak egy érdekes története: „Egy reggel – még a kávénál olvasom a lapot – egy kukkot sem értek Ady írásából. Felmegyek a redakcióba. Se Csáth, se Kosztolányi, sem a többiek nem beszélnek róla, holott máskor! ...” – ROZSNYAY Kálmán, „*Öreg diák élő emlékei.*”, Bp., Lajos Ferenc Szépművészeti Műhely, 1943, 26–27. Sajnos a három pontot maga Rozsnyay tette a mondat után, milyen kár, hogy nem folytatta a gondolatmenetet, de a felkiáltójele sokatmondó...

²⁷ VERES 2012, i. m. 36–37.

²⁸ A hetilapban a rovat fölött a cím végig nagybetűs formában jelenik meg: „INNEN-ONNAN”, a szerkesztőségi üzenetekből azonban látszik, hogy a rovatcím mindkét szavát nagybetűvel kezdték: „Innen-Onnan” – l. pl. *Heti posta = A Hét*, 1898, 1, 32. Minderre a monográfia – VERES 2012, i. m. – anyaggyűjtésekor még nem figyeltünk fel.

²⁹ VERES 2012, i. m. a 37. oldal 66. lábjegyzete.

onnan rovat] Glossza, címe Ady *A nagy Cethalhoz* című versére utal. »Ha makámát tudnék írni, mint Mohammed ben Diósadi, most kurtára szabnám a sorokat és gondolatvonalakat helyeznék el köztük, hiszen Arany óta ez a makáma-trükk. De Arany még makámának nevezte, ma már vers libre a neve. [...]«³⁰ A jegyzetek: „*A Hét Innen-onnan* rovatának cikkei, bár névtelenek voltak, a cím előtt mindig egy megkülönböztető nyomdai jelet feltüntetve jelentek meg (és egy szerző több jelet is használt). Gulyás Pál *A Hérb*ben használt 17 nyomdai jelből többet is azonosított, de a > jel nem tartozik ezek közé. »Révész Béla Ady Endrére vonatkozó régi újságkivágásai [...] Megvan e gyűjteményében *A Hét* [...] Toll és tör rovatának három névtelen glosszája [...] A harmadiknak *A nagy Cethalhoz* a címe [...] 1908 második feléből való [...] hosszú makáma [...] margóján egy ceruzával odajegyzett név: Kosztolányi.« – Rónai Mihály András: *Révész Béla hagyatéka és egyéb Ady emlékek*. In: EAE 3, 264–321. p. Révész Béla hagyatéka a Petőfi Irodalmi Múzeumba került, de a lapkivágatot nem leltük fel benne, *A Hérb*ben viszont megtaláltuk az említett cikket. Csak részletet idéztünk – terjedelmi korlátok miatt – az egész glossza Adyn (és Hatvany Lajoson) gúnyolódik.³¹

Azon persze el lehet gondolkodni, hogy a glossza írásmódja, minősége mennyire illik bele az ismert Kosztolányi életműbe, de ennek alapján kizárni nem érdemes, hiszen az ő publicisztikája is változó színvonalú. A Lengyel András közleményben³² nincsenek kétségek a glossza szerzőjét tekintve. Az érvelés szerint kizárt, hogy Kosztolányi lenne a szerző, mert: „Kosztolányi jelét, amelyet az »Innen-onnan« rovatban használt, már sikerült azonosítani, sőt glosszái azóta kötetben is megjelentek. Az ő jele nem a > volt, glosszái között a minket érdeklő írás nem is szerepel.»³³ A glossza szerzője Cholnoky Viktor, nem vitás, mert „a > jelet Cholnoky László (Viktor öccse) már régen, 1917-ben azonosította, s írásából tudható, a jel bátyja, Cholnoky Viktor jele volt *A Hérb*ben.»³⁴ A másik érv Cholnoky Viktor egy korábbi írásával vont párhuzam.

Lengyel András az általa sajtó alá rendezett Kosztolányi „Innen-Onnan” kötet előszavában kifejti, eldönthetetlen, egy szerző csak egy, vagy több jelet is használt, de valószínűbb az utóbbi eset, hiszen ismert, a lapban egy szerzőnek több álneve is volt.³⁵ Továbbá felfedezte, hogy van egy jel: Ő, mely 1908 előtt Szöllösi Zsigmondot, a későbbiekben viszont mást rejtett, és arra a következtetésre jutott, hogy az eset nem egyedi, a jelek mögötti szerzők az idők folyamán cserélődhetnek.³⁶ Az előző Szöllösi Zsigmond Ő szignója tekintetében hivatkozik³⁷ Gulyás Pál adataira, azonban nem említi azokat a továbbiakat, melyek pedig a fenti következtetését fényesen alátámaszthatnák. Az álnév lexikon szerint ugyanis Szöllösi Zsigmond a „Föld jelén”³⁸ (Ő) kívül, még a „párhuzamosság jelét” (||) is használta *A Hérb*ben,³⁹ Papp Dániel a felkiáltójelet (!) és a kérdőjelet (?) is;⁴⁰ a négyzet (□) pedig egy időben két szerzőt is takart,

³⁰ VERES 2012, i. m. 333.

³¹ VERES 2012, i. m. a 333. oldal 9, 10, 11. lábjegyzetei.

³² LENGYEL 2013A, i. m.

³³ LENGYEL 2013A, i. m. 107.

³⁴ Uo.

³⁵ LENGYEL András, *Előszó* = KOSZTOLÁNYI 2010, i. m. 7. – A továbbiakban LENGYEL 2010B.

³⁶ Uo. 9.

³⁷ Uo. 7.

³⁸ Az idézőjelek között itt és a továbbiakban Gulyás Pál meghatározásai állnak.

³⁹ GULYÁS Pál, *Magyar írói álnév lexikon, A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*, Bp., Akadémiai, 1956, 508. és 512. Gulyás az adatok forrásául *A Hét* 1898-as és 1902-es szerkesztőségi üzeneteit adja meg.

⁴⁰ GULYÁS 1956, i. m. 508–509. Mindkét adat forrásául ugyanazt az 1899-es szerkesztőségi üzenetet adja meg Gulyás Pál.

Ágai Adolfot és Heltai Jenőt.⁴¹ Mindezek alapján tehát az az érv, hogy Cholnoky Viktor használta a > jelet, és Kosztolányi Dezső jele is ismert, nem elegendő az adott cikk szerzőségének bizonyítására.

Lengyel András közlése szerint Gulyás Pál lexikona abból a 17 jelből amit ő *A Hét* 1908-as évfolyamának „Innen-Onnan” rovatában regisztrált, csak négy feloldását adja meg,⁴² ezek: Szöllösi Zsigmond már említett jele, Kozma Andor („Dávidpaizsa”), Ambrus Zoltán („Nap jegye”) és Kóbor Tamás („Háromszög”). Azonban Gulyás a fentiekben túl megadja a fekvő kérdőjel tulajdonosát is, Tóth Bélát, továbbá a „Szög jele” használójára is fényt derít: Kádár Gusztáv.⁴³ Gulyás Pál a felsorolt 17 jelen kívül még továbbiakat is azonosított, minden esetben pontos hivatkozással *A Hét* egy-egy évfolyamára (oldalszámmal): a két csillag Ignótus Hugót,⁴⁴ a három csillag Lovik Károlyt,⁴⁵ a „Mérleg jegye” Reininger Simont takarja,⁴⁶ a !?! jel pedig Széchy Károlyné Lorenz Jozefin.⁴⁷ Lengyel András *A Hét* álneveiről szóló tanulmánya⁴⁸ közölte a lap „Heti posta” rovata azon üzeneteinek szövegét, melyben a szerkesztőség leleplezte az általuk használt álneveket és egyéb szerzői jegyeket. A közlemény alapján kiderül, hogy álnév lexikonának összeállításakor Gulyás Pál is ezekre az üzenetekre támaszkodott, hiánytalanul regisztrálva valamennyit. Szintén a már említett 17 jel közül derít fényt egy újabbra Sz. Debreczeni Kornélia gyűjtése:⁴⁹ „Andráskereszt” (×) alatt egy időben Juhász Gyula publikált.⁵⁰

Mint a fentiekben kitéjtük, a kellő alapossggal vizsgáltuk meg a kérdést, a rendelkezésre álló adatok pedig a szerzőséget nem zárták ki, de arra sem voltak alkalmasak, hogy kétséget kizáró bizonyítékként kezeljük őket a szerzőség igazolására. A kérdés eldöntése természetesen nem lehetetlen, de műfaji kereteinket szétfeszítette volna.

Lengyel András cikkét végigolvasva az a benyomás alakul ki, mintha Veres Andrásnak fogalma sem lenne arról, hogy 2010-ben megjelent egy kötet Kosztolányi „Innen-Onnan” rovatbeli írásait közzélve, és azt sem vette észre, hogy az előtt a bizonyos glossza előtt áll egy szerzőazonosító jel. Veres könyve a glossza kapcsán valóban nem említi Lengyel *A Héttel* kapcsolatos publikációinak sorozatát,⁵¹ de mentségül szolgáljon, hogy azokban a > jellel és a glosszával kapcsolatban a forrásgyűjtés csak nemleges információt talált, az ügyben való tájékozódás jelzésére pedig – a fentiek alapján – elegendőnek mutatkozott Gulyás Pál álnév lexikonára hivatkozni. Az álnév lexikon és *A Hét* évfolyamainak figyelmes tanulmányozása által pedig ugyanarra a következtetésre lehet jutni, azaz minden bizonnyal egy szerző több jelet is használt, és egy jel több szerzőt is rejthet.

Teljesen jogos a Lengyel András által megfogalmazott kritika azon része, mely a Cholnoky László visszaemlékezés hiányát kifogásolta forrásaink közül, de az már nem állja meg a helyét, hogy kizárja Kosztolányi szerzőségét. Megérdemelt volna az adat egy említést Rónai kommentárja pontatlansága-

⁴¹ GULYÁS 1956, i. m. 510–511. – A forrásként megadott adat egy 1899-es szerkesztőségi üzenet.

⁴² LENGYEL 2010B, i. m. 9.

⁴³ GULYÁS 1956, i. m. 509. és 512. (Hivatkozással *A Hét* 1899-es és 1913-as számaira.)

⁴⁴ GULYÁS 1956, i. m. 506. (Hivatkozása: *A Hét* 1899.)

⁴⁵ GULYÁS 1956, i. m. 507. (Hivatkozása: *A Hét* 1898.)

⁴⁶ GULYÁS 1956, i. m. 510. (Hivatkozása: *A Hét* 1899.)

⁴⁷ GULYÁS 1956, i. m. 508. (Hivatkozása: *A Hét* 1899.)

⁴⁸ LENGYEL 2012A, i. m.

⁴⁹ SZ. DEBRECZENI Kornélia, *Magyar írói álnév lexikon, A magyarországi írók álnevei és egyéb jegyei*, Gulyás Pál lexikonának kiegészítése, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1992, 517.

⁵⁰ Juhász Gyula Eisner Manónak 1907 novemberében írt levelében leplezte le magát: „Igaz, A Héttben × én vagyok.” – ld. JUHÁSZ Gyula *Összes művei, 9. Levelezés, 1. 1900–1922*, sajtó alá rend. és a jegyz. írta Belia György, Bp., Akadémiai, 1981, 161.

⁵¹ Sok helyen hivatkozik azonban számos tanulmányára: VERES 2012, i. m. 40, 73, 74, 77, 153, 224, 225, 228, 266–270, 272.

inak felidézése után, azonban ismerete a kommentár irányát nem befolyásolta volna, csak – mint az alábbiakban részletesen kifejtésre kerül – a forráskritikai jegyzetek lettek volna bővebbek.

A visszaemlékezések hitelességét vizsgálva természetesen tekintetbe kell venni az emlékezet sajátos működését és azt, hogy az illető személy szándékosan vagy akaratlanul, de pontatlanul, vagy torzítva adja az események leírását, illetve az információkat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ezen információkat, adatokat figyelmen kívül kell hagyni. Ezért fontos az írás felsorolása a kétes hitelű szövegek között, és ezért említette Veres András egy lábjegyzetben Oláh Gábor történetéhez kapcsolva. Ez annál is inkább indokolt volt, hiszen Rónai Mihály András írásából kiderült, a kortárs Révész Bélának az volt a meggyőződése, a glosszát Kosztolányi írta, azaz a dolgot Kosztolányi és Ady viszonyát befolyásoló tényezőnek lehet tartani. Révész Béla ugyanis 1905-től Ady baráti köréhez tartozott, az inkriminált glossza idején pedig napi kapcsolatban állt nemcsak Adyval, hanem Kosztolányival is, mint a *Népszava* irodalmi rovatvezetője.

Cholnoky László *Nyugat*-beli cikkében ez áll: „A Hétben jelentek meg túlnyomó részben azok az elbeszélései, amelyekből három kötete összeállítódott. Ez már az a Cholnoky Viktor, akit mindnyájan ismerünk. Ez Paganel, a cikkek apja, ez a bölcs Arne Saknussem és az elmés >.”⁵²

Az író öccse visszaemlékezései tekintetében, öt évvel a báty halála után, természetesen szintén felvetődhet a hitelesség kérdése, de amennyiben feltesszük, hogy pontosan tudta az információt, illetve nem csalta meg az emlékezete, akkor sem bizonyító erejű a kérdéses glossza esetében, hiszen nem tartalmaz pontos adatokat, azaz nem közli mikor és mely lapban volt Cholnoky Viktor jele a >. *A Hét* és az álnevek külön mondatokban szerepelnek, lehet hogy összekapcsolhatók, de az is lehet, hogy nem. A Paganel és az Arne álneveket Cholnoky Viktor használta *A Hétben*, de nemcsak *A Hétben* publikált álneven, Gulyás Pál adatai szerint pl. a *Magyar Génuszban* □ jel alatt.⁵³

Gorcsev Iván fizikai Nobel-díja óta tudjuk, hogy „egészen fiatal lányok és öreg tudósok hiszékenysége állítólag korlátlan”. Azonban éppen a Révész Béla feljegyzés nem ismerete vagy negligálása vallott volna tájékozatlanságra. Veres András kommentárjai: „Lehet, hogy *A Nagy Czethalhoz* [...] glossza írója Kosztolányi”⁵⁴ és „Kosztolányinak köze volt a cikkhez”⁵⁵ annál is inkább tarthatóak, hiszen – mint Karinthy Frigyes megírta⁵⁶ – a rovatot Kosztolányi Dezső vezette. Révész Béla feljegyzése a lapkivágoton: „Kosztolányi”, pedig feltehetően egykorú magával a cíkkel. Cholnoky László írása⁵⁷ – melyre Lengyel András hivatkozik – ezzel szemben visszaemlékezés, Krúdy megfogalmazása szerint „különös és fájdalmas és hátborzongató memoárt írt egy folyóiratban bátyjáról. Ennek a memoárnak nem volt elődje az irodalmunkban egyedüli tépett hangulataival.”⁵⁸ Cholnoky László egy monográfusa, Nemeskéry Erika szerint: „Személyesség jellemzi a memoárt, a tárgyilagosságot agresszíven elutasítja a szerzője. Ő a bátyjáról ír, íróról, akit bensőségesen ismert, hiszen a testvére, s író maga is. De hamar észre lehet venni, hogy ez a bensőség és személyesség a híd, amin át Cholnoky Viktor szigetére vonulathatók Cholnoky László saját mániái. A Vikornak tulajdonított szemlélet, hangoltság jellemzőbb a memoár írójára. Önnön nyugtalanságát, üldözöttségét saját magában vetett hitének hiányát írja bele a bátyjáról szerzett, emlékező arcképbe, amelyet így némiképp önarcképnek is fölfoghatunk.”⁵⁹ A memoár szerzője hitelességének kérdését pedig tovább árnyalja élettörténetének ismerete, az, hogy huszonhét éves

⁵² CHOLNOKY László, *Cholnoky Viktor = Nyugat*, 1917, 7, 665.

⁵³ GULYÁS 1956, i. m. 510.

⁵⁴ VERES 2012, i. m. a 37. oldal 66. lábjegyzete.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ KARINTHY Frigyes, *Kosztolányi Dezső = Uő, Így írtok ti*, Irodalmi karikatúrák, Bp., Athenaeum, 1912, (Modern könyvtár), 18.

⁵⁷ L. 52. lábjegyzet.

⁵⁸ KRÚDY Gyula, *Cholnoky László, Bertalan éjszakája = Magyarország*, 1918, 134. sz.

⁵⁹ NEMESKÉRY Erika, *Cholnoky László*, Bp., Akadémiai, 1989, (Irodalomtörténeti Füzetek, 119), 25–26.

korától (1906) súlyos alkoholizmusban és „idegbaj”-ban szenvedett, s az egészséges időszakok csak rövid epizódok voltak életében.⁶⁰

Révész Béla feljegyzése és Cholnoky László visszaemlékezése egyként „közvetett bizonyíték”. Előbbi Kosztolányira nézve „terhelő vallomás”, utóbbi „felmentő tanú”. „Szembesítésre” nincs mód. Különbőség az értelmezésében van. Veres András összegyűjti, ismerteti és ütközteti a forrásokat, de kétséget kizáró bizonyíték hiányában csupán feltevéseit fogalmazza meg, az összefüggések megteremtése mellett. Lengyel András úgy hivatkozik egy nem a szerzőtől származó visszaemlékezésre, hogy nincsenek kétségei, nem merül fel benne a körülmények vizsgálatának szükségessége. A szerzőség igazolására felhozott másik érve Cholnoky Viktor egy tizenhárom évvel korábbi írása,⁶¹ melynek ötletét, – ha fogunk egy távcsövet és fordítva nézünk bele, oly kicsinek látjuk a cethalat, hogy bele tudjuk tenni az uborkásüvegbe – szerinte, Cholnoky a kérdéses glosszában is felhasználta. Lehetséges. De az is lehetséges, hogy valaki más használta fel, fejlesztette tovább, alkalmazta a magyar és a párizsi viszonyok különbségének érzékeltetésére, aki ismerte ezt az írást, akár tisztelgésért Cholnoky Viktor előtt, akár csak azért, mert jó ötletnek tartotta. Ebben az 1896-os tárcában Cholnoky olyan stílusban és abszurd hasonlatokkal írja meg a cethal halászatot, mint később Nagy Lajos a *Képtelen természetrajz*-ban. A párhuzam ellenére a két szerző mégsem azonos.

Lengyel András a *Magyar Könyvszemlé*ben beigért⁶² tanulmánya az *Irodalomismeret* legújabb számában jelent meg, és a glosszáiró Cholnoky Viktort mutatja be.⁶³ Azonban e tanulmány a Cholnoky László memoár idézését követően, – mely után csupán ez a rövid kommentár áll: „Azaz, ha hihetünk a testvérnek (márpedig e vonatkozásban bizonyosan hihetünk neki)”⁶⁴ – azonnal a > jegyű szövegek tárgyalására tér rá. Jegyzetei pedig a szignó feltüntetése nélkül hozzák a cikkeket, és szerző nevét sem teszik szögletes zárójelbe; azaz úgy közlik, mintha az írárok névvel jelentek volna meg. Kétségtelen, igen figyelemreméltó, kimerítő és gondolatgazdag elemzést kapjuk a > jellel megjelölt glosszáknak, hosszú és gyakori idézetekkel, csupán a szerzőség kérdését nem tartja szükségesnek bizonyítani.

A monográfia⁶⁵ anyaggyűjtésekor, a glosszát keresve, feltűnt egy érdekesség. Az a jel, amit Lengyel András Kosztolányi szignójaként azonosított, úgy jellemezve, hogy „egy nagy D betűre emlékeztető félbevágott kör[...].”⁶⁶ és a nyomtatásban így adott vissza: **D**, korántsem D, és nem is félbevágott kör. Latin betű egyébként sem fordult elő az „Innen-Onnan” rovat jelei között, csak görög és héber betűk, például a béta (β) és az alef (א). Minden bizonnyal a korabeli nyomdatechnika miatt, nem minden cikknél látszik egyértelműen, de a félkör felül nem zárt, valójában így néz ki a jel a lapban: **D**.⁶⁷ Egy héber betű, a neve Tét, a héber ábécé kilencedik eleme, egyben az egész Alefbét legritkábban használt betűje. Héber nyelvtanok leggyakrabban a „טֵט”, azaz „j” szóval mutatják be használatát. A ’t’ betűt jelöli, nem a ’d’-t. Alaposabb tanulmányozás után kiderül, hogy az „Innen-Onnan” rovat többi szerzői jegye sem egyszerűen „nyomdai jel”,⁶⁸ ahogy Lengyel András fogalmazott, s ahogy első pillantásra látszik.

⁶⁰ Vö. NEMESKÉRI 1989, i. m. 13–20.

⁶¹ „A »Vadászati kis káték című, Pelárgus néven jegyzett írása 1896. április 5-én jelent meg az általa szerkesztett *Veszprémi Hírlap*ban.” – LENGYEL 2013A, i. m. 107.

⁶² LENGYEL 2013A, i. m. 107.

⁶³ LENGYEL András, *A glosszáiró Cholnoky Viktor „Innen-onnan-jai A Hétben = Irodalomismeret*, 2013, 1, 20–41. – A továbbiakban: LENGYEL 2013B.

⁶⁴ LENGYEL 2013B, i. m. 21.

⁶⁵ VERES 2012, i. m.

⁶⁶ LENGYEL 2010B, i. m. 8. – Kiemelés az eredetiben.

⁶⁷ Ennek a monográfia – VERES 2012, i. m – anyaggyűjtésekor nem volt jelentősége, Lengyel András tanulmányai pedig meggyőző erővel hatottak Kosztolányi szerzőségét illetően.

⁶⁸ LENGYEL 2010B, i. m. 7.

A „Toll és tör” rovat ikonjairól szóló Lengyel András tanulmány⁶⁹ inspiráló volt az arról való gondolkodásban, hogy a jelek pontos meghatározása és értelmezése közelebb vihet a szerzők azonosításához. A > például több területen is használt szimbólum. Írásjelként hegyes zárójel, azaz kacsacsőr zárójel; angolul „angle brackets” a neve. Matematikai relációs jelként az egyenlőtlenséget szimbolizálja, ha balra nyitott, „nagyobb mint” jelentésű. Korrektúrajelként a hiányzó sor pótlására hívja fel a figyelmet. Mint szimbólum, akár Cholnoky Viktort, akár Kosztolányi Dezsőt is rejtheti. Problémamentesen állítható továbbra is a v szignóról, hogy Kosztolányié – akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy valójában hogyan is néz ki – hiszen egy másik héber szimbólum – a „Dávidpaizsa” – használója ismert, Kozma Andor, aki szintén nem volt zsidó. Lengyel András pedig – ugyan megjegyzi, hogy „Kosztolányi már a *Budapesti Napló*ban is irt D jel alatt”⁷⁰ – de a szerzőség bizonyítását másra alapozza. A glosszák és Kosztolányi ismert írásainak témáit, „apró stílussajátságait”, szóhasználatát, „egyedítő nyelvhasználatát”, nyelvi jellemzőit, frazémáit, gyakorlatát összevetve, és egyes glosszák életrajzi megfeleltethetősége alapján bizonyította a szerzőséget.⁷¹ Mindezeknek a Cholnoky glosszák azonosításáról szóló tanulmányban⁷² nincs nyoma. A Cholnoky Viktornak tulajdonított glosszákat azonban összeveti a korábban Kosztolányi szerzőségüknek azonosítottakkal. A különbséget az idegen szavak gyakori használatában, és abban látja, hogy „a hajdani aktualitások ma már sokszor magyarázatot igényelnek”, azaz a „[n]evekhez, eseményekhez, szavakhoz sokszor magyarázat kell. (Ennyiben Kosztolányi »innen-onnan«-jai jobban olvashatók, befogadásuk kevesebb feltételt támaszt.)”⁷³ Azonban ez az érv is vitatható. Egy példa erre az a három glossza, mely a messinai földrengés⁷⁴ kapcsán született, az azt követő hetekben. A 'Messina' című a >, 'Az alvó hegedű' és a 'Messinai narancsok' a v jel alatt jelent meg.⁷⁵ A kor ismerete nélkül egyik sem érthető jobban a másiknál, s idegen szavakat mindháromban felfedezhetünk: az előbbiben csak egyet, az utóbbi kettőben kettőt és egyet, ha a katasztrófa szó sűrű használatát, melynek szintén lennének magyar megfelelői, nem számoljuk. 'Messina': „az emberkéztől többé nem őrzött láng, a földrengések e rendes marodeuerje”; 'Az alvó hegedű': „egy amerikai milliárdos kerek millió dollárt akart deponálni érte” és „A föld kokofónikus hangversenye”; 'Messinai narancsok': „Miért ez a finale?”. (A földrengésről szóló vezércikket egyébként Cholnoky Viktor jegyezte Paganel álnéven.)⁷⁶

A jelen írásnak nem célja, hogy bizonyítsa, „A Nagy Czethalhoz” címmel *A Hét* 1909. március 7-i számában megjelent glosszáinak Kosztolányi Dezső a szerzője (a feltevés jogosságát azonban fenntartja). Azt sem kívánja cáfolni, hogy *A Hét* „Innen-Onnan” rovatában publikált > szignóval Cholnoky Viktor. Az viszont határozottan állítható, hogy kétséget kizáró bizonyíték – egyelőre – sem Kosztolányi Dezső szerzőségének elvetésére, sem Cholnoky Viktor szerzőségének bizonyítására nem áll rendelkezésre, és ilyen bizonyítékkal Lengyel András írásai sem szolgáltak. Egyetlen visszaemlékezés odavetett félmondatára alapozni egy szerzői életmű több tucat írással való bővítését pedig meglehetősen kockázatos vállalkozás. A legfontosabb tanulság azonban az, hogy a tudományos kutatómunkát – a források minél szélesebb körű ismerete mellett – a feltevések és elméletek teszik igazán érdekessé és szórakoztatóvá, a forrásokhoz való kritikus hozzáállás pedig hasznossá.

SÁRKÓZI ÉVA

⁶⁹ LENGYEL 2011D, i. m.

⁷⁰ LENGYEL 2010B, i. m. 8.

⁷¹ Lengyel 2010A és 2010B, i. m.

⁷² Lengyel 2013B, i. m.

⁷³ Lengyel 2013B, i. m. 39

⁷⁴ 1908. december 28-án hajnalban a szicíliai Messinát 7,5-es erősségű földrengés sújtotta, amit szökőár követett. Több mint százezren haltak meg és a város szinte teljesen elpusztult. Az olasz kormány intézkedéseit, ahogy a katasztrófát kezelte, sokan bírálták jogosan.

⁷⁵ 1909, I, 14; 2, 28; 4, 63–64.

⁷⁶ [CHOLNOKY VIKTOR] Paganel, *Felhő Messina fölött...* = *A Hét*, 1909, 2, 1–2.

FIGYELŐ

Officina Erasmiana. Jó időközönként leltárt készíteni egy-egy szakterületünk elért eredményeiről, egymástól függetlenül működő műhelyek munkájáról. „Az Erasmus-recepcio-feltérképezése és felkészült komparatista értékelése nélkül csonka marad a magyar irodalomtörténeti önismeret, és nem fejlődik ki újra a magyarországi neolatin filológia” (Szörényi László). Ezt a célt szolgálja az Erasmus műveinek hazai recepciójáról szóló tájékoztatás.

Elsőként arról az 1982-ban alakult „Officina Erasmiana” tevékenységéről lesz szó, melynek létrehozója, szervezője, szakmai és szellemi vezetője e sorok írója.

A hazai Erasmus-kutatás alakulásának történetéről 16 évvel ezelőtt részletesen írtam. (*Magyar Könyvszemle*, 1997, 327–333). Most csupán azt a vitathatatlan tényt kívánom hangsúlyozni, hogy az „Officina Erasmiana” annak a Waldapfel Imrének szellemében dolgozik, akinek nevéhez fűződik 1930 után a hazai kutatás felzárkóztatása Nyugathoz. Ő volt az, aki könyörtelen kritikával szembe mert fordulni azokkal az irodalomtörténészekkel, akik felismerhetetlenségig eltorzították Erasmus igazi arcát. Waldapfel, kezében az akkor közreadott *Opera Omnia* és *Epistolae* kritikai kiadásainak adataival, arra hivatkozott, hogy a légből kapott egyéni vélemények helyett magát Erasmust olvassuk, tanulmányozzuk, és minél több művét ismertessük, sőt fordítsuk magyarra. Forradalmi tett volt ez abban a korszakban, amikor neves szellemtörténészeink még Mohács tragédiájáért is Erasmust akarták felelőssé tenni.

Ismerjük politikai helyzetünk alakulását, melynek nemcsak emberi sorsok tízezrei estek áldozatul, de számos területen tudományos életünk is, különösen a művelődéstörténelem vonatkozásában. A számos példa közül most egyedül az Erasmus-kutatásra összpontosítom a figyelmet. A sors iróniája, hogy hazai viszonylatban épp az a Waldapfel Imre tette lehetetlenné a legfrissebb nyugati kutatások ismertetését és átvételét, aki pár évvel előbb maga volt annak zászlóvivője és élharcosa. Mivel vállalta a kommunista diktatúra éveiben a hazai tudományos ateizmus vezetését, Erasmusról még az eddigieknél is torzultabb képet rajzolt.

És hogy ennek nem okvetlenül így kellett volna történnie, tanúsítja, hogy a kommunizmus fellelegvárában, Moszkvában Markis Simon nemcsak zavartalanul folytathatta klasszika-filológia szakát, hanem kiváló és tárgyilagos tudományos műveket írt Erasmusról, a teológusról is. Ezek egyikét magyarra is lefordították (vö.: Markis Simon, *Rotterdami Erasmus*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1971). A hazai Erasmus-kutatás számára ez a kiadás mérföldkő számba ment. Ekkor határoztam el ugyanis, hogy létrehozok egy szellemi műhelyt, amely – ha kell, Markis Simonra hivatkozva – folytatja, illetve elkezdí az 1945-ben abbamaradt és új alapokra helyezett Erasmus-kutatást. Ennek a vállalkozásnak adtam már a kezdet kezdetén, 1982-ben az „Officina Erasmiana” nevet.

Műhelyünk legfőbb célja az volt, hogy elsősorban azokkal a művekkel foglalkozunk, melyeket valamilyen síkon Erasmus magyar kortársai ismertek, olvastak, könyvtárunkban őriztek. A fontossági sorrendet is elkészítettük, és ennek jegyében dolgoztunk, és adtuk közre köteteinket. Erről a több évtizedes munkáról adok rövid összefoglalót és bibliográfiai tájékoztatót.

1. ROTTERDAMI ERASMUS, *A keresztény fejedelem neveltetése*, fordította Csonka Ferenc, az utószót írta és a névmutatót összeállította Barlay Ö. Szabolcs Budapest, Európa Kiadó, 1987.

Szellemi műhelyünk mindmáig ezt a két kiadást megért kötetet tekinti legmaradandóbb alkotásának. Egyrészt, mert az 1516-ban írt műnek olyan példányából ültette át magyarba a leghitelesebb fordítóink egyike, Csonka Ferenc, mely példány a budai királyi könyvtárt ékesítette. Sőt a possessorori bejegyzés igazolja, hogy Szapolyai János birtokában volt: „Sum Johannis Regis Electi Hungariae” Ez a könyvtörténeti szempontból is nagy értékű kötet jelképezi a Mohács előtti és utáni magyar sors kálváriáját. A könyvet ugyanis 1541-ben Izabella királyné magával vitte Erdélybe, a gyulafehérvári fejedelmi udvar könyvtárába. Innét került annak a Naprágyi Demeter erdélyi katolikus püspöknek birtokába, akit a Tordai Országgyűlésben meghirdetett vallásszabadság nagyobb dicsőségére vallása miatt Erdélyből száműzték 1601-ben. A győri püspök fogadta be a menekült főpapot. Az ő hagyatékából került a győri székesegyház könyvtárába. A bársonykötésű ösnyomatványról 1984-ben másolatot készítettem, melyet Csonka Ferenc fordított magyarra. De az elmondottaktól függetlenül, azért is maradandó ez az alkotás a névtelenség jegyében dolgozó „Officina Erasmiana” három évtizedes életében, mert a diktatúra alatt megszüntetett Erasmus Társaság egykori tagjaként ezzel az erasmusi remekléssel tudtam megőrizni a jeget. A klasszika-filológia, a művelődéstörténet és a pedagógia elkötelezettjei megértették az üzenetet, különösen akkor, amikor elolvasták Erasmus nyílt, egyértelmű *Institutióját*: a keresztény pedagógus legyen elkötelezettje az evangéliumnak, mert neveltjének, legyen az fejedelem, vagy a legegyszerűbb család gyermeke, legfőbb tantárgya Jézus Krisztus megismerése és szeretete.

Hogy az olvasóközönség mennyire igényelte ezt a hitvallást, nemcsak abból tűnt ki, hogy szükség volt második kiadásra (1992), hanem abból is, hogy az Európa Kiadó ezzel a kötetel elnyerte a „Szép magyar könyv 1987” versenydíját. Mivel korszakváltás évei következtek, és napirenden volt az Európai Unió témája, kiderült, hogy Erasmus érti a kor emberének legégetőbb problémáit, hiszen ő volt az európai Respublica Christiana apostola. Sokan úgy érezték, hogy a legjobbkor szólaltattuk meg őt, akit Európa lelkiismeretének neveztek.

2. ROTTERDAMI ERASMUS, *Krisztus fegyverzetében avagy Az üdvösségre vezető élet szabályainak kalauza*, fordította és a jegyzeteket írta Babics Zsófia, az előszót írta Szörényi László, az utószót Barlay Ö. Szabolcs, Budapest, Szent István Társulat–Új Ember Kiadó, 2000. az az

A könyv eredeti címe *Enchiridion militis christiani*. A kísérő tanulmányokból megtudjuk, hogy miért erre a műre esett a választásunk. Bár Erasmus 1503-ban csupán Poppenreuter udvari ágyúöntő lelkére kívánt hatni könyve megírásakor, de amikor második kiadását egy bencés apátnak ajánlva újra közkinccsé tette, valóságos világsiker lett belőle. A siker titka abban rejlik, hogy Erasmus megértette az újkor emberének igényét egy új lelkiiségre, mely nem a rációból, hanem a szívből meríti élményeit. Példaképpül Krisztust, az embert állítja szemünk elé. Életigenlő, optimista krisztológiáját a ’devotio moderna’ beépítette az emberek mindennapi életébe. „Ne gondold, hogy valami is hiányzik majd neked, ha Ő a tiéd, aki minden magába foglal.” A jámborság nem foglalkozás, nem a papok, szerzetesek privilégiuma, hanem minden hívő kötelező Krisztus-követése. Ezt nem lehet jogi, filozófiai normákkal meghatározni. Inkább út, melyen el lehet jutni Jézushoz. Kereszténynek lenni annyi, mint Krisztust követni, akármilyen legyen a foglalkozásunk. Erasmus egyetlen művének sem volt oly nagy olvasótábor, mint ennek. Már életében ötvenötször jelent meg, és lefordították angol, német, francia, olasz, holland, lengyel, cseh nyelvre és 1627-ben Salánki György magyarra, I. Rákóczi György erdélyi fejedelem megrendelésére. Műhelyünk ennek a kötetnek közreadásával segít a tisztánlátásban az Erasmus körüli vitában. Ettől az időtől kezdve neve mellé mindig odaírta igazi hivatását: „a teológus”. Hitének mélysége, egyház-hűsége vitathatatlan.

3. ROTTERDAMI ERASMUS, *A keresztény özvegy: Máriához, Magyarország és Csehország egykori messze földön ismert királynéjához, Károly császár és Ferdinánd király nővéréhez*, fordította és a jegyzeteket írta Babics Zsófia, Budapest, Jel Kiadó, 2004.

Következő választásunk a *Vidua christiana* magyar fordítására esett. Érthető, hisz arról a Habsburg Máriáról van szó, aki hősi halottunknak, II. Lajos királynak a felesége volt. Megrendítő szavakkal írja le a király halálát és azt a fájdalmat, hogy nem lehetett mellette. A vigasztaló szavak után a keresztény özvegyhez méltó élet szabályait veszi sorra. Erasmus itt is, hasonlóan más művéhez, minduntalan szóba hoz öt általában foglalkoztató kérdéseket. *A keresztény özvegy* című könyv annyiban tér el az eddig megjelentektől, hogy ezeket a témákat könnyedebb, mondhatni csevegő stílusban adja elő. A *Vidua christiana* nem a filozófus, a teológus Erasmust juttatja eszünkbe, hanem a könnyedén beszélő jó barátot. Hasonlatai, képei, hangvétele az olvasónak kifejezett gyönyörűségére szolgál.

4. ROTTERDAMI ERASMUS, *A mennyből kirekesztett Gyula pápa*, fordította és jegyzetekkel ellátta Vető Éva, lektorálta és a tanulmányt írta Barlay Ö. Szabolcs, Budapest, 2013.

Az „Officina Erasmiana” fennállásának harmincadik évét a jóleső tudattal zárja, hogy küldetését teljesítette és maga elé tűzött célját épp ezzel a fordítással elérte. Miután a legújabb kutatások bebizonyították Erasmus szerzőségét, úgy gondoltuk, hogy a maró iróniával írt könyv körüli botrányt eleve azzal hatástalaníthatjuk, ha mi magunk vesszük kézbe a témát és a fordítást is. Ezzel már tíz évvel ezelőtt elkészültünk, de szándékosan vártunk a közreadással. A szöveg már a nyomdában van, és mindössze 200 számozott példányban adom közre, hogy az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetén és az OSZK-on keresztül bekerüljön a szaktudományok vérkeringésébe. A téma tárgyilagos, politikamentes és főként a szaktudományunkhoz méltó tárgyalását – gondolom – az biztosítja, hogy mint szerzetes paptanár oknyomozó egyháztörténész is vagyok. Így nyugodt lelkiismerettel vállalom a kiadást esetleg erősen bírálók odiumát. Számomra egyedül az az evangéliumi kijelentés a mérvadó, mely egyértelművé teszi, hogy: „Az igazság szabaddá tesz titeket” (Jn 8,32).

Erasmus hírnevét, „modernségét” és nélkülözhetetlen szellemi fölényét mi sem igazolja jobban, mint az a tény, hogy az „Officina Erasmiana” nem az egyedüli szellemei műhely, mely tudatosan és behatóan foglalkozik az ersamusi örökséggel. Az alábbiakban erről kívánok tájékoztatást adni, mely minden bizonnyal se nem teljes, se nem kielégítő, ha nem is felesleges.

5. ROTTERDAMI ERASMUS, *A szabad döntésről*, fordította és a tanulmányt írta Rokay Zoltán, Budapest, Jel Kiadó, 2004, 2005².

Ma már inkább a teológusok, egyháztörténészek számára jelent igen fontos dokumentumot Erasmusnak a szabad akaratról szóló „szakkönyve”. A katolikus teológus professzor ezzel a fordítással válaszolt a soproni evangélikus főiskola teológiai karának Luther Márton magyar fordításban megjelent könyvére. Köztudott, hogy Luther szerette volna Erasmust is megnyerni és maga mellé állítani a nagy szellemi, vallási csatában. Az erkölcsi reformot szintén követelő Erasmus azonban éles intellektusával azonnal észrevette, hogy Luther és az őt követő teológusok magukat a katolikus hittételeket is meg akarják változtatni. Ezek között a legelevenbevágóbb a szabad akarat kérdése. Hiszen ez több mint teológia, ez emberi személyiségünk szegletköve. Azokban az indulatokkal felkavart zavaros évtizedekben könnyen elcsúszhatott volna Erasmus is. Éppen ezzel a kimért és Luther mérhetetlen ingerült, durva, sértő hangnemére higgadtan válaszoló művével bizonyította legmarkánsabban katolikus hitéhez való hűségét.

A valódi Erasmus-kép tisztázása és legfőbb műveinek hazai recepciója miatt Rokay Zoltán kötetét fajsúlyos alkotás.

6. ROTTERDAMI ERASMUS, *A nőkről és a házasságról*, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta és a bevezetőt írta Petneházi Gábor, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2011.

„Erasmus és magyar barátai” (vö. Trencsényi-Waldapfel Imre nevezetes könyvével 1941-ből) Szegeden is megtalálhatók. Ezek a helyi – rendszerint egyetemekhez kötődő – Erasmus- társaságok fontos pillérei és őrzői szellemi örökségének. Mivel a klasszika-filológia jövője majdhogynem reménytelen, a fordítók nevét – vere dignum et iustum est – leírom: Benedek Noémi, Gellérfi Gergő, Kasza Péter, Petneházi Gábor, Szabó Ádám, Széles Ágnes. A *Colloquia* kincsesbányájából kiválasztott fejezetek jól mutatják, hogy még a 21. század fiataljai is időt és fáradságot nem kímélve, érdeklődéssel olvassák Erasmust, aki nagyon is gyakorlatorientált, és etikai útmutatót is nyújt. Néhány fejezetcím: „Kérő és a lány”, „A feleségek iskolája”, „A kismama”, „Az istentelen házasság”, „Szenátuska, avagy az asszonyok tanácsa”. Mindegyik olyan témát vet fel, mely a ma emberét is lázba hozza. Ma, amikor a házasságnak nemcsak szentségi jellege, de maga az intézmény is romokban hever, jó lenne, ha minél többen olvasnák a válogatás eme fejezetét: Meggyőző beszéd a házasság dicséretéről.

7. ROTTERDAMI ERASMUS, *Beszélgetések a keresztény vallásról*, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Petneházi Gábor, Szeged, Lazi Könyvkiadó, 2012.

Ez a mű is a szegedi műhely terméke, és ugyancsak a *Colloquiá*ból való. A művelődéstörténet és azon belül az egyháztörténet egyik fontos fejezete a 16. századi egyházreform. Erasmus magatartását és megnyilatkozásait megismerni azért szükséges, sőt nélkülözhetetlen, mert épp azokról az évtizedekről nyújtanak információt, amikor minden forrongó állapotban volt. Erasmus is sok mindent bírált, elítélt, de X. Leó pápa nem véletlenül akarta bíborossá tenni. Alighanem elkerülhető lett volna az egyházszakadás, ha Erasmus toleranciára épülő szemlélete került volna túlsúlyba. Ha ez nem is így történt, azt mindenképpen tudnunk és tudatosítanunk kell, hogy Erasmus több kérdésben megelőzte korát és van olyan is, melyet később az egyház elfogadott.

Ha azt nézzük, hogy az utolsó 25 évben Erasmusnak mindössze hét művét fordítottuk magyarra, nem nagyon dicsekedhetünk. Bár e kötetekhez hozzá kell még számítanunk az itt nem regisztrált tanulmányokat, róla írt cikkeket, mégis keveselljük a termést.

Éppen ezért megismétlem tíz évvel ezelőtt tett javaslatomat: meg kellene alapítani, helyesebben szólva újra életre kellene hívni a diktatúra miatt betiltott Erasmus Társaságot. Legalkalmasabb erre az MTA BTK Irodalomtudományi Intézete lenne. A feladat nem nagyon tűr halasztást, hiszen az egyetemek klasszika-filológia tanszékeire egyre kevesebben jelentkeznek, a gimnáziumainkban ugyancsak megszűnőben van a latin nyelv tanítása.

Erasmus tekintélye, hírneve elegendő garanciát nyújt ahhoz, hogy ez a terv valóra is váljon.

BARLAY Ö. SZABOLCS

Könyvek a Pécsi Egyetemi Könyvtárból. Az 1774-es esztendő a hazai művelődéstörténet egyik fontos dátuma, egyben Pécs újkori művelődéstörténetének kezdőpontja is: ebben az évben tette nyilvánossá Klimó György a püspöki könyvtár használatát. Érthető tehát, ha a bő évtizedes múltra visszatekintő, a Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai nevet viselő sorozat legtöbb tagja valamilyen módon kapcsolatot őriz, visszatér ehhez az eseményhez, a könyvtáralapító püspök személyéhez. Másfelől az egyes kötetek a szokásos és mindig időigényes, állandó megújulást igénylő, az olvasókért és a támogatásokért folytatott napi tevékenység mellett a könyvtár falai között végzett tudományos munkáról is számot adnak. A könyvek megjelenéséből, a kéziratok kiadásra előkészítéséből a könyvtár mindenkor

vezetése mindig kivette a részét, s ambicionálta a hagyományok feltárását, az elődök tevékenységeinek, eredményeinek nagyobb körben való megismertetését, a helytörténeti kutatások folyamatosságát. A sorozat néhány darabjának ismertetésével jól lehet ezt a körültekintő munkát bemutatni.

A sorozat első, egyben tudományos szempontból legmonumentálisabb tagja, a Klimó-könyvtár betürendes katalógusa 2001-ben jelent meg, Móró Mária Anna összeállításában. A kötet rövid bevezetője a könyvtárral kapcsolatos legfontosabb ismereteket közli: keletkezését, forrásait, használatának rapszodikusságát, állományának muzeálissá válását, és a pozsonyi egyetem menekülését követő feleledését. Maga a katalógus is könyvtárosi elődök munkájára támaszkodik, ez természetesen nem csökkenti erényeit: sorban olvasva az egyes tételeket, képzeletbeli utazásra invitál a 16., de főleg a 17. és 18. századi kiadványok világába, egy fokozatosan bővülő gyűjtemény segítségével, számtalan összefüggést mutatva és sejtetve a korabeli Európa, illetve Magyarország értelmiségének olvasmányairól, szellemi kapcsolatairól.

Egyetemi doktori disszertációból nőtt hely- és könyvtártörténeti monográfiává Szénászky Mária munkája, amely Szepesy Ignác kulturális és könyvtárfejlesztő tevékenységével foglalkozik. Szepesy Klimó Györgyhöz hasonlóan fontos szerepet játszott Pécs kulturális fellendítésében, emellett részt vett a reformkor politikai életében, jelen volt az országgyűléseken, pártolta a magyar nyelv államnyelvvé válását, s mecénási szerepet is vállalt. Bár életének csak utolsó, bő egyötödét töltötte a baranyai városban, működése egyáltalán nem mondható regionálisnak. A szerző bevezetesként két szálból szövi munkáját, háttérül összefoglalva a város kulturális adottságait és a püspök működésének Pécsen megelőző időszakát. A monográfia gerincét az 1827 és az 1838 közötti évtized munkásságának ismertetése, illetve ennek helyi továbbélése adja. Szepesy Ignác kezdeményezései főként az oktatásban, a könyvtárügyben és a nyomdászatban hoztak eredményeket. Az életrajz és az életmű hitelességét a felhasznált levéltári dokumentumok és nyomtatványok is erősítik, amelyek egy része hasonmásban is látható, átirásban is olvasható. A kötet a reformkor pécsi vetületének adatokban gazdag képét nyújtja.

A Pécsi Egyetemi Könyvtár időről időre konferenciákban jeleníti meg a falai között folyó tudományos munkát. Ezek a konferenciák valamilyen aktuális dátumhoz kötődnek, például a 2006. évi Klimó György halálának évfordulójához kapcsolódott. A kötetben olvasható tanulmányok azt példázzák, hogy az általa közössé tett gyűjtemény napjainkban is több tudományterület kutatásait tudja segíteni. Ennek egyik részével, a halála után nem sokkal teljesen csonkává lett, kirabolt éremgyűjteménnyel foglalkozik Rayman János. A rekonstruáláshoz kéziratos leltárakat használt fel, körültekintően vizsgálva emellett a rokonokhoz került érmek útját is. A tanulmánynak a könyvtárhoz kötődő része az abban található numizmatikai könyveket írja le. Elsősorban oktatástörténeti szempontokat érint Fischermé Dárdai Ágnes, miközben a könyvtár régi tankönyveit vizsgálja több szempont figyelembevételével (nyelv, kiadási év, tudományterület), s néhány magyar nyelvű kiadvány részletesebb bemutatásával, amivel témáját a művelődéstörténet felé bővíti. Hartvig Gabriella a Klimó-könyvtár angolszász anyagát mérte fel egy három és fél évtizeddel korábbi, kéziratos katalógus segítségével. Elemzései érdekes adalékokat jelentenek a hazai anglisztika történetéhez. Danku Györgynek a Danckerts-atlasz kiadási évének meghatározását tartalmazó írása nem csupán tartalmi, hanem metodikai újdonságokat is tartalmaz. Kimondottan érdekes, többek között család- és kiadástörténeti nyomozás eredményét is tartalmazó tanulmány Pohánka Éva beszámolója egy Klimó-rokon értekezésének azonosításáról. A kötetben olvasható még egy rövidebb írás a pécsi papságnak a nőkérdésről való véleményéről (Tengely Adrienn), a Klimó-könyvtár egy feltételezett 19. századi olvasójáról s munkájáról (Vass Éva Tünde–Jankovits László). A záró írások szorosabb kapcsolatban állnak a gyűjteménnyel, mert egy idegen eredetű részgyűjteményével (Csóka-Jaksa Helga), két muzeális kötetének restaurálásával (Kirics Márta), illetve zenei anyagával foglalkoznak (Békési-Márton Csaba). A tanulmánykötet végén az egyes írásokhoz kapcsolódó jó minőségű illusztrációk kaptak helyet.

2009-ben jelent meg a Klimó-könyvtár katalógusának összeállítója, Móró Mária Anna tiszteletére kiadott köszöntőkötet. Ez, a hasonló típusú művekkel megegyezően, személyes hangú emlékeztetéseket,

helytörténeti jelentőségű kutatások eredményeit és általánosabb témájú írásokat egyaránt tartalmaz. Az első kategóriát Ádámné Bubics Anna és Pintér László emlékezései jelentik, a nyolcvanas és az ötvenes évekre, egy nagyobb és sok kisebb, a vidéki olvasókhöz közelebb lévő könyvtárak viszonyainak felidézésével, lényeges vonásaikban általánosítható tapasztalatok alapján. A kötet gerincét természetesen a helytörténeti vonatkozásokkal foglalkozó, egy-egy problémát röviden összegző tanulmányok alkotják, amelyek érthetően főként Pécs városát és Baranya megyét érintik. A tárgyalta időszakok a középkortól a közelmúltig Magyarország teljes történelmét felölelik. Béli Gábor az Árpádkori vagyon megosztás egy speciális esetét, Fedeles Tamás egy pécsi sírkő történetét, Timár György Pécs Károly Róbert-kori püspökeinek életét foglalta össze. A 18. századi viszonyokat mutatja be Borsy Judit, aki a Pécsvaradi közalapítványi kerület templomépítéseinél elsősorban a birtok- és gazdaságtörténeti összefüggéseire fordított figyelmet, szép, színes tervrajzokkal illusztrált tanulmányában. Gazdag művelődéstörténeti anyagot tartalmaz Kajtár István tanulmánya, amely a szőlőskertek jogi viszonyait vizsgálja. A reformkort Horváth Istvánnak a Bodócs-patak első szabályozását feltáró írása képviseli. Inkább elméleti jellegű Nagy Imre Gábornak a megyei levéltári források községtörténeti vonatkozásait vizsgáló írása, amely forrásismertetése mellett módszertani segítséget is nyújt az érdeklődőknek. A huszadik századot Márfi Attila és Rozs András írásai képviselik: az első szerző a filléres vonatok kapcsán a gazdasági válság, a speciális kedvezmények, és a turizmus fellendítésének kapcsolatát vizsgálja, a második pedig egy 1946 őszi, államellenesként minősített pécsi jogeset fényében mutatja be a korabeli népbíróági ítélezés gyakorlatát. Befelező sorait érdemes idézni: „A népbíróság – ha nem is ezekkel a szavakkal, de lényegében – megfogalmazta az egész úgynevezett demokratikus korszak alapkérdését, vagyis azt, hogy e politikai rendszer valójában az egypárti diktatúra létrehozására, az egypártrendszer bevezetésére irányuló átmenet-e, vagy pedig az erre a kommunista párti törekvésekre utaló jelek ellenére a parlamenti demokrácia, a többpártrendszer létezik, az MKP-t csak a diktatúra hamis vádjával illetik. A pécsi népbíróság az utóbbit állította. A történelem pedig az előbbi igazolta.”

Szinte önálló blokkot alkotnak azok az írások, amelyek szorosabb módon kapcsolódnak a Klimó-könyvtárhoz. Ezek közé tartozik Pohánka Éva gazdagon dokumentált tanulmánya a Püspöki Könyvtár eredeti épületéről, amelyhez részben írásbeli dokumentumokat – korábbi forrásfeltárások, levéltári iratok, hagyatéki leltárak –, részben tárgyi emlékeket is felhasznál. A könyvtár falai között megfordult elődök közül Szőnyi Ottó és Benedek Ferenc is jelen vannak, előbbi munkásságának könyvészetét Lengvári István, utóbbi életét Pókecz Kovács Attila idézi fel. Ugyancsak intézménytörténeti jellegű Kovács Zoltán tanulmánya, amely a Pécsi Káptalani Levéltár történelmével foglalkozik.

Néhány tanulmány távolabbi régiók körülményeit tárgyalja. Kaposi Zoltán a nagykanizsai Takarékpénztár létrejöttét és reformkori gazdasági jelentőségét vizsgálja, Ódor Imre árnyalt, józan, mérlegelő képet fest az utolsó magyar nemesi felkelésről, az abban részt vett Somogy megyei lovasezredről, Peres Zsuzsanna pedig a főrangú nemesi család kötött öröklési rendjét ismerteti a 17–18. században. A jelen gyorsan változó világát örökíti meg Sonkoly Károly, a somogyhatvani Kálmán-ház és Tegzes Ferenc a Mohácsi Önkéntes Tüzoltó Egylet történetével.

A kötetben olvashatók még a szűkebb régióon túllépő, általánosabb, művelődéstörténeti tanulmányok is. Ezek tematikája természetesen szór. Akad közöttük ókori vallástörténet (Ádám Antal a konfucianizmusról), oktatás- és mobilitástörténet (Bánfalvi József Zilahy Lajos kezdeményezéséről), repüléstörténet (Deák Máté az első világháború utáni német polgári repülés egyik vetületéről), egyháztörténet (Tengely Adrienn a katolikus alsópapság helyzetéről az őszirózsás forradalom alatt). A hazai szociális gondoskodás egyik ismeretlen jelenségét Gáll Éva ismerteti, a magyarországi zsinagógák könyvtárrá alakításának körülményeit pedig Dezső Krisztina foglalja össze. Elsősorban értelmezési kérdéseket tartalmaznak Fischerné Dárdai Ágnes, Hartvig Gabriella, Jankovits László és Somos Róbert írásai.

A változatos tárgyú gyűjteményt Móró Mária Anna munkáinak bibliográfiája zárja.

A Pécsi Egyetemi Könyvtár következő szemlézett kötete egy 2010-ben tartott konferencia előadásait fogja egybe, amelyet Klimó György, a nyilvános püspöki könyvtár alapítója születésének 300. évfordulója

alkalmából rendeztek. Az előadások a 18. századi katolikus könyvtárpártolók, Eszterházy Károly, Batthyány Ignác és Klimó György emlékét idézték fel, e tárgyú tevékenységük egy-egy részletének feldolgozásával, a könyvtár állományára épülő legújabb kutatások fényében. A bevezető tanulmányban Pohánka Éva az alapításkori gyűjtemény számszerű összegzésére vállalkozott, forrásként felhasználva a fennmaradt katalógusokat és könyvjegyzékeket. A könyvtári állomány kötettségét ugyanis a nyomtatott források és híradások, valamint a szakmai becslések korábban jelentős szóródással adták meg, amelyek korrigálására és pontosítására a kéziratos források mellett fel kellett használni az eredeti elhelyezéssel kapcsolatos ismereteket is, mint közvetett bizonyító tényezőt. Ezek segítségével az állománynagyság számszerű értékét sikerült jobban megközelíteni, s a szerző magyarázattal szolgál az egykori, a sajtóban megjelent és a valóságos kötettség közötti különbségre is. Löffler Erzsébet az Egri Főegyházmegyei Könyvtár mennyezeti freskójának, valamint arcképcsarnokának keletkezési körülményeit, forrásait, a képi ábrázolás és az általa érzékeltetni kívánt egyházi, illetve kulturális üzenet összetevőit vizsgálta. Doina Hendre Biro francia nyelvű, magyar összefoglalóval ellátott írása a harmadik 18. századi katolikus főpapi könyvtáralapító, Batthyány Ignác életét, tudományszervező és könyvtáralapító munkásságát összegezi, segítségként felhasználva fennmaradt könyvtári gyűjteményét is. Boda Miklós visszatekin-tésének egyik érdekes pontja a Klimó/Klimó névváltozat párhuzamos alkalmazásának eredetét, míg Szelestei N. László Ludovico Antonio Muratori hazai hatástörténetének Klimó Györgyöz kapcsolódó vonásait tárja fel, részletes, jól dokumentált és érdekes tanulmányában. Hartvig Gabriella a Klimó-könyvtár egyik kötetéből kiindulva a német nyelven közvetített hazai Ossián-hatás kezdeteiről ad közre körültekintő írást, Jankovits László pedig Berényi Zsigmond egyik kéziratának emblematicáját elemzi részletesen. A képek az illusztrációk között is megtalálhatók. Szilágyi Mariann az úgynevezett Koller-katalógus magyar nyelvű nyomtatványainak elemzését végezte el, írása kitér az elveszett művek pótlólagos beszerzésére, az egymás utáni könyvtárosok jegyzékeire, s az állandó könyvtáros hiányának a könyvtár rendeltetészerű működésében mutatkozó hiányára is... A harmadik nagyobb tanulmány-csoport a könyvtáralapító működésének egy-egy, eddig még kellőképpen fel nem tárt összefüggésével foglalkozik. Fejérdy András és Soós István írása a Bécs, Róma, Pécs háromszög vonatkozásában foglalja össze Klimó György és Giuseppe Garampi bécsi apostoli nuncius levelezésének különféle tárgyait. Gózszy Zoltán Klimó egyházi és világi vezetői szerepét és gyakorlatát elemezte, Verók Attila pedig nagyszabású, a hallei Franckei Alapítványok könyvtárában végzett hungarica-kutatásának pécsi vonatkozású eredményit adja közre. Az utolsó tematikus egység középpontjában a pécsi egyházmegye áll. Hencz Enikő Koller József és Dobai Székely Sámuel levelezésének ismertetésével egy tudományos kapcsolat állomásait mutatja be. Ugyanezt teszi Horváth István a Pécsi Papnevelő Intézet működését lehetővé tevő uradalom működését, mezőgazdasági, szőlőművelési és állattartási tevékenységét bemutatva. Borsy Judit gazdag forrásanyag felhasználásával foglalja össze a pécsi egyházmegye területen kívüli plébániáival kapcsolatos ismereteket, munkája értékét nagymértékben emeli a második részben közölt többszempon-tú adattár. Tegzes Ferenc a gyűjtemény egyik legérdekesebb tanulmányát írta meg egy kis kápolna teljes körű leírásával, amelyben a természeti környezettől, a névadótól, az építészeti és a belső berendezés tényeitől, a történetéhez és a szertartásokhoz fűződő szellemi összetevőikig, a vele kapcsolatos mondákig és működésének gazdasági feltételéig jut el. A kötetet, amelynek értékét a közölt illusztrációk is emelik, Tengely Adriennek a francia eredetű, ám Magyarországon is népszerű, Szűz Mária tiszteletén alapuló hitbuzgalmi társulat hazai fennállásának rövid összefoglalója zárja.

Mintegy keretbe foglalja a Pécsi Egyetemi Könyvtár újabban megjelent kiadványait Schmelczer-Pohánka Éva könyvtártörténete, amely a véletlen folytán egyben a sorozat tizedik számú kötete is. Míg a Klimó-könyvtár katalógusa bemutatta az egykor nyilvánossá tett állományt, addig ez a monográfia a könyvtár életével kapcsolatos igen bő forrásanyag feldolgozásával mutat rá a fenntartásnak és a működésnek, azaz magának az intézménynek a művelődéstörténeti jelentőségére. Mintegy elméleti alapvetésül a szerző számot ad a korábbi szakirodalmi feldolgozásokról, majd áttekinti az adottságokat: Klimó György életútjának alakulását, valamint az alapítás és a nyilvános használat kezdetének

ellentmondásait. Ezt követően részletesen összefoglalja a könyvtárat mindenkor működtető személyzettel kapcsolatos ismereteket, nem tartalmi, hanem könyvtárfejlesztési szempontok alapján, majd elemi állományrészeit, katalógusait tekinti át. Önálló fejezet foglalkozik a működés mindenkori feltételeivel, a használat körülményeivel. Érdekes a közölt olvasókkal kapcsolatos történeti statisztika, amely külön kitér a tudományos kutatókra is. A mindenkori működést döntően befolyásolták a pénzügyi lehetőségek, valamint a társintézeti kapcsolatok, s a könyvtártörténet további fontos fejezetei azok, amelyek magával az épülettel, annak berendezésével foglalkoznak. Kiemelt oldalak tartalmazzák a könyvtári és nem könyvtári különgyűjteményekkel kapcsolatos ismereteket. Bár a tárgyalás alsó korszakhatára 1945, a szerző némi bepillantást enged a második világháborút követő évtizedek addig nem tapasztalt jelenségeibe is. Külön fejezet tárja fel a művelődéstörténeti hátteret. A kötetet kronológia, függelékek és bő, részletes irodalomjegyzék zárja. A sok tárgyat magába foglaló, gondolatgazdag munka a könyv- és művelődéstörténet iránt érdeklődő olvasó számára igazi élményt jelenthet.

Az ismertetett kötetek egyértelműen mutatják, hogy noha a folyamatosság szándéka ellenére nem jellemezte a Klimó György által alapított nyilvános könyvtárat, létezése mégis inspiráló erővel hat ma is, gyűjteménye pedig kutatható anyaggal tudja ellátni a szűkebb és tágabb környezetében élő szakembereket egyaránt.

A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa I., A könyvek szerzői betűrendes katalógusa, összeáll. Móró Mária Anna, Bp., Tarsoly Kiadó, 2001; SZÉNÁSZKY Mária, *Szepesy Ignác kulturális és könyvtárfejlesztő tevékenysége*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Könyvtára, 2006; „... használd ezt a könyvtárat ... a haza tisztességére és oltalmára, magad és mások hasznára.”, Tudomány és kutatás a Klimó Könyvtárban, szerk. Pohánka Éva, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Könyvtára, 2007; *Ünnepi tanulmányok Móró Mária Anna tiszteletére*, szerk. Kokovai Szabina, Pohánka Éva, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Könyvtára, 2009; *Klimó György püspök és kora*, Egyház, művelődés, kultúra a 18. században, szerk. Pohánka Éva, Szilágyi Mariann, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Könyvtára, 2011; SCHMELCZER-POHÁNKA Éva: *A pécsi püspöki könyvtár története (1774–1945)*, Pécs, Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár, 2012.

BUDA ATTILA

SZEMLE

Bölcséleti Folyóirat. Repertórium 1886–1906, Magyar Filozófiai Társaság Közleményei, Repertórium 1901–1914. A repertóriumokat készítette és a kötetet szerkesztette Balog Éva, Laczkó Sándor, Szeged–Kolozsvár, 2010, PRO Philosophia, SZTE EK Társadalomtudományi Gyűjtemény, 126 I. (A magyar nyelvű filozófiai irodalom forrásai, XI.)

A változó elnevezésű (jelenleg éppen Klebelsberg Kunó nevét viselő) szegedi egyetemi könyvtár keretében működő úgynevezett Társadalomelméleti Gyűjtemény egyebek közt nagyon jelentős bibliográfiai munkát is végez. Vezetője, Laczkó Sándor irányításával létrehozta s folyamatosan gyarapítja a magyar nyelvű filozófiai irodalom elektronikus adatbázisát, amely 2010-ben már 46 ezer magyar nyelvű filozófiai publikáció adatait tartalmazta, s az anyagban sokrétű keresést tesz lehetővé. Ez az átfogó, nyugodtan mondhatjuk, alapozó jellegű munka nemcsak a filozófia művelésének fontos háttértevékenysége, de a dolog jellegéből adódóan a tudomány- és sajtótörténet számára is fontos. Az anyaggyűjtés ugyanis 1881-től veszi számba az irodalmat, s eközben a magyar nyelvű filozófiai folyóiratokat is földolgozza. A most ismertetendő kiadvány például két hajdani folyóirat (*Bölcséleti Folyóirat, Magyar Filozófiai Társaság Közleményei*) anyagát repertorizálja.

A munka voltaképpen három részből áll. Törzset, egymást követően, a két folyóirat repertóriuma adja, előttük azonban Laczkó Sándor bevezető tanulmánya 'A századforduló magyar nyelvű filozófiai folyóiratairól' tájékoztató. A sajtótörténet-írás számára mindhárom fejezet fontos.

A közreadott két repertórium ugyanis úgynevezett tükörrepertórium. Évenként veszi számba anyagát, a közlemények eredeti sorrendjében, azaz mintegy

lefényképezi azokat, és a szokásos keresést a végére helyezett névmutatóra bízta. Ez azok számára, akik a bonyolult szakrendszer kialakításában vélik megtalálni az ilyen típusú munka értelmét, túlzottan egyszerűnek látszik. Valójában filozófiatörténeti és sajtótörténeti szempontból nagyon praktikus. Az anyagot ugyanis nem dobálja szét és keveri össze egy bibliográfiai műhelyben kiagyalt, mesterséges, és a filozófusok által úgysem igen használható rendszerbe, hanem leképezi a folyóirat eredeti rendjét. Láthatóvá teszi, mi mi mellé kerül, a szerkesztő hogyan rakta össze folyóiratát, egyes problémák mikor s hogyan kerülnek elő (vagy éppen tűnnek el), hogyan alakul (változik) a munkatársi gárda stb. Ez pedig két különböző, de természetesen összetartozó stúdium számára is nagyon előnyös. A filozófiatörténész már „ránézésre” egy sor, történetileg releváns trendet a szerzők és címek időrendi alakulását megfigyelve észrevesz. Az értelmező munka első – igaz, még erősen hozzátvetőleges, fölmérő jellegű – fázisa így már a repertórium forgatása közben megtörténhet. A sajtótörténész pedig, ugyanebből kiindulva, magáról a lapról, szerkesztési elveiről, a munkatársi gárda összetételéről stb. nyer így gyors információkat. S ez nagyon fontos. Egy folyóirat ugyanis sohasem részeinek – közleményeinek – mechanikus összege, amely a közlemények újrafölmondásával kimeríthető, hanem maga is mű. Egy filozófiai folyóirat például, mint egész, mint megkomponált valami is érdekes. Mint egész, több és más, mint részei külön-külön. A mesterséges – s a folyóiratban valóságosan kibontakozó gondolkodástörténeti folyamathoz képest inadekvát – „szakrendszer” ezt a többletinformációt megsemmisítené.

Ha valami hiányolható e gyakorlatból, akkor az csupán annyi, hogy a mutatót kár volt csupán

névmutatóra redukálni. Hasznos lett volna egy tárgyszómutatót is beleapplikálni. Ez ugyanis, mutató formában, nem dobná szét és keverné össze a lap anyagát, de bizonyos összefüggésekre fölhívhatná a figyelmet.

A *Bölcséleti Folyóirat* 21 évfolyamot ért meg, s közleményeinek száma hozzávetőlegesen ezer, egész pontosan 1003 tétel. A *Magyar Filozófiai Társaság Közleményei* rövidebb életű lett, „csak” tizennégy évfolyama jelent meg, s közleményeinek száma is kevesebb, a repertórium csak 403 tételt regisztrált. Jelentőségük mégis nagy, hiszen egy kevesek által művelt tudásterület átmeneti jellegű periódusát (1886–1914) testesíti meg e két lap. A megújuló, modernné váló magyar filozófia tapogatózó, bizonytalan, nagyon különböző dolgokat egyaránt tematizáló, de új témákat s új szerzőket is produkáló története fogható itt meg. A szerzők ma már többnyire „névtelenek”, tudniillik elvitorlázott velük az idő hajója, legfőljebb filológusok tudnak róluk, de persze úgynevezett nagy nevek is föl-föltűnnek – Prohászka Ottokártól Babits Mihályig. S a kevésbé ismertek közt is akad nem egy méltatlanul elfeledett, érdekes és/vagy fontos gondolkodó, mint például Posch Jenő. (A repertórium egyik haszna éppen ennek az átalakuló szellemi életnek az újrafelfedezése, pontosabban: az erre való lehetőség megteremtése.)

A kiadvány élén Laczkó Sándor tanulmánya („A századforduló magyar nyelvű filozófiai folyóiratairól”) ezt az újrafelfedezést segíti egy madártávlati kép fölrajzolásával. A szerző szerencsére nem csak bibliográfus, hanem egyben a filozófia művelője és egyetemi oktatója is, s így mintegy belülről képes képet adni a folyóiratokban lezajló filozófiai, gondolkodástörténeti folyamatokról. A filozófia és a bibliográfia szakembereként, egyesítve e két szakterület itt nagyon is együvé tartozó problematikájának ismeretét, világosan rögzíti a koordinátákat: „A 19–20. század fordulója a magyar filozófiai kultúra intézményesülését, sőt (a 19. század középső harmadához képest) pezsgését hozta magával. Ezekben az évtizedekben teremtődtek meg a filozófia hazai művelésének nyelvi, intézményes és kulturális feltételei. Önálló filozófiai fórumok jöttek létre, filozófiai könyvsorozatok jelentek meg, klasszikus filozófusok művei láttak magyar nyelven napvilágot, bölcséleti társaságok

alakultak. A tudományegyetemen egyre nagyobb teret hódítottak a magyar nyelvű filozófiai stúdióumok, s – nem utolsó sorban – magyar nyelvű filozófiai periodikák kezdtek meg működésüket.” (7.) Röviden szól az itt s most nem repertorizált, de fontos folyóiratokról (*Magyar Philosophiai Szemle, Athenaeum*) is, és természetesen jellemzi a most bemutatott két lapot is. Így megállapítja például, hogy: „A Kiss János és Palmer Mátyás teológiai tanárok szerkesztésében és kiadásában 1886-ban útjára induló *Bölcséleti Folyóirat* szellemisége szinte ellentéte volt a korai *Magyar Philosophiai Szemlének*. A Böhm Károly által ’irányzatok feletti’ módon szerkesztett *Szemlé*től eltérően a *Bölcséleti Folyóirat* (erőteljes pozitívizmus- és modernség-ellenes hangvétellel) nagyon határozottan Szent Tamás tanai és a skolasztika felújítása mellé állt.” (12.) A *Magyar Filozófiai Társaság Közleményei* „színvonalát, háttérét, funkcióját és működési elveit tekintve” lényegesen eltért a többi filozófiai folyóirattól, „mint filozófia periodika nem túl jelentős, ám azon tény miatt, hogy működésének másfél évtizede alatt a Magyar Filozófiai Társaság állt mögötte, s hogy oldalain nagyobb terjedelmű szaktanulmányok is megjelentek, mégis számot tarthat az érdeklődésre.” (19–20.) Eredetileg alig volt több mint társasági értesítő, de idővel jelentős szerzők nagyobb munkáit is közölte, így például Pauler Ákoséit vagy Palágyi Menyhértéit, s rendszeres szemleirovata is fontos lett.

Nem árt hangsúlyozni, hogy a korábbi repertóriumokkal együtt immár a kor négy legfontosabb filozófiai folyóirata bibliográfiailag föl van dolgozva, elő van készítve, s most már jöhet a részletekbe menő monografikus földolgozás.

A kutatást vezető Laczkó Sándornak, s munkatársának, Balog Évának tehát a tudomány- és sajtótörténeti kutatás is hálás lehet.

LENGYEL ANDRÁS

Fáy Zoltán, *A Gyöngyösi Ferences Könyvtár*, Gyöngyös, Ferences Plébánia és Rendház, 2012, 101 l.

Fáy Zoltán számos hivatali teendője, közéleti szerepvállalása mellett megírta annak a gyűjteménynek a történetét, amely jelenleg az ő gondjaira is

bízott, azét, amelyről azt gondolnánk, hogy már rendelkezik történeti monográfiával. Hinnénk, hiszen a hagyomány szerint, 1465-ben már létező kolostor alapítása óta gyarapította bibliotékáját, és a mai, közel harmicezres régi állományával az egyik legnagyobb magyarországi gyűjtemény. Korai anyaga több művelődéstörténetész szakértő – nyelv-, irodalom-, zene-, könyv-, könyvtártörténetész – által kutatót, könyvtárosai sorában olyan nagy tekintélyű személyiségek szerepelnek, mint Bán Imre. Történelmének több korszaka jól ismert, forrásközlések és kisebb dolgozatok adóznak tisztelettel a ferencesek könyvhasználata, és a legnehezebb időkben is áldozatos szolgálata előtt.

Fáy Zoltán a kötet utószavában megfontolandó, és igaz megállapításokat tesz azzal kapcsolatban, hogy egy szerzetesi közösség könyvtárának történetét igazán csak belülről nézve, vagyis a rendház belső működését, intézményes feladatait, a rendtagok tevékenységét ismerve lehet megírni. Való igaz, a ferences könyvtárak gyarapítása, a könyvek használata más történetet tud magáénak, mint akár egy monasztikus rendi könyvtáré, vagy éppen egy világi intézmény könyvtáré. A könyv azonban mégsem ezt az utószóban megfogalmazott módszertant követi, hanem magán hordozva az eddigi szakirodalom kényszerét, a szerző, inkább a rend, és a rendház külső történetének fordulópontjai szerint rendez el mondanóját. A világi olvasó számára egyébként jobban követhető ez a beszédmód és szerkesztés. Való igaz, a könyvkincsek felmutatása követi a rend belső életét abból a szempontból, hogy az, az egyes tevékenységi formák – világi papi teendők átvétele, betegek, sebesültek gyógyítása, oktatás stb. – mentén történt.

Számos új tényvel, és részlettel ismerkedhetünk meg ugyanakkor a kötetben a gyöngyösi ferences könyvtár történetét illetően. A szerző fő forrásai – és nagyon fontos, hogy ’primér’ forrásokhoz rendelte a szakirodalom megállapításait, és nem fordítva –, a ’historia domus’, a rendház gazdasági irattárának megmaradt része, a sporadikusan rendelkezésre álló levelezések, illetőleg a Szalvatoriánus, és Kapisztrán Szent János rendtartományok (e kettőhöz tartozott Gyöngyös, utóbbihoz 1900 után) központi dokumentumai. No és a ma is kézbe vehető könyvek kézírásos bejegyzései. A ferences könyvtárak ez utóbbi szempontból különösen fontosak, és gazda-

gok is, hiszen a könyvek használatát – magukban a könyvekben – több személy is jelezte, a könyveket gyakran magukkal vitték a rendtagok az egyik rendházból a másikba. Vagyis nem egyszerűen a könyvtárba kerülés ’provenienciá’-ja derül ki csupán könyvből, a valós használat története megírható számos darab kapcsán.

Bizonyára az utószóban megfogalmazott, már jelzett könyvtártörténeti megközelítés kedvéért került a kötet elejére egy kis összefoglalás a középkori ferences könyvtárakról. A ferences könyvhasználat szabályozása a kora újkor folyamán sem változott lényeges mértékben, és ahogy Zvara Edina is a középkori ferences könyves rendeletekről szóló résszel kezdte a szakolcai könyvtár történetének bemutatását (*A ferencesek Szokolcán a korai újkorban*, Szeged, 2012), itt is ezzel a megoldással találkozunk.

Fáy Zoltán a gazdag, ma Gyöngyösön kézbe vehető, Mohács előtti könyvanyaggal, illetve a teljes 16–17. századi könyvkincsel óvatosabból a szempontból, hogy mi köthető ténylegesen Gyöngyöshöz, vagyis mi az, ami a 15–17. században is ott volt. Ugyanakkor nem kerülte el figyelmét az a könyvanyag sem, amely Gyöngyösről elkerült, és ma más gyűjteményekben őrzik. Az óvatosság azért is indokolt, mert a gyöngyösi ’conventus’ tulajdonosi bejegyzése mindenesetre többségében az 1721 körüli könyvtárrendezés, illetve a 18. század közepén lezajlott köttetési hullám idején került a könyvekbe. A könyvtár történetét a szerző a rendi ’statutum’-ok könyvekre, a könyvek használatára, illetve a könyvtárakra vonatkozó rendeleteit követve folytatja. Külön kiemelte az 1613 körül keletkezett rendházösszeírásban fennmaradt könyvjegyzék fontosságát, aláhúzza, hogy ez a forrás nem igazolja azokat a könyvtár gazdagságára vonatkozó szakirodalmi becsléseket, amelyek a ma is Gyöngyösön lévő könyvtár gazdagságát vetítik vissza a Török Hódoltság idejére. A középkori könyvemlékekhez hasonlóan a 16. századi állományban fennmaradt, jelentős részben az előző szakirodalomból (főként Soltész Zoltánné közleményeiből) már megismert kézíratos bejegyzések kapcsán is óvatosan fogalmaz Fáy abból a szempontból, ami az akkori gyöngyösi jelenlétet, illetve használatot illeti.

Fáy Zoltán számos ponton helyesbíti, illetve pontosítja az eddigi szakirodalomnak a könyvtár történetére vonatkozó kijelentéseit. Eljárása

példaszerű abból a szempontból, hogy forrás szinten azt is megpróbálja kideríteni, hogy miből keletkezhetett egy-egy téves, vagy nem egészen pontos állítás. Csak egyetlen példa: a rendházat és templomot, és persze a könyvtárat is 1701 és 1741 közt teljesen újjá építették. A könyvtár új berendezést kapott, Wrancsics Ferenc házfőnöksége idején, vagyis 1738 és 1741 közt. A szakirodalomban Oszler Liborius neve ismert, mint aki a könyvszekrények készítője lett volna. Fáy szembesítette az összes ismert forrást, és jelzi, hogy ez utóbbi csak 1745 és 1747 közt volt Gyöngyösön, és felkutatta valamennyi ács és asztalos személyét, aki a megnevezett helyett elkészíthette a berendezést. A könyvtártörténet szempontjából nagyon sikerült résznek látom a könyvszekrények építésének lehetséges történetét, amelyet a szerző nem korlátoz a 18. századra.

A 18. században, ahogy Fáy kiemeli, a rendház nem vásárolt könyveket, ugyanakkor számottevő gyarapodás volt ajándékokból és hagyatékokból. Az 1760-as évek első felében pedig a legtöbb kötetet egységes kötessel látták el (Boshadt Timót, Roszner Jupiter, Kamliger Egyed), hasonlóan más rendházak könyvtáraihoz (Szeged, Szécsény, Léva stb).

A magyarországi ferences könyvtártörténet iránt érdeklődők használnak vehetik kézbe e kis kötetet abból a szempontból is, hogy forrásokkal igazoltan rögzíti a szerző azt, hogy 1763-tól a rendi vezetés nevezte ki a könyvtárosokat, mondta meg helyes elnevezésüket ('prefectus', 'praeses' és nem 'librarius', vagy 'custos'), és feladataikat. Az első kinevezett könyvtáros Sipos Márton volt, aki 1764-ben katalógust is összeállított, amely sajnos nem került elő. A következő katalógus Farkas Bernardin munkája volt, 1808-ban, ennek alapján alkothatunk képet a 18. századi jelentős gyarapodásról.

A szerző külön foglalkozik az orvosi könyvekkel, kéziratokkal, továbbá a *Fust-Schöffler Biblia* (1462) Gyöngyösre kerülésének történetével. Kérdezhetnénk, miért éppen ezeket emelte ki a számos más érdekességet tartogató könyvanyagból? Vélem, azért, mert számbavételükkel új információkat is akar közölni, régi megállapításokat helyesbíteni. Figyelemmel kell tehát olvasni ezeket, nem a turistáknak írott kis fejezetek ezek.

A ferencesek oktatási tevékenységére a II. József király előtti időkből csak elszórt adatok ismertek,

1776-tól (a jezsuita gimnázium átvételétől) 1898-ig azonban a gyöngyösi középfokú oktatás órájuk bízott. Nehéz, a rendet túlterhelő feladat volt ez számukra. A könyvtár iskolai könyv állománya mutatja azonban azt, hogy a feladatnak szakmai szempontból is megfelelték, vagyis a legjobb tankönyveket használták ez egyes tárgyak oktatásánál, legyen annak szerzője akár protestáns. Igaz, a mostani ilyen könyvállomány csak kis maradéka az egykori iskolai könyvtárnak, amely 1898-ban – amikor a rend lemondott a fenntartás jogáról – az oktatás épületében maradt.

A 19. századi könyvanyagból a szerző kiemelte még azokat a műveket, amelyek jelzik, hogy a ferencesek követték a kortárs hazafias eszmék irodalmát, előfizetői voltak a születő magyar folyóiratoknak is. Emellett elkezdődött a könyvtár értekeinek tudományos értékelése is (Döbrentei Gábor, Melich János, Mátyás Flórián stb).

A rendház 1900-ban került a Kapisztrán Szent Jánosról elnevezett Rendtartományba. A könyvtár története sajnos tragédiával indult a 20. században: az 1904. évi gyöngyösi tűzvész nem kímélte a könyveket sem, jöllehet azok nagy részét megmentették a barátok. A könyvtár újra rendezése 1915-re fejeződött be. A Rendtartomány könyvtárainak egységes rendezése azonban a háború utánra maradt, a munka javát Kaizer Nándor végezte el.

A második világháborút szerencsésen átvészelt gyűjtemény hanyattatása nem ért véget a világégéssel, hiszen a kommunista szekularizáció elérte ezt a gyűjteményt is. Érdekes, és fontos kérdés az, amit ennek kapcsán Fáy Zoltán feltesz: a Népkönyvtári Központ szakértő munkatársai vajon mentették a könyvet, vagy felelősek a könyvállomány jelentős mértékű szétszóródásáért? Bizonyára komoly érvek hozhatók fel pro és contra, most annyit biztosan tudott rögzíteni a szerző, hogy Bán Imre nélkül a könyvtár történetének gyászosabb korszaka lett volna az 1951 és 1990 közti időszak. Tegyük hozzá rögtön: a személyi feltétel fontos. Magánvéleményem az, hogy a könyvnek ez a fejezete még nem történelem, ahogy a 20. század második fele biztosan nem az. És a vitához – miért vették el a tulajdonostól, és miért nem adják vissza mindenütt, amit elvettek? – az is hozzátartozik, hogy ahol visszaadták, és nincsen meg a személyi feltétel, a könyvek sincsenek már meg, de ha meg is vannak, hozzáférhetetlenek. Közös

felelősség a közös örökség megőrzése és nyilvánosságának a biztosítása. Ennek egyik lépése a jó történeti összefoglalás, amelynek most egy kiváló példáját tartjuk a kezünkben, a könyvekért felelős személyek (házfőnökök könyvtárosok) időrendi jegyzékével, ahogy egy jó könyvtártörténethez illik.

MONOK ISTVÁN

Tábori bűnös Budapestje. A kötetet szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta, a képeket válogatta Buza Péter, a szöveggyűjteményt összeállította, a jegyzeteket készítette Filep Tamás Gusztáv, Budapest, 2013, Budapest Városvédő Egyesület, Országos Széchényi Könyvtár, 190 l.

Tábori Kornélnak (1879–1944) ez a könyve sajátos hibrid. Ad egy – sajnos, nagyon szűkmarkú – válogatást a hajdani jeles újságíró írásaiból (75–170.), a kötet gerincét azonban igazában nem ez az anyag, hanem a cikkek elé helyezett Tábori-életrajz, Buza Péter munkája képezi. Így nehéz eldönteni, mi ez a könyv igazában: sajtótörténeti biográfia szöveges illusztrációval vagy/és újságíró „kultúrhistoria” (amelynek anyaga is, tárgya is a feldolgozás módjához illeszkedik)? Annyi bizonyos, a könyv „érdekes” és populáris akar lenni, elsősorban nem a tudományos igények kielégítésére ügyel, de járulékosan a sajtótörténet-írás számára is nyújt fontos adatokat, tanulságokat. S mivel nem dúskálunk a sajtótörténeti munkákban, ezt is meg kell becsülnünk.

Az életrajz szerzője, Buza Péter szorgalmas és lelkes budapesti lokálpatrióta, a *Budapest* című folyóirat szerkesztője, s amennyire tudom, a várostörténet terén hosszú ideje nagy és önzetlen munkát végez. A munka melyhez most is jól megoldotta – aki tudja, hogy milyen nehéz egy hajdani újságíró életének releváns adatait összeszedni, az megbecsüli erőfeszítéseit, eredményeit. A történeti és a zurnalisztikai metódus egybe csúsztatása miatt azonban munkája felemás, s ott hibázik, ahol már könnyebb dolga lett volna: a megírásnál. Elbeszélés-módja újságíró, a hivatkozások hozzávetőlegesek, szövegbe föloldottak, „narrációja” szükségtelenül szubjektív – jobb lett volna, ha „csak” pontosságra

törekszik. A megírásnak a módja sajnos nem válik a könyv előnyére. Úgy látszik azonban, ezt a belépőjegyet meg kell váltanunk azért, hogy a magyar újságírás történetének egyik fontos és tanulságos szereplőjéről, Tábori Kornélról végre egy könyvnyi hasznos információhoz jussunk.

Az életrajz fölvázolja Tábori teljes életútját, családi hátterétől és születésétől tragikus haláláig. Tauber Cornél (mert nevét „eredetileg” még így anyakönyvezték) asszimiláló zsidó család gyermeke volt, egy olyan családe, amely az asszimiláció áramában mozogva a számukra nyíló területeken hozzájárult a magyar modernizáció kibontakozásához, sikereihez. Tábori például a megnyíló új pályák egyik legjellegzetesebbjét, az innováció sok lehetőségét kínáló újságíróit választotta, s lett a szakma elismert és sikeres képviselője. Ilyen szempontból roppant tanulságos önvalomás egyik cikkének szelíden önironikus megjegyzése a rövidítésekről: „köztudomású, hogy *erká* (r. k.) = rég kikeresztelkedett, *zsé* (zs.) pedig – rendezetlen vallású” (146.). Ő is „félbemaradt egzisztencia” volt, mint oly sok újságíró, jogi tanulmányait még diplomája megszerzése előtt abba hagyta. Vidéki szárnypróbálgatások után azonban hamar megtalálta igazi helyét és szerepét, mint a Pesti Napló riportere. Szerepfelfogása már az új viszonyokra reagáló új magatartásról árulkodik: „az újságírónak és különösen a riporternek kötelessége, hogy első legyen. [...] Mert az elsőség illúziója borzasztóan izgatja, hajtja, tüzezi az újságírót. A megírásában nem a legtökéletesebb az, amit holnap az olvasó kezére ad. Tacitusi komolyság és írói tökély helyett inkább hevenyészve dolgozik. Az elsőség a fő. Meg a gyorsaság. Meg az információ teljessége. Meg az, hogy képet nyújtson a tárgyról, ahelyett, hogy akár a pszichológusnak, akár a szociológusnak boncolókésevel aprózná és elemezné. Az újságírónak meglátónak kell lennie, észrevevőnek és kérdezőnek. Magyarázatok adni: mások dolga, kötelessége és – kenyeré.” (106–107.) Újságíróként viszonylag jól behatárolható elsődleges érdeklődési köre. Mindenekelőtt a „bűnös Budapest” riportere volt, legfontosabb művei alighanem az e tárgykörben született riportjai, amelyekből sok könyvekké is formálódott. (Tábori könyveinek gazdag jegyzékét l. 181–190.) De emellett sok minden más is ismétlődően tollára került. A szociálpolitika,

a turisztika, sőt még a múlt bizonyos „érdekes” vonatkozásai is. Volt fogékonysága a humorra is, könyvei egyik része – rangos társszerzőkkel (pl. Karinthyal) – e területen mozgott. Az ilyesmire volt olvasói igény, s ő, mint tollából élő szerző, ezeket az igényeket is igyekezett kielégíteni. Pályája, mint szinte mindenkié akkoriban, 1919–20 körül némileg megtört, a viszonyok újságírói szempontból is romlottak, de egészen a zsidótörvényes kirekesztések idejéig talpon tudott maradni. Riporterri krédójából is következett, hogy az újságírást hamar összekapcsolta, „kiegészítette” a riportfotóval, általában a fényképezéssel. Szepe e ponton az úttörők közé sorolja. Buza Péter érdeme, hogy az életrajznak sok, a biográfiai szemponton túl is fontos mozzanatát föltárja, erősítve az újságírás társadalomtörténetéről alakuló képünket. Ilyen szempontból például Tábori „balkézről” született fiának „fölfedezése” vagy honoráriumainak összege, más-más oldalról ugyan, de egyként fontos adalék. (Kár, hogy a jövedelmek alakulását nem kíséri végig a forrásai adta lehetőségeken belül.) Egészében elmondható, jó és érdekes összkép alakul ki Táboriról, az emberről s az újságíróról, s ennél többet egy ilyen – nem túl nagy terjedelmű – munkától nem is lehet elvárni.

A közreadott cikkek, a „szöveggyűjtemény” az újságírói pálya demonstrációja. A válogatás – ily szerény keretek közt – jónak mondható, Filep Tamás Gusztáv mindenképp ad egy kicsit. Értem, hogy fölvetta a „történeti” tematikájú írásokat is, ezek úgynevezett „érdekes” írások, elképzelhető, hogy egy szélesebb olvasóközönséget elsősorban csakugyan az ilyesmi érdekli. Sajtótörténeti szempontból azonban a hangsúlyok máshová esnek. Az igazán fontosak az olyan írások, mint a „Riport és fotográfia” (105–108.), „A mi tolvajnyelvünk” (142–148.), vagy – más szempontból – a „Vidékiek Budapesten” (118–120.), a „Nők a bűn útján” (120–124.), a „Razzia a nyomortanyákon” (125–130.), stb. Azoknak az írásoknak azonban, amelyek nem pusztán hajdani szerepüket töltik be, de mai távlatból, immár társadalomtörténeti forrásokként is hasznosíthatók, megítélésem szerint nagyobb súllyal kellene szerepelniük még e kötetben is. (Lehet persze, hogy majd külön kötetben látjuk őket viszont, s most csak ízelítőt kaptunk belőlük.) Az „Okkult naplóm” (158–169.)

közlése viszont kevésbé indokolható. Egy ilyen kis terjedelmű gyűjteményben más típusú szövegeket szívesebben láttunk volna.

A cikkekhez, külön fejezetben, magyarázó jegyzetek is tartoznak. Ezek feladatukat betöltik.

Buza Péter hivatkozik Táborinak az OSZK Kézirattárában őrzött anyagaira, például bizonyos albumokra, amelyekben örökösei sok mindent elhelyeztek. Kár, hogy ezekből a megmaradt dokumentumokból itt ízelítőt sem kapunk, Buza csak hivatkozik rájuk. Célszerű lenne pedig – legalább válogatott – közlésük. Biztos lenne folyóirat, amely vállalná, hogy megjeleneti őket.

A könyv az úgynevezett „Budapest könyvek” sorozat része. Ez terjedelmét, formátumát, kivitelezése módját is meghatározza, s voltaképpen egyféle „zsebbe való” olvasmányként kínálja föl a Budapest iránt érdeklődőknek. A sajtótörténészek számára külön haszon, hogy szakirodalmi tételként is forgatható, és a sajtótörténet-írás rengeteg adóságából a maga lehetőségei szerint valamicskét ez a kötet is törleszt. Az Országos Széchényi Könyvtár jó ügyet támogatott, amikor e könyv ügye mellé állt, s elősegítette megjelenését.

LENGYEL ANDRÁS

Justh Zsigmond: Az utazás filozófiája, vál., szerk., sajtó alá rend. Dede Franciska, Budapest, 2013, Kortárs Kiadó, OSZK.

A XX. Budapesti Nemzetközi Könyvfesztivál alkalmával a kerekén 20 éves Kortárs Kiadó és az Országos Széchényi Könyvtár újdonságai között szerepelt egy, az utazás 19. századvégi életérzésébe kalauzoló válogatás. A kötet szerkesztője, Dede Franciska a három évvel ezelőtti *Tartsd jól a bestiát!* (Bp., 2010) című munkájához hasonló kultúrtörténeti kalandot kínál a publikumnak.

Az idegen tájak, helyek, emberek, hangulatok koridézője az a szépíró és irodalomszervező Justh Zsigmond, aki a dualista századvég társadalmi és kulturális elitjének tagjaként, a szalonemberek képviselőjeként – ahogy ezt Dede Franciska, a kötet szerkesztője is említi – „ismerkedett, társalgott, kultúrát közvetített és írt”. (248.) A hivatásában

kiteljesedő tollforgató életformája egyben életcéljává is vált. S az akkor kibontakozó, divatszerűvé váló utazási (s a velejáró közlekedési, szállodai) vállalkozások lehetőségeit részben tüdőbetegsége miatt kihasználó Justh a modernkori vándorlás sajátos életstílusába enged bepillantást az olvasónak az összeállított útirajzok.

A hiánypótló kiadványba eddig még nem, vagy csak folyóiratban közölt beszámolók kerültek tudatos, jól átgondolt szerkesztői koncepció alapján. „Az utazás filozófiája” címadó gondolat már az első oldalakon megfogalmazódik: „Utazni megyek!” – hány fogalom van e két szóhoz kötve! Ennek reményt, boldogságot jelent, amannak küzdést, harcot. Ez félve, remegő szívvel indul el, mert fél az ismeretlentől, amelyet találni fog. Ennek gyógyulást, kínok megszűnését jelenti, annak nehéz, terhes munkát, kötelességet. [...] Jöttek más évek, az utazás vonzott még mindig, jöttek új benyomásokkal újabb hangulatok! Egyben változatlanul ugyanaz maradt: hogy az, ami az utazásban mindig legjobban vonzott, érdekelt, az az ember volt. Akár a *más*, akár a *magam* személyében.” (5–6.) Tehát az író számára tisztázott, hogy ő miért kelt útra, ám érdekelte, másoknál milyen készletet talál. „Miért utazik az angol? [...] Utazik benső ösztönénél fogva, utazik, mert vére viszi rá, mert benső szükségét érzi ennek. [...] A múltkor megkérdeztem egy beduin sejket, miért járja folyton a sivatagot? [...] aztán egy széles, nagyon széles mozdulattal jobb karját kiterjesztette, mintha csak fehér burnuszával az egész világot akarná betakarni, bal kezét pedig szívére téve, komolyan így szólt: – Allah nagy és igazságos, övé a föld minden termésével együtt, övé az ég minden csillaga. Aztán elhallgatott. S én megértettem. [...] A mindenség poézisét érzi, amelyet csak a Korán szavaival bír kifejezni.” (7–8.) Kairóban színre léptek az útitársak, akik nemzetiségükben, kultúrájukban, megjelenésükben, viselkedésükben, céljaikban meglehetősen eltérőek. A sokféleséget viszont könnyedén közös nevezőre hozta, demokratizálta az uniformizált kényelem, amelyet – az utazás változatosságában, kockázatosságában, titokzatosságában egyfajta biztonsági tényező – a világot („Szentpétervártól Melbourne-ig”) behálózó szállodalánc európai, pontosabban angol ízlésre szabott, azonos komfortossága, tömeges igényt kielégítő, s ezért

személytelen szolgáltatásai jelentettek. A hotelek egységes napirendje, berendezése, színvonala a vendégeket közönséges szobaszámokká egyszerűsítették. A személyiség egyedisége, az emberek különbözősége csak a nappal, az élet illúziója, ám az éjszaka beálltával, mikor az ajtók mögött mindenki nyugovóra tért, érzékelhetővé vált az átmeneti állapot, a múlandóság.

Európa déli tájain járva, az utazó áhítattal, csodálattal adózott az emberi (vagy isteni eredetű) civilizáció emlékhelyeinek, természeti környezetének s az ott élőknek. Fel kellett figyelnie arra az ellentmondásra, hogy bármennyire is lenyűgöző a múlt tárgyi öröksége, bizonyítéka, árnyékában lépten-nyomon a mindennapi betevőért küszködnek a jelenben élő utódok. Azonban pont itt, Olaszországban, Amalfi kikötőjében „egy vén tengeri medve” kínálkozott kísérőjéül, akivel a még elevenen élő 1848-as szabadságharc eszmei közösségének talaján átlépte az úr–szolga távolságát, s mint ember- és lelkitársával együtt barangolta be a környéket, sőt a hozzájuk csatlakozó kisfű kapcsán átérzte az öreg tengerész apai büszkeségét és gondjait. A következőkben egy elhunyt kedves rokon emlékének felidézése hajtotta Boszniába, a sajátos, boldogságot visszahozó időutazás kudarcba fulladt, ám az otthon menedékében mégis megtalálta azt az érzést, amelyet hiába keresett. A földi paradicsom, Capri szigetére érve Justh bemutatta, hogy az útitársak egyáltalán nem azok, vagy nem olyanok, akiknek látszottak, hiszen az „angol” és „angolné” ismerkedő párbeszédéből kiderült, hogy mindketten látták már korábban egymást, s meggyőződésük szerint a házasságok társaságában, ám végül is a hölgyet nem a férje, hanem annak barátja gardírozta, ahogy az úr pedig sem a feleségét, hanem egy „rokonságbeli” damát pátyolgatott. S Európától távolodva, a Tunisz felé vezető hajóúton az író felvillantotta az idősíkokkal való játék lehetőségét, meseszöveí tehetőségét. A zenész útitárs „életokmányoknak” nevezte levelezésének számára értékesebb darabjait, amelyekből kettőnek tartalmát felelevenítette. Az egyik a hű inasnak állított emléket, a másik az életet és annak kihívásait csak a képzelet szintjén megélő (gyáva? félszeg? önző?) dán férfiú, aki a muzsikus értelmezésében: „Nem akar áldozni, s így önmagát áldozza föl!” (54.)

A következő nagyobb fejezet Afrika világába

vezet. Az érkezőt a kazánház felrobbanása, illetve az egyik fűtő halálos sérülése tette drámaivá. A hajón egyszerre csak megjelent az az utazóközönség, amelynek eggyel későbbi, méregkeverő, számító, gyilkos nemzedéke az Agatha Christie-regényekből ismerős a mai olvasónak. Justh könnyed szereplő-felvonultatását, stílusát (is) dicséri, hogy szinte keresi az ember Miss Marple, vagy Hercule Poirot alakját, megfelelőjét. A részletgazdag útleírás a kötet címadó nilusi beszámolójában bontakozott ki igazán. „*Egy francia vicome*. [...] Valami egy szilárd világhi és egy vásott gyerek között. Unja az utazást, de miután most »az ember« utazik: így ő is nekiindult Egyiptomnak. *Egy angol lovastiszt*. [...] Miért utazik, azt sem ő, sem én nem tudjuk. [...] *Egy folyton nevető angol*. [...] Különbözik a hajó udvari bolondja anélkül, hogy tudná.” (65.) És Miss Marple, Mr. Poirot, illetve a rejtélyes bűntettek helyett a vendégek vesszőparipáját a szamaragolás megpróbáltatásai képezték. A baksisért igyekvő hajcsár üldözte szegény négy lábuját a vendéggel együtt, s csak akkor volt hajlandó lassítani, ha azt külön megfizették. Egy másik teherhordó mintha megmakacsolta volna magát, hogy azt az ír asszonyka ártatlanul panasolta: „A szamaram oly lassú volt, alig bírtam elindítani (N.B. egész idő alatt verte, a szamár folyton galopírozott, de annyira, hogy a szegény pára majdnem kiadta a lelkét).” (70.) A társaság lovastábornoka pedig egyszerűen nem ehhez szokott. Ám a látott kultúrkincsek véletlen sem jöttek szóba. A „Szaharai hangulatok” című tudósításban azonban mégis megkísérelte a társaságot a titokzatos halál egy, a lovára kötözött kivégzett lovas felbukkanásával: „Ki lehet? Nem tudják. Feje burkolva, lóva gyors, alakját fedi a kifeszült, repülő burnusz. [...] Megölték. Ki volt? Ki tudná megmondani? Szeg a homlokába ütve, kitépve a nyelve, hegyes lándzsa a szívében. . . elpusztítva gondolata, szava, érzése. Így parancsolta ezt bosszúálló Allah...” (120–121.) A balladai végzetű, sejtelmes világ városai, utcái, kávéházai feltárultak az idegen előtt, a táncosnők nekik is lejtették táncukat. A társaság legkedvesebb közös témája a mindenkit foglalkoztató szerelem, amelynek elbeszélésében az író ismét felcsillanhatta humorát. Egy lengyel férfi álláspontja szerint az érzés a lényeg, mire a ríposztoló angol lady, aki alig tudta kiejteni

lengyel partnere nevét: „Hogy érti ezt? Furcsa gondolat. Tán csak nem hiszi, hogy én Júlia vagyok, s miután nevét kimondani nem tudom, magát Romeónak fogom nevezni? Keressen csalógányt elébb, barátom...” (128.) A marokkói Tanger közelében, ahol egy dervis halk imája hallatszott egy vidám összejöveten, még a pisztoly is eldőrdült, de az is csak a társaság szórakoztatására. A tréfacsinálókról kiderült, hogy ők az ottaniak lelke, kedvence, s nem mellékesen egyikük kora neves festőművésze, akivel az író akkor ismerkedett meg; az egymásra találás eseménye keretezte a művész szomorú szerelmi történetét.

Az összeállítás utolsó harmada az indiai élményeket, emlékeket tartalmazza. Az író stílusa egysegebb, rányomja bélyegét a sűrű, forró levegőjű Kelet. Tisztelettel ismerte el az angol birodalom fensőbbiségét, a kormányzat szervezőtehetségét. „Angol-gót épületek, angol iskolák, templomok, missziók, angolparkok, angol szín (a skarlát), angol szó majd’ mindenütt. Angollá változtattak át mindent, s ezért mégis minden ember szabadon mozog, megmaradt vallásában, régi erkölceiben, szokásaiban. Az angolt szolgálja mind, angolul beszél, de lényegében mind megmaradt annak, ami volt.” (150–151.) Justh Indiában is bepillantást adott a katonaeletbe, a társasági életbe, bemutatta a tájat, a környezetet, az embereket, a szokásokat.

Az olvasmányélmény könnyedségéhez járult hozzá Dede Franciska szövegkritikai munkája. S az útirajzok után, mint a téma avatott szakértője és a kötet szerkesztője, ugyancsak ő ad magyarázatot arra, hogy a szórakoztató leírások milyen korban, milyen kulturális, irodalmi és társadalmi közegben születtek. A tanulmányból kirajzolódik Justh Zsigmond szemlélődő, alkalmazkodó és empátikus képességének háttere, a szereplők mintájaul szolgáló kortársaknak, barátoknak az egész világot behálózó galériája. Bár az „utazás régtől fogva az emberi élet metaforája, az életút szimbóluma is”, azonban, mint a 19. századi (tehető emberek) életviteléhez tartozó divatos szokás kialakulásának mikéntje is felvázolódik az író személyes indíttatásának, megvalósított utazásainak történetével együtt. A részletes korrajz tehát megvilágítja, hogy Justh miért érezte „az utazás filozófiája” értelmezésének szükségességét. A tanulmányt további pontosító jegyzetanyag kíséri, amelyet név- és szómagya-

rázatok követnek a személynevekről, a földrajzi nevekről, a történelmi emlékhelyekről, az idegen szavak és kifejezések jegyzékével, illetve a válogatásban szereplő írások és az író egyéb hasonló témájú műveinek ábécérendes bibliográfiájával, majd a tanulmányhoz felhasznált irodalom a hivatkozások feloldásával és a további felhasznált irodalom megadásával, s végül a kötetet illusztráló másféltucat kép listájával.

A közel háromszáz oldalnyi fényes, a sivatagi homokot idéző borítójú, puhakötésű könyv széles fülei strapabíróvá teszik a kiadványt, amely jelzi azt az igényes kiadói szándékot, hogy nemzedékek számára kívánt tartós, színvonalas, tudományos érdeklődésre számot tartó művet napvilágra hozni.

FABÓ EDIT

Várad várának, az pogány török által megszállásáról, Szalárdi János emlékirata Várad 1660. évi veszedelméről. Hasonmás kiadás, szerkesztette Balla Tünde és Lakatos Attila, a latin szövegeket fordította és gondozta Szvorényi Róbert, Budapest–Nagyvárad, Országos Széchényi Könyvtár–Partium Kiadó, 2013.

„Egy rosz, veszendő dög lóért, paripáért, török lóért 500 és 600 tallért adni gyakorta semminek tartván, s ilyen emlékezetben maradandó hasznos jó dologra 600 avagy 700 tallért expendálni károsnak állítván, még pedig oly munkára, melyből azon költséget is idővel szép haszonnal megvárhatná ember!” Szalárdi János írta mindezeket Teleki Mihálynak 1664 áprilisában Kolozsvárott, könyörögve az erdélyi kancellárhoz, hogy segítsen neki kiadni a kéziratban lévő történetét. Az erdélyi történetíró számításai szerint kétszáz nap alatt a tipográfussal „jól végre is vitethetik”. Szenci Kertész Ábrahám számára végül a *Várad Biblia* hozta meg a halhatatlanságot, s közel két évszázadot, 1853-ig kellett várni arra, hogy a számtalan 17–18. századi kéziratok másolata mellett az érdeklődők nyomtatásban is olvashassák az Erdélyi Fejedelemség tragikus fordulatokban gazdag krónikáját. Kémény Zsigmond első kiadása után Szakály

Ferenc 1980-ban rendezte sajtó alá a *Siralmas krónikát*.

A váradi menekültek most megjelent emlékiratának szövegét Széchy Károly fedezte fel, s tette ismertté a szakma számára a többkötetes Zrínyi-monográfiájában (1900). A Széchényi Könyvtárban őrzött kézirat (Quart. Hung. 98.) jelentőségét növeli az a szomorú tény, hogy a váradi káptalan levéltárából a 20. század elején felbukkant szövegváltozatot tartalmazó másolat – az államosítás utáni költöztetések miatt – a mai napi lappang. Ugyancsak kiemeli a most hasonmásban közölt kézirat értékét, hogy az 1976-ban román fordításban közreadott, sok téves kommentárt tartalmazó szövegkiadás feltehetően egy későbbi, a Szabó Károly neves bibliográfushoz köthető 19. századi, kolozsvári másolatán alapult, mivel Liviu Borcea is hiába kereste Karácsonyi János által meglelt, s tartalmilag ismertetett váradi kéziratot. A kolozsvári példány elektronikus másolata egyébként – hála az Egyetemi Könyvtár tervszerű digitalizálásának – letölthető a biblioteka honlapjáról. Később Balogh Jolán (*Váradinum*, 1982), majd Kulcsár Péter (*Inventarium*, 2004) is összegezte a váradi menekültek beszámolójának öt, akkor ismert kéziratát. A kolozsvári és a lappangó váradi kézirat mellett érdemes még megemlíteni az utóbbi időkig teljesen ismeretlen, Országos Levéltárban őrzött szövegvariánst. A szöveg alapos elemzése – Nagy Levente (1997) munkáját dicséri – kiderítette, hogy ez nem más, mint Szalárdinak Wesselényi Miklós nádorhoz írott beszámolója (melyre hivatkozik is *Siralmas krónikájában*), s a palatinus halála után, a nevével fémjelzett összeesküvés felszámolása-kor került a Kamarához. Létezik még egy ötödik, szintén az OSZK-ban őrzött 18–19. század fordulóján készült másolat (Balogh Jolán felfedezése), mely Tertina Mihály (c.1750–1808) nagyváradi tanár munkája. Az őrzökötet több latin és magyar nyelvű szöveget tartalmaz Várad történetéről. Úgy tűnik, hogy a kiváló literátor kiadásra szánta Szalárdi szövegét, melyet Rhédey Lajos grófnak, a jeles mecénási tevékenységéről is ismert királyi kamarásnak ajánlott.

A hasonmás-kiadásban közölt kézirat 1662-ben keletkezett, két különböző kéz írta, s az emlékirat mellett latin, illetve magyar nyelvű járulékos szövegeket is tartalmaz, többek között a fent említett

Wesselényihez szóló 1660-as beszámolót. Sajnos a kötet provenienciájáról alig tudunk valamit. A fakszimilében is jól látható pecsétek tanúsítják, hogy a 19. század első felének egyik legnevesebb gyűjtője, Jankovich Miklós szerezte meg, s töle került a Nemzeti Múzeum könyvtárába, amikor a csödbement műgyűjtő bibliotékáját megvásárolta a magyar országgyűlés 1836-ban. A kéziratot egy dupla méretű, behajtott lapon látható vázlatrajz is ékesíti, ami az ostrom alá vett nagyváradi várat ábrázolja („Várad varának delineatioia”) olyan információkkal együtt, mint például: „itt voltak az janicsárok sáncai”. Ezenkívül a várad eseményekhez nem kapcsolódó szövegeket is olvashatunk a kiadásban, melyek Bocskai Istvánhoz kötődnek. Az első Rimay János ismert dicsőítő verse, a második egy ugyancsak róla szóló prózai megemlékezés. Egykori leírója minden bizonnyal Szepsi Korotz György 1612-es kiadású fejedelmi tükréből másolhatta le a szöveget, ezzel teljessé téve a kézirat-kötetet.

Maga az emlékirat is több részre tagolódik. A mívesen megszerkesztett, 1662-es évszámmal jelölt címlap, illetve a Wesselényihez az események hatása alatt álló friss reflexió (1660) két évvel későbbi átszerkesztése, kibővítése arra utalhat, hogy Szalárdi – hasonlóképpen krónikájához – ezt is ki akarta adni, hogy egy szélesebb olvasóközönséghez is eljuthasson Nagyvárada elestének igaz története a korban népszerű röplap formájában. A szöveg gondozóinak sikerült a kézirat másik másolójáról néhány adatot kideríteni. Közismert volt, hogy a kéthasábos szöveg baloldali keze Szalárdié volt, ám a jobboldali oszlop szerzőjeként nyilvántartott Jagossich Mártonról eddig semmit sem tudunk. A talán nyugat-magyarországi (Győr környéki) család e tagjának nevével a pápói prépostság 1676-os oklevelében találkozhatunk, melyben homo regius-ként szerepel. Egyébként Széchy Jagossichnak tulajdonította a kéziratban a várad várról található rajzot, mely a mai napig az ostrom egyetlen hiteles képi ábrázolása. A középkori Várad pusztulását hozó ostrom és vereség elevenedik meg a kötetet lapozgatva, s olyan részletekre bukkanunk, melyek nem kerültek bele – nem tudni miért – Szalárdi históriájába. Mintha az *Erdélyi csillagok*-at lapozgatnánk Dobó esküjénél: „ez mostani szorongató állapotjában [...] oltalmazására való dolgokban jó egyértelmet viselek”.

A kötetet három latin nyelvű szöveg zárja. Az első nem különösebben érdekes, I. Lipót felterjesztése a pozsonyi országgyűlés rendjeihez (1662). A másik két szöveg annál inkább megérdemli a figyelmet. Az előbbi egy 18 négysoros versszakból álló latin nyelvű költemény, szójátékot (morbus comitialis) felhasználó gúnyvers. A Pozsonyban keletkezett szöveg „az országgyűlési betegségben szenvedők ellen” íródott, kiknek – legalábbis az írója szerint – józan eszük híján marad, akiket epileptikus rohamok gyötörnek, s akik „az országot magánérdekből készek tönkretenni”. A költő nyilvánvalóvá teszi, hogy ezek az ország rontók a protestánsok. Mikor arról értekeznek, hogy mennyire jó lesz, ha „már nem az eretnokség nyakára támaszkodik a bárd” a margóra odairta valaki: „Majd ha a borjak repülni fognak!” A gúnyvers talán időrendben kapcsolódik a protestáns rendek kivonulásához, s az 1662-es pozsonyi országgyűlés kudarcához. Az utolsó latin nyelvű levélnek sem az íróját, sem címzettjét nem ismerjük, bár a kötet szerkesztői bátran megkockáztatják, hogy az előbbiben XIV. Lajos francia királyt, az utóbbiban Robert de Gravell (1616–1684) diplomatát tisztelhetjük. Mindenesetre érdekes feltételezés, hogy a szöveg a francia márkinak szóló instrukció lenne, hogy értesítse Lipótot – a mainzi választófejedelmet keresztül – arról, miszerint nem kívánja kihasználni a német császár mostani nehéz helyzetét.

A kötet szerkesztői Balla Tünde és Lakatos Attila, akik fáradságot nem kímélve tárták fel a kéziratok nem mindig egyszerű történetét, s készítették el a mintaszerű szövegkiadást, csatolva hozzá a szövegértést segítő mai átirást. Talán csak Szabó András Péter új, nagyívű tanulmányának (*Századok*, 2012, 1085–1161) bedolgozása hiányzik a recenszensnek. Szabó a kolozsvári levéltárban talált egy addig ismeretlen, 6. szövegváltozatot, amely alapján kétségbe vonja Szalárdi szerzőségét. Mindezek abba az irányba mutatnak, hogy lesz még újdonság a váradi emlékirattal kapcsolatban, főként, ha a nagyváradi levéltár rendezése befejeződik és megnyílik a téma kutatói előtt. Mivel az elmúlt évtized hasonló kiadásai közül nem mindegyiket lapozgathatta felhőtlen örömmel a könyvet és a történelmet szerető szakmai közönség, ezért érdemes kiemelni a kötet szép és igényes tipográfiáját, s a fordító Szvorényi Róbert elegáns és

pontos munkáját. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Partium Kiadó példamutató együttműködése egy szép formátumú hasonmással állított emléket Nagyvárad 1660. évi veszedelméről. Nyilvánvalóan „egy rossz veszendő dög lóért” fizetett összegnél komolyabb pénzt rakott össze Boka László (OSZK) és Horváth István, illetve Lakatos Attila (Partium) a cél érdekében, de a könyv végére érve a recenzens megerősítheti azt, amit már a könyv kézbevételekor is sejtett: megérte.

FARKAS GÁBOR FARKAS

Csáki Árpád: Pálos misszió Háromszéken a 18. században, Az illyefalvi rendház és könyvei, Sepsiszentgyörgy, 2013. Székely Nemzeti Múzeum (Székelyföldi könyvgyűjtemények, 1).

Öröndetes fejlemény, hogy a 18. századi erdélyi könyves műveltség újabb, eddig még feltáratlan részletét ismerhetjük meg Csáki Árpád most nyomtatásban megjelent tanulmányából. Kötetében a reformáció elterjedésének következményeként az Erdélyben visszaszoruló katolikus felekezetek közül a középkori, magyar alapítású pálos rend 18. századi háromszéki missziójának újraindulását, valamint nyolc évtizedes tevékenységét ismerteti, valamint részletesen bemutatja az illyefalvi rendház egykori könyvgyűjteményének történetét. Végezetül tételes leírást ad e könyvtár maradványának a napjainkban is a plébánián megőrzött köteteiről.

A tanulmánykötet tematikailag két önálló részre tagolódik. Az elsőben a magyarországi pálosok székelyföldi missziójának nyolc évtizedes történetét követhetjük nyomon az újrateremtéstől a rend magyarországi felszámolásáig. E részt zárja le a tanulmánykötet megírását lehetővé tevő szakirodalom felsorolása, valamint a vonatkozó „Melléklet”, amely a Batthyaneum kéziratgyűjteményében található. Az 1743. július 13-án lejegyzett dokumentum az illyefalvi rendház külső és belső fundusainak összeírását tartalmazza.

A pálosok megszakadt erdélyi jelenlétének újraindítására már a 17. század utolsó harmadában kísérlet történt. Domonkos Kázmér erdélyi apostoli vikáriusnak a Hitterjesztési Szent Kongregációhoz írt 1677. évi jelentése két magyarországi

rendtartományból érkező pálos atya székelyföldi tevékenységéről tudósított. Egyikük, Berzeviczi Lajos, a csíksomlyói plébánia vezetését látta el, és a templom javítását is elvégezte. Támogatói Apor István csiki főkirálybíró és Erdély későbbi alkancellárjának, Kálnoki Sámuelnek az édesanyja, Kálnoki Istvánné, Béli Anna voltak. Néhány évvel később Berzeviczinek a ferencesek nyomására az ugyancsak paphiánnyal küszködő Háromszékre kellett költöznie. Ott jó kapcsolatot épített ki Nagy Mózzessel, aki 1683-ban a római Hitterjesztési Szent Kongregációtól Berzeviczi Lajos és a vele érkező, az egyedülként fennmaradt baróti plébánia vezetését ellátó Egri György számára székelyföldi működésük engedélyezését kérte. Ügyüket támogatta Apor Lázár és öccse, István is. A század végén újabb pálos atyák érkeztek Erdélybe.

A 17. század végén az önálló erdélyi fejedelemség megszűnését követően vált csak lehetővé a katolikus egyházszervezet újjáélesztése. A pálosok székelyföldi misszióját a tövisi perjeltség irányította, amely alá tartoztak az illyefalvi és a tordai rendházak.

A pálos rend Illyefalván 1701-ben alapította meg szerény rendházát, amelyben jelentős szerepe volt Nagy Mózes apostoli misszionárius, minorita ferences szerzetesnek, valamint a háromszéki katolikus főnemesi családok – Apor, Kálnoki, Bialis – anyagi támogatásának.

A pálos rend középkori működésének felújítása, újbóli, hivatalos behívásuk összefüggésben volt az erdélyi katolikus egyházi intézményrendszer ismételt kiépítésével, az egykoron működött plébánia- és az iskolai hálózat visszaállításával. Az oktatás területén egyre nagyobb szerepet vállaló pálos szerzetesek Illyefalván, a rend legkeletibb pontján a plébánia vezetését 1701 májusában vették át. Megszervezték az alsóháromszéki missziót. Sőt a korabeli forrás szerint szerepet szántak nekik a román fejedelemségek felé irányuló esetleges missziókban is. Háromszéken a lelkipásztori munka végzésére és az iskola működtetésére kaptak megbízást. Általában két személy élt a rendházban. Egyikük a plébánia és a rendház adminisztrátoraként működött, míg a másik rendtárs a vidéket járva prédikátorként működött. Legtöbbször Pápáról, az egyik legjelentősebb magyarországi pálos központból érkeztek a székelyföldi misszió feladatának ellátására, majd

pár esztendő múltán visszatértek magyarországi kolostoraikba.

Az 1730-as évek végére P. Marton Hilarion működésének köszönhetően az illyefalvi pálos rendház gazdaságilag is megerősödött, komoly birtokrésszel rendelkeztek, és a rend támogatóinak köre is jelentősen megnőtt. Ugyanakkor a magyarországi pálosok földbirtokosként való magatartása miatt a törvényeikhez ragaszkodó székelyek között időnként súrlódásokra is sor került.

1754-ben az illyefalvi pálosok a rendház birtokán Boldogasszony tiszteletére új templomot emeltek. 1760-ban pedig legjelentősebb tettükként a sepsiszentgyörgyi plébániát szervezték újjá. 1762-től 1768-ig a pálosok látták el a székely határőrezredek, a Sepsiszentgyörgyön állomásozó huszárezred tábori kápláni tisztségét. Sikereiken felbuzdulva a távolabbi orbaiszéki katolikus közösségeket is látogatták.

Az 1770-es évek végére az újonnan alapított plébániák elvonták a pálosoktól az őket korábban támogató adományozókat és a híveket. 1786. február 6-án a magyarországi pálos rendet feloszlatták. A székelyföldi missziót ellátó utolsó atya, Burján Lőrinc püspöki engedéllyel helyben maradhatott, és mint világi pap az illyefalvi plébániában szolgált tovább. A megszűnt rendház javait szorgalmasan értékesítették. A plébánia tulajdonában csak az általuk 1701-től vezetett anyakönyvek, a templomtorony számára 1775-ben öntött harang, valamint a nyolc évtized alatt összegyűjtött könyvtárak maradt meg.

A tanulmánykötet második önálló egysége az illyefalvi pálos rendház könyvgyűjteményének történetét tárgyalja, végén szakirodalmi összefoglalással. E rész „Melléklet”-eként a szerző az illyefalvi plébániai könyvtár 1823. évi összeírását (*Bibliotheca ad Parochiam pertinens cum Matriculis et Protocollis*) teszi közzé. A művek rövid címadata után megadja a példányszámot is. Ez után következik a plébánián a jelenleg is megtalálható egykori könyvtárból megmaradt köteteknek részletes leírását tartalmazó „Adattár”.

A pálos rend feloszlásakor a tövisi kolostorban őrzött könyvek száma 250-300-ra tehető. Ennél kisebb létszámú könyvgyűjteményekkel rendelkeztek a tordai és az illyefalvi rendházak. Utóbbi könyvtár nem került kincstári tulajdonba ezért

a mai napig a 17–18. századi könyvek a plébánián vannak elhelyezve.

E plébániai könyvtárat 1712-ben valószínűleg Bencsik Márton alapította, akinek missziós és könyvgyűjtő tevékenysége magas képzettségét bizonyítja. Az 1716. évi legkorábbi possessori bejegyzés tanúsága szerint az illyefalvi pálos atyák, a rendi szabályzatnak megfelelően nagy gondot fordítottak könyveikre. Az ugyancsak abban az esztendőben Bencsik által készített könyvjegyzék nem maradt fenn. Ugyanakkor a század második felétől megmaradt könyvjegyzékek azt bizonyítják, hogy a szerzetesek a plébánián gyűjtött könyvekről folyamatosan vezettek katalógust. Csáki Árpád az illyefalvi plébánián fennmaradt ötven kötet possessori bejegyzései alapján végigköveti az egykori könyvgyűjtemény létrejöttének, további gyarapodásának történetét. Végezetül az illyefalvi könyvtár anyagát összehasonlította a 18. századi erdélyi és partiumi pálos kolostorok ma is létező, illetve összeírásokból ismert állományaival. Megállapította, hogy az illyefalvi gyűjteményben található művek között döntően a missziós tevékenység során hasznosítható prédikációs, kegyességi, teológiai és aszketikus művek találhatók. A szerzők többsége a jezsuita irodalom képviselője volt, amelynek az a magyarázata, hogy a plébánia könyvtárában legnagyobb számban a nagyszombati jezsuita egyetemi nyomdában 1691–1762 között megjelentetett műveik találhatók. Ugyanakkor a kolozsvári jezsuita és a nagyváradi szemináriumi nyomda kiadványai csekély számban lelhetők fel. Feltűnően hiányoznak viszont az illyefalvi gyűjteményből a közelebbi, az 1676-tól folyamatosan működő csiksomlyói ferences kolostori nyomda kiadványai.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum most indított könyv- és könyvtártörténeti sorozatának Csáki Árpád jóvoltából publikált első kötete igen fontos a régi magyarországi, közelebről a székelyföldi könyves múlt megismerése szempontjából. A 18. század egyház-, irodalom- és művelődéstörténetét kutató szakembereknek számos új adalékkal szolgál. A tanulmánykötet használatát angol és román nyelvű összefoglaló, személy- és helynévmutató, a nyomdászok, kiadók és nyomdahelyek mutatója, valamint possessormutató segíti.